

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

किरकोळ

लेखक

१८६६

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

चावथे पुस्तक

४९

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय किरकोळ

सं. क्र.

४९

४९

किरकोळ

~~पुस्तक संख्या~~

~~पुस्तक संख्या~~

पुस्तक संख्या

2. पिपित्त

पिपित्त

PUBLISHED FOR THE EDUCATIONAL DEPARTMENT.

MARÁTHÍ FOURTH BOOK

FOR THE USE OF

GOVERNMENT SCHOOLS

IN THE

BOMBAY PRESIDENCY.

BY

THE MARÁTHÍ TRANSLATOR AND HIS ASSISTANTS.

.....
FIFTH EDITION.
.....

REGISTERED UNDER ACT NO. OF 1847 .

BOMBAY :
PRINTED AT THE "ORIENTAL PRESS,"

1866.

Price Eight Annus.

~~महाराष्ट्र शासनान्वयेन मुद्रितं पुस्तकं~~

~~पुस्तकप्राप्त्यर्थे मासिकदरा ३० रु. १०००~~
नाकांतील मुलांकरिता.

चवथें पुस्तक.

मेहरबान् दैवतर आफ् पब्लिक् इन्स्रक्शन्

ह्यांचे हुकुमावरून

मराठी चान्स्लैतर व त्यांच्या हाताखालची मंडळी

ह्यांनीं केले.

त्याची

ही पांचवी आवृत्ति,

मुंबईमध्ये

“ओरिएण्टल” छापखान्यांत छापिली.

इसवी सन १८९९.

शके १९८८.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका.

गोष्ट.	पृष्ठ.
खोटें बोलणें.	१
सत्याचा मोठेपणा. (कविता नवनीतांतील)	३
चोर धरण्याविषयी चातुर्य. (लक्ष्मण जोशी ह्याचे पुस्तकांतील)	३
पाणपोई.	५
चंदन. (वृक्षवर्णन)	६
रजपुतीण आणि अस्वल.	६
बदाम. (वृक्षवर्णन)	८
अक्रोड. (वृक्षवर्णन)	९
कानोरचा ठाकूर.	१०
मनास बोध. कविता. (नवनीत)	११
राजा आणि जोशी. (लक्ष्मण जोशी ह्याचे पु०)	१२
पोषाखाचा सत्कार. (" ")	१२
धातूविषयी	१३
वाफेची शक्ति आणि वाफेपासून लाभ	१६
कोलंबसाची गोष्ट, भाग १	१८
" " भाग २	२२
" " भाग ३	२६
पद्यात्मक लघुहितोपदेश, ह्या बुकांतील कविता	३०
मानवी कुटुंब. (वाचनपाठमाला)	३२
न्याय करण्याचें चातुर्य. (लक्ष्मणजोशी ह्याचे पु०) ...	३३
कालिदासाच्या चातुर्याविषयी गोष्ट. (भास्कर दामोदर) ...	३४
पन्ना नांवाच्या वार्डची गोष्ट.	३६
नाणें.	३९

गोष्ट.	पृष्ठ.
मैना. (बालमित्र.).....	४२
पाणी, भाग पहिला.....	४७
” भाग दुसरा.....	५०
एका पुरोहिताची स्वामिभक्ति.....	५२
अभंग तुकारामाचे. (नवनीत.).....	५४
प्राप्तीचा अर्धा वांटा. (वाचनपाठमाला.).....	५५
मासे.....	५७
क्रिडे.....	५९
कोळी.....	६१
वाफेची गाडी.....	६२
शिवाजी राजाच्या वंशाची मूळपीठिका.....	६५
लक्ष्मण. (बालमित्र.).....	६८
गंवडी व मजूर. (बालमित्र).....	७२
अभंग तुकारामाचे (नवनीत).....	७५
वसंत ऋतूचें वर्णन. कविता.....	७६
उत्तर अमेरिकेंतील मूळचे राहणारे इन्डियन लोक. (काशिनाथ थत्ते.).....	७६
मनोराज्य. (वाचनपाठमाला.).....	७९
सुभाषित कविता.....	८१
एका चित्रशालेंतील तिघे मुलगे.....	८३
मोर.....	८७
चहाचें झाड.....	९०
एका बादशाहाचें शहाणपण. (लक्ष्मणजोशी ह्याचे पु०)	९३
नकाशा.....	९५
तडू उधळला असतां त्यास धरण्याची युक्ति, (वाचनपाठमाला.).....	९७
राजा ब्रह्मसिंग ह्याचें मरण.....	९९
बेल लवकर जाण्याचा उपाय. (वाचनपाठमाला.).....	१०१
सीतेच्या बालपणाचें सुख. कविता. (उत्तररामचरित्र.).....	१०४

	पृष्ठ.
गोष्ट.	
सीतेच्या विरहाचें दुःख कविता. "	१०९
सीतेला उद्देशून राम म्हणतो. कविता. "	१०९
सीतेला तिची सखी म्हणते. कविता. (उत्तररामचरित्र)	१०६
जनावरांस पदार्थ आयते मिळतात आणि मनुष्यांस श्रमानें मिळवावे लागतात.....	१०६
स्वामिभक्तीचें उदाहरण. मेहेतरीचा कुंवर.....	११०
" दुसरें उदाहरण. जवानासिंग.....	१११
कोणास कोणीं हांसूनये.....	११३
राणा संग्रामसिंग ह्याची गोष्ट.....	११५
इंग्लंड वर्णन प्रकरण पहिलें.....	११७
शहरामध्ये पाण्याचा पुरावा आणि त्याची वांटणी.....	१२०
टांचण्या व सुया करण्याचें काम.....	१२१
पृथ्वीचा आकार.....	१२५
क्रोध आणि गर्व ह्यांचा दुष्ट परिणाम.....	१२८
इंग्लंड वर्णन, प्रकरण दुसरें.....	१३०
भोजनाचा नियम.....	१३३
उदारपणाचें उदाहरण.....	१३४
संतोष.....	१३६
नीतिज्ञान	१३७
गुलाम ओळखण्याची तजवीज. (लक्ष्मणजोशी ह्याचे पु०)	१४१
स्फुट कविता.....	१४२
स्फुट कविता. (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर).....	१४४
इंग्लंड वर्णन, प्रकरण तिसरें.....	१४५
त्राग्याविषयीं.....	१४९
फिरून यत्न करून पहा. (वाचनापाठमाला.).....	१५२
वामनी श्लोक, सीतास्वयंवरांतिल. (नवनीत).....	१५४
पांडव प्रतापांतिल अभिमन्यूचें युद्ध, औज्या. (नवनीत)	१५६
स्वर्ग धैर्य. (वाचनपाठमाला).....	१५९
इंग्लंड वर्णन प्रकरण चवथें.....	१६१

	पृष्ठ.
गोष्ट.	
ज्ञोप	१६६
बंधुप्रीति. (वाचनपाठमाला.)	१६७
सदाचरणाचें धैर्य	१७१
अंद्रोक्लीज आणि सिंह	१७४
आवश्यक पदार्थाचा अभाव आणि अंगवैकल्य	१७८
आंधळ्यांविषयीं	१८०
बहिरे आणि मुक्ते ह्यांविषयीं	१८२
इंग्लंड वर्णन प्रकरण पांचवें	१८५

खोटे बोलणे.

खोटे बोलणे हे आपल्या समजावर आहे. अमुक गोष्ट अशा प्रकारची आहे असे आपणास समजले असून जर आपण तशी नाही म्हणतो, किंवा अमुक गोष्ट अशा प्रकारची नाही असे आपणास समजले असून जर आपण ती तशी आहे म्हणतो, तर आपण खोटे बोलतो असे होते.

आपण आपल्या समजाच्या उलटे बोललो असतां कदाचित् बोलण्याप्रमाणे जरी दुसऱ्याच्या अनुभवास आले, तरी आपण खोटे बोलण्याच्या दोषांत पडलो, ह्यांत संशय नाही. आणि जर आपण समजाप्रमाणे बोललो, आणि तो समज चुकला, तरी खोटे बोलण्याचा दोष आपणाकडे येत नाही. ह्याविषयी उदाहरणाकारितां एक गोष्ट सांगतो.

एका शेतकरी पाटलाचे दोन मुलगे होते; एकाचे नांव महादू व एकाचे नांव सद्दू. एके दिवशीं त्यांचा बाप त्यांस म्हणाला, मुलांनो, तुमची खुशी असली तर वाडग्यांत गवताची गंज आहे तिजवर खेळायस तुम्ही जा; पण संभाळाहो, तेथे गेल्यावर वाडग्याचे फाटक लावून घ्या, नाही तर आंत शिंगरुं मोकळे आहेत, ते बाहेर जाईल. हे बापाचे बोलणे ऐकून मुलांस फार आनंद झाला. मग बापाची परवानगी होतांच ते मुलगे मोठ्या हौसेने धावतच वाडग्यांत गेले. गंजीवर जाऊन खेळण्याची त्यांस इतकी घाई झाली होती कीं; आंत गेल्यावर फाटक बंद करण्याचे त्यांस भान राहिले नाही. गंजीवर पुष्कळ वेळ खेळल्यानंतर ते खाली आले, आणि पाहतात तों फाटक मोकळे आहे. शिंगरुं कोठे आहे म्हणून पाहू लागले तों तेही कोठे दिसले नाही. ह्यामुळे मुलांस मोठी धास्ती पडली, आणि आता

कसे करावे, अशा विचारांत ते पडले. तेव्हां महादू म्हणाला, आतां आपण फाटक बंद करून जाऊं. आपण बाबापाशीं कां- हींच बोललों नाहीं तर, दुसऱ्या कोणीं फाटक उघडें टाकिल्या- मुळें शिंगरुं बाहेर गेलें, असें त्यास वाटेल. हें ऐकून सदू म्हणाला, छीछी, असें आपण खोटे बोलूं नये; खरें असेल तेंच बोलवे. मग कांहीं वेळानें महादू घरांत गेला. तेव्हां बापानें त्यास विचारिलें, कायरे महाद्या, शिंगरुं बाहेर गेलें नाहींना ? महादू बोलला, नाहीं नाहीं, शिंगरुं कांहीं बाहेर गेलें नाहीं. त्या- च्या मागून लवकरच सदू आला, त्यास बाप म्हणाला, कायरे सद्या, गंजीवर बरीच मौज मारिली असेल; पण शिंगरुं तर बाहेर गेलें नाहींना ? हें बापाचें बोलणें ऐकून सदू खालीं पाहूं लागला. तो म्हणाला, बाबा, आम्हांकडून वाईट गोष्ट झाली. आंत गेल्या- वर फाटक बंद करण्याची आठवण आम्हांला राहिली नाहीं; म्हणून शिंगरुं बाहेर गेलें. हें ऐकून पाटील उठून वाडग्यांत गेला, आणि पाहूं लागला तो शिंगरुं एका कोपऱ्यास पाय पोटा- शीं जुळून बसलें आहे. आतां, ह्या दोघां मुलांत खरा कोण व खोटा कोण, ह्याचा निवाडा करूं लागल्यास उघड दिसेल कीं, शिंगरुं बाहेर गेलें असा समज असून, बाहेर गेलें नाहीं, असें महादू बोलला. शिंगरुं जरी बाहेर गेलें नव्हतें तरी आपल्या समजाच्या उलटें बोलल्यामुळें महादूकडे खोटे बोलण्याचा दोष आला. आणि शिंगरुं बाहेर गेलें असें वाटल्यावरून तें बाहेर गेलें असें सदू बोलला. जरी शिंगरुं बाहेर गेलें नव्हतें, तरी तो आपल्या समजाप्रमाणें बोलला, म्हणून खोटे बोलण्याचा दोष त्याकडे आला नाहीं. महादू खोटे बोलला असें मानून बापानें त्याचें पारपत्य केलें; आणि सदू खरें बोलला असें मानून त्यास शाबासकी दिली.

सत्याचा मोटेपणा.

ओंव्या.

सत्यापरता नाही धर्म ॥ सत्य तेंचि परब्रह्म ॥
 सत्यापार्शीं पुरुषोत्तम ॥ सर्वकाल तिष्ठत ॥ १ ॥
 असत्य तेंचिपै पातक ॥ असत्य तोचि महानरक ॥
 असत्याचेनि संगें दुःख ॥ अनंतकाल भोगणें ॥ २ ॥
 सत्यामृताची कनकवाटी ॥ जोडिली न सांडावी भूतटीं ॥
 असत्यविषाची नरवटी ॥ पवित्रहातें स्पर्शूनये ॥ ३ ॥
 सत्यमार्गीं वर्ततां नर ॥ त्याचा कैवारी जगदीश्वर ॥
 त्याचें कार्य सर्वेश्वर ॥ आपण आंगें संपादी ॥ ४ ॥
 स्वप्नप्राय संसार क्षणिक ॥ लटकीं सर्व साधनें एकं ॥
 सत्य स्वधर्म शुद्धविवेक ॥ साधोनि जाती जाणते ॥ ५ ॥

भार्या.

नांदे सुखें सदोदित संसारीं तोचि जो अनय न करी ॥
 ननिभे इतर जनबुडे व्यसनीं पंकीं जसा अनयन करी ॥ १ ॥

चोर धरण्याविषयीं चातुर्य.

एका शहरामध्ये एका उदम्याचा पुष्कळ कापूस चोरीस गेला होता. तेव्हां त्या कापसाच्या धन्यानें त्याजविषयीं बादशाहाकडे फिर्याद केली. त्यावरून बादशाहानें ते चोर पकडण्यासाठीं होता तितका उपाय केला, परंतु कांहीं थांग लागेना. हें पाहून एका अमिरानें बादशाहास अर्ज केला कीं, मला हुकूम झाला असतां, मी त्या चोरांचा शोध लावीन. तेव्हां बादशाहानें त्यास परवानगी दिली. नंतर अमिरानें आपल्या घरीं जाऊन मेजवानी करण्याच्या मिषानें त्या शहरांतील सर्व लहान मोठ्या

पुरुषांस आपल्या येथे बोलाविले. ते लोक जमून आपआपल्या जागीं बसले, तेव्हां तो अमीर त्या मंडळींत आला; आणि सर्वांचीं तोंडे न्घहाळून पाहून म्हणाला, काय हे लोक मूर्ख आहेतहो ! पहा, आपण कापूस चोरून संवरून तो दाढीस लागलेला अस-तांहि माझ्या येथे मेजवानीस आले आहेत. त्यानें असें म्हटलें तोंच त्या मंडळीतील कित्येकांनीं आपले हात आपल्या दाढ्यांस लाविले; तेणेंकरून तेच चोर असें उघड दिसून आलें. हे वर्तमान बादशाहास कळलें तेव्हां त्यानें त्या अभिराची फार वाहवा केली.

पाणपोई.

एके दिवशीं गोविंदा आणि रामा शहरांत फिरत असतां एके ठिकाणीं पुष्कळ भारेवाले, मोळीवाले, भोई, व मजूर लोक हे एका कळकाच्या नळकंड्याखालीं बसले आहेत, तेथे जवळच एक गार पाण्याचा रांजण होता, त्यांतून एक मनुष्य पाणी काढून त्या नळकंड्यांत ओतीत आहे, आणि ते गरीब लोक आपल्या हातांच्या ओंजळी करून त्या नळकंड्यांतलें पाणी पीत आहेत, असें ह्या दोघांच्या दृष्टीस पडलें.

गो०— गड्या, हे कोणरे भिकाऱ्यांसारखे रस्त्यावर लांकडाच्या तोटींतून पाणी पीत आहेत ? ह्यांस घरदार कांहीं नाहीं काय ?

ग०— बाबा, हे गरीब विचारे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कावाडकष्ट करून पोट भरितात; ह्यांच्या डोक्यांवर मोठीं ओझीं असून, ऐन दोन प्रहरां अनवाणीं तळतळत चालल्यानें ह्यांच्या आंगांतून घामाच्या धारा चालल्या असतात, व तहान लागून घसा अगदीं कोरडा पडतो. अशा विपत्तींत ह्यांस कष्ट करावे लागतात; तर अशा प्रसंगीं ह्यांस पाणी कोठचें मिळते ? असे गरीब विचारे दमून धापा टाकीत आले, म्हणजे त्यांस

पाणी प्यावयास मिळवि, व तेणेंकरून त्यांच्या जिवास हुशारी यावी, ह्मणून कोणी दयाळू लोक अशा पाण्याच्या जागा बांधून ठेवितात; त्यांस पाणपोई असे ह्मणतात. पहा, त्या पलीकडच्या पोईवर पुष्कळ ओझेवाले अधाशांसारिखे घटघटां पाणी पीत आहेत ते ! तो पहा, मोळीवाला पाणी पिऊन हुशार करित वसला आहे. असें वाटेंत पाणी प्याल्यानें ह्यांस हुशारी येऊन हे काम करण्यास पुन्हा पहिल्याप्रमाणें ताजे होतात. पाणी पिऊन संतुष्ट होऊन हे ह्या पोयांच्या धन्याचें कल्याण चिंतितात. ह्या पोयांच्या उदाहरणावरून आपणांस एक मोठी गोष्ट कळते, ती अशी कीं, आपल्या हातून जितकें लोकांचें बरें होईल. तितकें आपण करित जावें; मग तें आपल्या दृष्टीनें क्षुल्लक वाटलें; तरी तें करण्याविषयीं अनमान करूं नये; कारण, ह्या जगांत अशा कोटिशः गोष्टी आहेत कीं, ज्या एकाच्या दृष्टीला अगदीं क्षुल्लक वाटतात, त्याच गोष्टी दुसऱ्याच्या दृष्टीला अत्यंत महत्त्वाच्या दिसतात. ह्यास उत्तम उदाहरण हें पोईचेंच पुरे आहे. ह्या पोईवर पाणी पिणाऱ्या लोकांविषयीं तुला नुकतेंच काय वाटलें होतें ! तें तुला ठाऊक नाहीं काय ? ह्या पोईवर पाणी पिणें तुला जरी वाईट वाटतें, तरी त्या गरीब लोकांस फार चांगलें वाटतें, व त्यांस वाईट वाटून परिणामहि नाहीं. कारण, ते अशा ठिकाणीं पाणी न पितील तर त्यांस पाणी कोठचें प्यावयास मिळणार ? अशा गोष्टींमध्ये स्वार्थ आहे आणि परमार्थही आहे; ह्मणजे लोकांवर उपकार केल्यानें आपल्या चित्तास मोठें समाधान वाटतें, व लोकांस सुख होतें. तर अशा उत्तम गोष्टी करण्याकडे मन लागावें. ह्मणून आपण नेहमीं परमेश्वराची प्रार्थना करित असोवें.

चंदन.

चंदनाचीं झाडें चीन देशांत व मलवार प्रांतांत पुष्कळ होतात; आणि दुसऱ्या कितीएक ठिकाणीं हीं झाडें होतात; परंतु उंची चंदन वरील दोन ठिकाणीं उत्पन्न होतो. चंदनाचीं झाडें बहुतकरून रानांत असतात; परंतु कोठें कोठें श्रीमंत लोक शोभा व सुवास ह्यांसाठीं आपल्या बागांत लावितात. हें झाड जून झालें म्हणजे तें कापून त्याचीं खोडें करून तीं जमिनींत पुरून ठेवितात, नंतर तीं कांहीं दिवसांनीं बाहेर काढून तासून नीटनेटकीं करितात, आणि जसजसा त्यांचा रंग आणि वजन असेल तसतसे त्यांचे वेगवेगळे गट्टे बांधितात. जें खोड तांबूस रंगाचें असून वजनांत भारी असतें, व ज्यास सुवास फार येतो, त्याची किंमत जास्ती येते.

चंदन फार उपयोगी आहे. त्याच्या पेठ्या, करंडे, पंखे, वगैरे करितात. चंदनाचें खोड उगाळून त्याचें गंध सुवास येण्यासाठीं आंगास लावितात. चिनी लोकांत श्रीमंत लोकांचीं प्रेतें चंदनाच्या पेटांत घालून पुरितात. चिनी लोक ह्याच्या लांकडाच्या नानातऱ्हेच्या वस्तू करून विकितात. चंदनाचें जें तेल काढितात त्यास चंदनीअत्तर असें म्हणतात. खरूज झाली, किंवा आंगावर पुढ्या आल्या, तर हें तेल लाविलें असतां गुण येतो. चंदन औषधासही उपयोगी पडतो. ह्या झाडाच्या आंगीं ईश्वरानें सुगंध ठेविल्यामुळे मलवार प्रांतांत राहणाऱ्या लोकांचा ह्यावर मोठा व्यापार चालून त्यांची उपजीविका होते.

रजपुत्रीण आणि अस्वल.

रजपुतांच्या बायका शरीरानें बळकट असतात. त्यांच्या आंगीं धैर्य मोठें असतें. आणि त्यांजवर एखादा कठीण

प्रसंग गुदरला असतां त्या घाबरत नाहीत, सावध राहतात. त्यांचे दादले शेतांत काम करितात तेव्हां त्या त्यांचे खाणे तयार करून शेतांत त्यांजकडे पोहोचवितात, आणि त्यांजबरोबर आपणाहे काम करावयास लागतात. पंचपहाडाच्या पायथ्यापाशी जी दाट झाडा आहे त्या झाडांतून एक रजपुतीण आपल्या दादल्यास खाणे पोहोचविण्याकरिता चालली होती. इतक्यांत एक मोठा अस्वल तिच्या आंगावर आला. तो मागल्या पायांवर उभा राहून पुढले पाय वर करून, मोठ्या डौलाने डुलत डुलत तिच्या जवळ गेला. तेव्हां हा माझ्याजवळच्या खाण्याच्या लोभाने आला, किंवा माझ्याच लोभाने आला, कोण जाणे, असे तिला भय पडून ती झटकर एका मोठ्या झाडाच्या आड झाली. अस्वलही तसाच तिच्या मागून जाऊन तिला धरावयाचा प्रयत्न करू लागला. जशी ती त्याला चुकविण्यासाठी झाडाच्या भोंवती भोंवती फिरू लागली, तसा तोही तिच्या मागून फिरू लागला. तरी ती घाबरली नाही. झाडाच्या खोडाभोंवती फिरतां फिरतां तिने एकाएकी उभे राहून झाडाच्या दोहोंकडून आपले दोन हात लांबवन अस्वलाच्या पुढल्या पायांचे पंजे वरच होते ते गपकन धरिले. ते तिने इतके गच्च धरिले कीं त्या वेदनेमुळे तो अस्वल मोठ्याने ओरडला; आणि तिच्या हातांला डसून सुटून जाण्याविषयी त्याने मोठे वळ केलें; पण त्याची मान आखूड पडली, ह्यामुळे तिच्या हातांला त्याचे तोंड पोहोचेंना. अशी त्या दोघांची झटपट चालली आहे, ती इतक्यांत कोणी एक परदेशी शिपाई त्या वाटेने चालला होता, त्यास तिने धिमेपणाने हाक मारून सांगितले कीं, अहो शिपाई बाबा, तुम्ही इकडे या, आणि अमळ ह्याचे हात धरून मला निकडीचे कांहीं काम आहे ते करावयास जाऊ द्या. अशा तिच्या संथ भाषणावरून येथे कांहीं संकटाची गोष्ट आहे असे त्याला वाटले नाही. हे काम सोपे आहे असे समजून शिपायाने अस्वलाचे पंजे धरून तिला सोडविले. ती तेथून दहा वीस पावले दूर गेली नाही ती शिपायाने तिला मोठ्याने हाक मारिली, अहो बाई, लवकर माघारी या, फिरा लवकर. माझ्याने

अखल धरून राहवेल कीं नाहीं ह्याचा संशय वाटतो. तिनें ते-
थूनच उत्तर दिलें, धैर्य सोडूं नका, बळकट धरून रहा. ही मी
आलें पाहा. इतकें त्यास बोलली, आणि धांवत जाऊन आपल्या
दादल्यास घेऊन आली. त्याच्या हातीं बंदूक होतीच; त्यानें
गोळी घालून अस्त्रास ठार मारून विचाग्या शिपायास
संक्रटांतून सोडविलें.

बदाम.

बदामाचा वृक्ष मोठा होतो, आणि त्यास फळेहि पुष्कळ लागतात.
यूरोपखंडामध्ये फ्रान्स, स्पेन, इताली ह्या देशांत, व आशियाखं-
डांत मस्कत, अराकान, इराण, मक्का, मदीना, सिराज, ह्या ठि-
काणीं बदाम पुष्कळ होतात. हिंदुस्थानांत ह्या सर्व ठिकाणांहून
बदाम येतात. बदामाचे दोन प्रकार आहेत. एक कडवा आ-
णि दुसरा गोडा. हा वृक्ष ज्येष्ठ व आषाढ ह्या महिन्यांचा
सुमारास फुलू लागतो, आणि आश्विन व कार्तिक ह्या महिन्यांत
त्याचीं फळे पिकून तयार होतात. तीं तयार झालीं ह्मणजे त्यां-
ची आकृति लहानशा पेरूच्या ऐवढी असते. त्यांच्या बरची
साल तांबडी होते, ती खाल्डी असतां काहींशी तुरट लागते.
ह्या देशांत बदामाचे वृक्ष लावितात खरे; परंतु त्यांस अस्तल बदामां-
सारिखे बदाम येत नाहींत. हा वृक्ष लवकर वाढतो. त्याची
छाया चांगली असते.

बदाम खावयास चांगले असून पौष्टिक आहेत. त्यांचें तेल
काढितात, तें औषधास उपयोगी पडतें. बदाम पौष्टिक आहेत
म्हणून अशक्त लोक ते खातात; तेणेंकरून त्यांस शक्ति येते.

कडव्या बदामांचेहि तेल औषधास उपयोगी पडतें. जशा
नाण्यामध्ये कवड्या उपयोगी पडतात, तसे कडवे बदाम कव-
ड्यांबद्दल सुरतेंत चालतात. कित्येक लोक बदामांचीं सालें

जालून त्यांची राख दांत घांसावयास घेतात; तेगेंकरून त्यांस स्वच्छता येऊन ते बळकट होतात.

अक्रोड.

चीन देशाच्या उत्तर भागांत, आणि हिमालयाचे आसमंतात, व इराण देशांत अक्रोडाचीं झाडे पुष्कळ होतात. ह्या देशांत अक्रोडाच्या झाडांचीं मोठमोठालीं अरण्ये आहेत. अक्रोडाचीं पाने फार हिरवीं व सुंदर असतात; व फळे पिकलीं म्हणजे पेरू एवढीं होतात; त्यांवरील साल नरम होते; ती चोळली म्हणजे बोटें काळीं होतात. हीं फळे हिरवीं असतात तेव्हां आंतील कवच कठीण होण्यापूर्वी तेथील लोक त्यांचें लोणचें करितात; हीं फळे पिकल्यानंतर वरची साल काढून तीं बाजारांत विक्रावयास नेतात. ज्या देशांत हीं फळे होत नाहींत तेथें तीं पाठवितात. अक्रोडाचें तेल जालावयास व खावयास उपयोगीं पडतें. अक्रोडाचें लांकूड कठीण असून तें अनेक कामांस उपयोगीं पडतें. जंतांचा उपद्रव झाला असतां तद्देशीय लोक कडव्या अक्रोडांचा रस काढून पोटांत घेतात.

अक्रोडाच्या झाडाला फळे लवकर लागत नाहींत, तें लाविल्यानंतर तीस चाळीस वर्षांनीं त्यास फळे येऊं लागतात. तीं पिकण्याचा हंगाम आश्विन व कार्तिक ह्या महिन्यांत असतो. हें झाड लागस येण्यास फार काळ लागतो, ह्याविषयीं एक गोष्ट वाचण्यांत आली आहे. ती अशी कीं, कोणी एक पुरुष सुमारे साठ वर्षांच्या वयाचा असतां अक्रोडाचें झाड लावित होता, तें पाहून एकजण त्याजपाशीं जाऊन थेटें म्हणाला, वडील बाबा, हें झाड कशाचें समजून लावितां ? हें लावून तुम्हांस काय उपयोग ? त्यावेळीं त्यानें उत्तर केलें कीं, अरे गृहस्था ! हें झाड कशाचें आहे हें मला पकें ठाऊक असूनच मी लावितां. वरें मीं आजपर्यंत जीं अक्रोडे खालीं त्यांचीं झाडे मींच लाविलीं

होतीं काय ? तेव्हां त्या अर्थी दुसऱ्याने लाविलेल्या झाडांचीं फळे मीं भक्षिलीं, त्या अर्थी पुढील लोकांसाठीं झाडे लावून ठेवणें हें मला उचित आहे. मनुष्याने आपल्याच हिताकरितां भ्रम करावे असें नाहीं, तर दुसऱ्याच्याही हिताकरितां भ्रम करावे हें योग्य आहे.

ईश्वर हरएक देशांत तेथील हवा व जमीन ह्यांप्रमाणें निरनिराळीं झाडे उत्पन्न करून लोकांचें संरक्षण करितो.

कानोरचा ठाकूर.

मेवाडचा राणा, संग्रामसिंग, हा एके दिवशीं भोजनास बसला असतां त्यास बातमी लागली कीं, मालव्यांतून पठाणांनीं स्वारी करून मंदसूर परगण्यांतील कांहीं गांव लुटून तेथील लोक धरून नेले, हें ऐकतांच राण्यानें भोजनाचें पात्र ठकलून देऊन आपलें चिलखत आणावयास सांगितलें, आणि ठाकूर लोक जमविण्याचा नगारा वाजविण्यास हुकूम केला. नगारा वाजतांच थोडक्या वेळांत राजवाड्यासमोर लगवगीनें शूर ठाकूर लोकांची बरीच मंडळी जमली. त्यांस पठाणांवर जाण्याचा हुकूम करून राणा आपणही न्यांजवरोवर जावयास निघाला. परंतु ठाकुरांनीं विनंती केली कीं, आपण जातीनें यावयाचें कारण नाहीं. पठाणांची विशाद काय ! आम्हीच त्यांचें पारपत्य करून येतो. एखादें परचक्र आलें तर आपणांस जाणें योग्य आहे. तें ऐकून राणा राहिला, आणि ठाकूर निघून गेले. ठाकूर गेल्यावर चार सहा घटकांनीं मागून कानोरचा ठाकूर आला. तो तापानें अजारी होऊन पलंगावर पडला असतां पलंग सोडून आला. हें समजतांच राण्यानें त्याला सांगितलें कीं, तुम्ही अजारी आहां, ह्याजकरितां तुम्ही जाऊं नये, घरीच रहावें. परंतु तें त्या ठाकूरानें ऐकिलें नाहीं. तो म्हणाला, दुखण्यानें पलंगावर पडून म-

रावें त्यापेक्षां लढाईत पडून मरावें हें चांगलें. असें बोलून तो मोठी त्वरा करून पुढें गेलेल्या ठाकूरमंडळीस जाऊन मिळाला. त्याच संधीस त्यांनीं पठाणास गांठिलें होतें. त्यांची ह्यांची लढाई होऊन राण्याच्या फौजेनें पठाणांचा पराभव केला. त्या लढाईत हा कानोरचा तापकरी ठाकूर पडला; व त्याचा पुत्र त्याजबरोबरच होता त्यालाही मोठी जखम लागली. फौज जय मिळवून माघारी आल्यावर, पडलेल्या ठाकुराचा पुत्र जेव्हां दरबारांत आला तेव्हां राण्यानें त्यास आपल्या हातानें विडा दिला. ह्या सन्मानाचा त्या मुलास फारच संतोष वाटला; कारण कीं, राण्याच्या हातचा विडा पहिल्या व्रतीच्यां वडे लोकांस मात्र मिळावयाचा. हा ठाकूर दुसऱ्या प्रतीचा होता, ह्याच्या मुलाला राण्याच्या हातचा विडा मिळावयाचा नाही, तो मिळाल्यानें त्याला इतका संतोष झाला कीं तो विडा त्याच्या जखमेला जाणो मलमच झाला. आणि राण्यानें आपल्या त्रापाचाही मोठा सन्मान केला, असें त्यास वाटलें.

सारांश, उदार मनाचे जे शूर असतात ते केवळ द्रव्याच्या लोभानें जीव देत नाहींत; तर कीर्तीच्या लोभानें जीव देतात.

मनास बोध.

श्लोक रामदासी.

मनासज्जनाभक्तिपंथेचिजावें ॥ तरीदेवतोपाविजेतोस्वभावें ॥
जनींनिश्चतैसर्वसोडेनिद्यावें ॥ जनींवंद्यतैसर्वभावेंकरावें ॥ १ ॥
मनावासनादुष्टकामानयेरे ॥ मनासर्वथापापबुद्धीनकोरे ॥
मनासर्वथानीतिसोडूनकोहो ॥ मनाअंतरींसारवीचारराहो ॥ २ ॥
मनापापसंकल्पसोडूनद्यावा ॥ मनासत्यसंकल्पजीवींधरावा ॥
मनाकल्पनातेनकोवीषयाची ॥ विकारैघडेहोजनींसर्वछीछी ॥ ३ ॥
नकोरेमनाक्रोधहाखेदकारी ॥ नकोरेमनाकामनानाविकारी ॥
नकोरेमनासर्वदाअंगिकारूं ॥ नकोरेमनामत्सरुदंभभारूं ॥ ४ ॥

मनाश्रेष्ठधारिष्टजीवीं धरावे ॥ मनाबोलणेनेन्यसोशीतजावे ॥
स्वयेसर्वदानत्रवाचेवदावे ॥ मनासर्वलोकांसिरेनीववावे ॥ ९ ॥

राजा आणि जोशी.

एका राजाने एका जोशास विचारिले कीं, माझे आयुष्य अ-
झून किती उरले आहे ? जोशी म्हणाला, दहा वर्षे. हें ऐकू-
न राजास फार वाईट वाटले, आणि तो अगदीं हवलदील होऊन
बिछान्यावर जाऊन पडला, व कोणी दुखणेकरी असतो तशी
त्याची दशा दिसू लागली. त्याचा प्रधान फार शहाणा होता;
त्याला हें वर्तमान समजतांच त्याने त्या जोशास राजाच्या समोर
बोलावून आणून पुसिले कीं, तुझे आयुष्य अझून किती उरले आहे,
तें सांगशील ? तो म्हणाला, होय, मला अद्यापि वीस वर्षे आयुष्य
आहे. त्याने असे म्हणतांच प्रधानाने त्यास तेथल्यातेथेच ठार
मारिले. तेव्हां राजाची खात्री होऊन त्याचे चित्त स्वस्थ झाले;
आणि त्या प्रधानाच्या चातुर्याची फार तारीफ करून त्या दिवसा-
पासून तो जोशांवर विश्वास ठेवीनासा झाला.

पोशाखाचा सत्कार.

एक पंडित एका शहरांत गेला असता त्याने ऐकिले कीं,
ह्या गांवांत कोणी गृहस्थ उदार आहे. तो आल्यागेल्याचा चां-
गला सत्कार करितो. त्यावरून तो पंडित आपल्या वाटेच्याच
पोशाखानिशीं त्याच्या घरीं गेला, तो तेथे आदरसत्काराचे कां-
हीच चिन्ह दृष्टीस पडले नाही. नुसते या वसा, असे देखील
कोणी त्यास म्हटले नाही. तेव्हां पंडितास आश्चर्य वाटून तो
दुसऱ्या ठिकाणीं जाऊन उतरला. दुसऱ्या दिवशीं एक उंचा
पोशाख भाज्याने घेऊन, तो घालून पन्हा तो त्याच

गृहस्थाच्या घरीं उतरावयास गेला. तो तेथें जातांक्षणींच यजमानानें त्यास ताजीम देऊन आपल्या लोडाजवळ जागा घेतली, व ह्याच रीतीचे सर्व उपचार करून जेवायास पंचपक्वान्नांचा व्रत केला. मग ते जेव्हां जेवायास वसले तेव्हां पंडितानें प्रथम एक घांस उचलून आपल्या शालजोडीवर ठेविला. हें पाहून यजमानानें त्यास विचारिलें, आपण हें असें काय करितां ? पंडितानें उत्तर केलें, काल मी वाटेच्या मळलेल्या पोषाखानिशींच येथें आलों होतो, तेव्हां माझी कोणीं विचारपूस देखील केली नाही; आणि आज मी चांगला पोषाख करून आलों आहे, म्हणून मला आज असें पंचपक्वान्नी जेवण मिळालें; ह्यावरून मला वाटतें कीं, हा आदरसत्कार माझ्या वस्त्रांकरितां आहे, मजकरितां नव्हे. तेव्हां तो यजमान शरमून गेला; आणि त्यानें पंडितापाशीं क्षमा मागितली.

धातूविषयीं.

गुरु आणि त्याचे दोघे शिष्य,

रामा व गोविंदा.

गु०— मुलांनो, धातूविषयीं कांहीं तुम्हांस सांगावें असें माझ्या मनांत आहे. तुमची ऐकावयाची इच्छा आहे काय ?

रा०— होय, सांगावें, गुरुजी. सांगितल्यास आमच्यावर मोठी मेहरवानी होईल.

गो०— मला वाटतें कीं, ह्यांत तर फारच मौज होईल.

गु०— बरें तर, धोंडे व धातु तुम्हांपुढें आणून ठेविले, तर धोंडा अमुक व धातु अमुक, म्हणून तुम्हांस ओळखितां येईल काय ?

रा०— लोखंडाचा किंवा शिशाचा तुकडा अमुक, व दगड अमुक, हें ओळखण्यास मला कांहीं धांति पडावयाची नाही.

गु०— तूं तें कशावरून ओळखिशील ?

रा०— धातु तेजस्वी असून लकलकतो.

गु०— धातु लकलकीत असतात खरे, तरी कांच व स्फटिक हींही तशींच लकलकतात.

गो०— परंतु कांचेंतून पाहिलें असतां पार दिसतें, तसें धातूंतून दिसत नाहीं.

गु०— धातूमधून पार दिसत नाहीं, हा एक त्यांच्या आंगीं विशेष गुण आहे, असें सर्व लोक मानितात; तरी सोन्याच्या वखांतून पार दिसतें, परंतु पदार्थ हिरवे दिसतात. पार न दिसण्याचा गुण ह्यास अपारदर्शकता म्हणतात.

गु०— आणखी त्यांच्या आंगीं कोणता भेदक गुण आहे ?

रा०— धातूंच्या आंगीं वजन पुष्कळ असतें.

गु०— कांहीं थोड्या दिवसांमागे लोक असें समजत असत कीं जडपणा हा धातूंच्या आंगीं एक विशेष धर्म आहे; तथापि आतां कांहीं धातु हलके आहेत असें आढळलें आहे; त्यावरून जडपणा धातूंच्या आंगीं एक विशेष धर्म आहे, असें आतां कोणी मानीत नाहीं. असो, धातूंच्या आंगीं आणखी कांहीं गुण आहेत काय ?

रा०— घणाचे घाव धातूंवर मारिले असतां धातु फुटत नाहीत; तसें धोंड्यावर जर मारिले तर धोंडा लागलाच फुटतो.

गु०— धातूंवर घणाचे घाव जसजसे मारावे तसतसे ते धातु पातळ होत जातात; ह्या त्यांच्या गुणास घनवर्धनीयता म्हणतात. तशीच त्यांची पाहिजे तेवढी लांब व बारीक तार काढितां येते; ह्या त्यांच्या गुणास प्रसरणयोग्यता म्हणतात; व ह्या दोन गुणामुळेच धातूंचा फार उपयोग आहे.

रा०— धातूंचा रसही करितां येतो, नाहीं बरें ?

गो०— काय लोखंडाचा रस होतो ?

गु०— होय, सर्व धातूंचा रस होतो, पण इतकेंच कीं कांहीं धातूंचा रस करण्यास उष्णता जास्त लागते, व कांहींस कमी लागते. रस होण्याचा जो हा त्यांचा धर्म त्यांस द्राव्यता म्हणतात. धातूंविषयीं आणखी तुम्हांस कांहीं माहिती आहे काय ?

- रा० — त्यांस जमिनींतून काढितात असें मला वाटतें; ह्याखेरीज त्यांविषयीं मला कांहीं जास्त माहिती नाही.
- गु० — होय, ते सर्व जमिनींत सांपडतात, ह्यामुळेच त्यांची खनिजकोटीमध्ये गणना होते. ह्यावरून एकंदर पाहिलें असतां, तंजस्वीपणा, अपारदर्शकता, घनवर्धनीयता, प्रसरणयोग्यता, आणि द्राव्यता इतके गुण त्यांच्या आंगीं आढळतात.
- रा० — ह्या सर्व गोष्टी माझ्या ध्यानांत राहण्याचें मला कठीण दिसतें.
- गु० — ह्या वर सांगितलेल्या गुणांच्या नांवांचा कदाचित् तुला विसर पडला तर पडेल; तरी धातु म्हणजे काय हें समजण्यास आतां तुला कांहीं भ्रान्ति पडावयाची नाही.
- रा० — मीं एकदां लोखंडाच्या दगडांचा ढाग पाहिला होता, त्यांतील दगड कांहींजण घणांनीं फोडीत होते, व ते एरव्हींच्या दगडांप्रमाणें दिसत होते; त्यांविषयीं मला कांहीं समजून सांगावें.
- गु० — त्यां जे लोखंडाचे दगड पाहिले त्यांस अशोधित लोखंड म्हणतात. जमिनींत धोंडे, माती, इत्यादि द्रव्यांशीं धातु इतके मिलून गेले असतात कीं त्यांचे विशेष गुण आपणांस कळून येत नाहींत. अशा स्थितींत ते असले म्हणजे त्यांस अशोधित धातु असें म्हणतात.
- गो० — ह्या स्थितींत धातु असतात. तेव्हां ते लोकांस कसे ओळखितां येतात?
- गु० — ह्यास अनुभव कारण होय. प्रथमतः अशी गोष्ट घडली असावी कीं सहजगत्या कांहीं खनिज पदार्थांस उष्णता लाविल्यानें त्यांतून कांहीं धातूंचा रस निघाला असावा. ही गोष्ट लोकांस समजल्यावर त्यांनीं दुसऱ्या तऱ्हेच्या खनिज पदार्थांस उष्णता लावून हे निरनिराळे धातु काढिले असावे, असें वाटतें.
- रा० — धातु हे फार उपयोगाचे अपून मोठे किंमतीचे आहेत ना?

गु०— काहीं देशांत सोने, रुपें, इत्यादि धातूंचा इतका संचय आहे कीं त्यांच्या किंमतीची आणि त्या देशांतील दुसऱ्या उत्पन्नाच्या किंमतीची तुलना केली असतां त्यांचें मौल्य फारच ज्यास्त दिसून येईल. आणि कित्येक राजांस खाणांपासून जो वसूल येतो तो दुसऱ्या उत्पन्नाच्या वसूला पेक्षा अधिक आहे. मुलांनो, धातूविषयीं मीं बरेंच सांगितलें, आणि तें सर्व तुमच्या ध्यानांत रहावयाजोगेंही आहे. आतां पुरे; पुढें कधीं मुख्य धातूविषयीं बोलणें करूं.

वाफेची शक्ति आणि वाफेपासून लाभ.

पुस्तकें छापण्याची युक्ति यूरोपखंडांत निघाल्यापासून ज्ञानाचा प्रसार करण्याविषयीं मनुष्याची शक्ति फार वाढत चालली. अलीकडे वाफेचें यंत्र छापण्याच्या कामांत घेऊं लागल्यापासून तर ह्या शक्तीचा मोठाच उत्कर्ष झाला आहे. वाफेची शक्ति काय विलक्षण आहे पाहा, तैम्स ह्या नांवाचें लंदन शहरांतील वर्तमानपत्र हल्लीं वाफेच्या यंत्रानें छापितात, तर त्या यंत्राच्या योगानें एका तासांत त्या पत्राचे चार हजार ताव पाठपोट छापून तयार होतात. म्हणजे एका तावास अडीच विपळेंही पुरतीं लागत नाहींत.

ह्याचा हिशोब करूं लागल्यास तैम्स वर्तमानपत्राच्या प्रती वाफेच्या योगानें एका दिवसांत जितक्या छापून तयार होतात, तितक्या प्रती तितक्या वेळांत हातानें लिहूं झटलें असतां पंधरालक्ष लेखक लागतील, असें स्पष्ट दिसून येईल. तरी इतक्या प्रती चौवीस माणसें सहज छापून तयार करितात. तेव्हां ही शक्ति आणि हा लाभ लहान म्हणतां येईल काय ?

वाफेच्या यंत्रानें टांकसाळेंत नाणीं पाडितात, तेथेंही मनुष्याची मेहनत व कालाचा व्यय फारच वांचतो. वाफेच्या यंत्रानें गाड्या चालवितात, त्या गाड्यांपासून जो लोकांस लाभ

होतो तो तर सांगतां पुरवत नाहीं. वाफेची गाडी दररोज शंभर कोस चालते, आणि शंभर गाड्यांचें ओझें वाहून नेते. ह्या-वरून लाभ किती आहे ह्याचें अनुमान सहज करितां येईल.

वाफेच्या योगानें जमिनीवर मोठमोठे चमत्कार होतात, तसे समुद्रावरही होतात. वाफेचीं गलबतें चालू झाल्यापासून द्वीपां-तरास त्वरेनें आणि विनधोक जाण्याची सोय चांगली झाल्यामुळे जाण्यायेण्याची वहिवाट फारच वाढली आहे. ही वहिवाट के-वळ त्रितिश वेटांतील प्रांतांस मात्र परस्पर, ठिकाणीं जाण्यायेण्यावि-षयीं झाली असें नाहीं. तर अमेरिका खंडांतील देश आणि युरो-पखंडांतील देश ह्यांसही परस्परांकडे जाण्यायेण्याविषयीं झाली आहे. वाफेच्या गलबतांच्या योगानें इंग्लंडांतील लिवरपूल शह-रापासून ऐर्लंडांतील दब्लिन शहरास सुमारें सत्तर कोस लांब दहा बारा तासांत अनायासानें नेमलेल्या वेळेस माणसें जाऊन पोहोचतात. इंग्लंड आणि ऐर्लंड ह्यांच्यामध्ये वाफेचीं गलबतें इतकीं चालतात कीं दोहों वेटांच्यामध्ये समुद्रावर जाणो पूलच केला आहे. वाफेचीं गलबतें नव्हतीं तेव्हां इंग्लंडापासून ऐर्लंडास जाण्यास जो श्रम पडत असे त्यापेक्षां अधिक श्रम न पडतां इंग्लंडाहून हिंदुस्थानांत वाफेचीं गलबतें सहज येतात. पुणें शहरापासून नागपुरास किंवा उज्ज-नीस दोनशें किंवा अडीचशें कोसांचे टप्यावर घोड्यावरून जाण्यास जो श्रम व जो काळ लागतो, त्याहून अधिक श्रम व अधिक काळ विलायतेपासून हिंदुस्थानापर्यंत चार हजार कोसांचे टप्यावर ये-ण्यास लागत नाहीं.

बारा जरी पडला तरी लाटांमध्ये वाफेच्या गलबताची शक्ति कमी होत नाहीं. पाण्याचा प्रवाह आणि वायूचें वाहणें हीं जर एकदम प्रतिकूल झालीं, तर ह्या गलबताच्या गतीस कांहींसा अ-डथळा होतो खरा, तरी त्यांच्यानें सर्वथा त्याची गति कुंठित करवत नाहीं. स्वशक्तिप्रेरित वाफेचीं गलबतें पाण्यावर प्राण्यांसारखी चालत असतात.

कोलंबसाची गोष्ट.

भाग १.

सुमारे चारशे वर्षांपूर्वी आशिया, युरोप, आणि आफ्रिका ह्या तीन खंडांतल्या लोकांस परस्परांची माहिती होती; व त्यांस वाटत असे कीं, पृथ्वी म्हणून काय ती तीनच खंडे; दुसरें काहीं नाहीं. ह्याचें कारण हेंच कीं लोक गलबतांत वसून समुद्रांत फारसे दूर कधीं जात नसत.

यूरोपखंडांतल्या लोकांस आपल्या पश्चिमेकडील मदिरा बेटें, कानेरी बेटें, आणि अझोर बेटें हीं माहित होतीं, परंतु त्यांच्या पश्चिमेकडची माहिती अगदीं नव्हती. तीं बेटें तरी यूरोपखंडापासून, पाहिळीं असतां, वरींच दूर आहेत. तेव्हां आरंभी समुद्रांत इतका लांब कोण मनुष्य कसा गेला असेल तो कोण जाणे; आपणांला त्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. अलीकडे लोकांनीं समुद्राचे नकाशे काढिले आहेत त्यांवर पाहिलें म्हणजे अमुक ठिकाणीं बेट आहे, अमुक ठिकाणीं खडक आहे, असें सर्व समजतें, म्हणून आतां समुद्रांत जाण्याचें फारसें भय नाहीं. ह्यामुळे आतां लोक समुद्रांत पाहिजे तिकडे जातात, पण ज्यावेळेस नकाशे वगैरे काहींच साधन नव्हतें त्या वेळेस लोक गेलें हें मोठें आश्चर्य आहे.

यूरोपखंडामध्ये इताली म्हणून एक देश आहे, त्यांत जिनोवा नांम शहर आहे, तेथें एक गृहस्थ राहत होता त्याला एक मुलगा झाला, त्याचें नांव क्रिस्तोफर कोलंबस. तो गृहस्थ गरीब होता तरी त्यानें आपला मुलगा अमळसा मोठा होतांच त्याला लिहायाला, वाचायाला, आणि हिशोब करायला शिकविण्याची तजवीज केली.

कोलंबसाला नकाशे पहावे व दुसऱ्या देशांच्या गोष्टी वाचाव्या, हा नाद फार लागला, त्यामुळे त्यानें भूगोलविद्येचा अभ्यास पुष्कळ केला; तितका दुसरा कोणत्याही विद्येचा अभ्यास केला नाहीं. तो मोठा झाल्यावर त्याला असें वाटूं लागलें कीं

आपण दुसरे देश पहावे. तों चवदा वर्षांचा झाला तशी त्यानें गलवतावरची चाकरी धरिली, आणि भूमध्यसमुद्रांत पुष्कळ खेपा केल्या. त्या प्रवासांत त्याचे पुष्कळ हाल झाले; पण त्याला फायदा ह्या झाला कीं खलाशाच्या कामांत त्याचा चांगला समज होऊन थोड्या दिवसांत आंगावर घेऊन गलवत वहिवाटण्याचें काम करण्याचें शहाणपण त्याला आलें.

नंतर भूमध्यसमुद्राच्या पलीकडे जावें, हें जें साहस कर्म तें करावेंसैं कोलंबसास वाटूं लागलें. मग त्या समुद्राच्या पश्चिमेस जिब्रालतर नांवाची सामुद्रधुनी आहे तींतून बाहेर पडून तो अत्-लांतिक महासागरांत गेला, आणि त्यानें आफ्रिकाखंडाच्या पश्चिमेकडच्या किनाऱ्यापर्यंत सफर केली. ह्या खेपेस त्याला जें कांहीं नवें आढळलें तें व दुसऱ्या खलाशांपासून जें समजलें तें सर्व त्यानें ध्यानांत धरून ठेविलें होतें, त्यावरून त्याला असें वाट-लें कीं, अझोर नांवाच्या बेटांच्या पश्चिमेस समुद्रांत आणखी जमीन असावी. अझोर बेटें पहिल्यानें क्रोणास माहीत नसतील, आणि कोणी एखादा धैर्यवान पुरुष जाऊन तीं पाहून आला असेल, मग त्यानें तीं सर्वास माहीत केलीं असतील. तसा आतांही एखादा पुरुष छाती करून निघाला असतां त्याला अझोर बेटांच्या पलीकडे जमीन लागणार नाहीं म्हणून कशाव-रून ? कदाचित् लागेल, असा त्यानें तर्क बांधिला.

कोलंबसाच्या समजण्यांत कांहीं गोष्टी आल्या होत्या त्यांवरून, अझोर बेटांच्या पश्चिमेस जमीन लागेल, हा जो त्याचा तर्क होता तो दृढ झाला. त्या गोष्टी अशा कीं, मदिरा बेटांत आणि अझोर बेटांत देवदारांचीं वगैरे मोठालीं खोडे वगैरे लांकडे समुद्रांतून वाहून येत; आणि तसलीं झाडे त्या बेटांत तर मुळींच होत नसत; चमत्कारिक रीतीनें कोरलेलीं लांकडेही आलेलीं कधीं सांपडत असत. ह्यापेक्षांही चमत्कारिक एक गोष्ट झाली, ती अशी कीं, एका बेटाच्या किनाऱ्यावर एकदां मार्गें दोन प्रेतें वाहून आलीं होतीं, आणि त्यांचें स्वरूप आशिया यूरोप, आणि

आफ्रिका, ह्या तीन खंडांतल्या लोकांच्या स्वरूपापेक्षां अगदीं निरालें होतें. ह्या प्रेतांचें लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें.

अशा प्रकारच्या गोष्टी अनेक वेळां घडल्या. पण लोक त्यात्रिषयीं तादृश विचार करीत नसत. शेवटीं कोलंबसाला त्या समजल्या तेव्हां त्यानें असें अनुमान केलें कीं, झाडें जमिनीशिवाय उगवावयाचींच नाहीत, कोरीव लांकूडें माणसाखेरीज तयार व्हावयाचींच नाहीत, आणि ज्या अर्थी हे सर्व पदार्थ पश्चिमेकडून वाहत आले त्या अर्थी युरोपियन लोकांस माहित नाहीं अशी जर्मिन पश्चिम दिशेस असलीच पाहिजे. एरवीं ह्या गोष्टी घडणारच नाहीत.

ह्या सर्व गोष्टींवरून कोलंबसास तिकडे जाण्याची हौस आली पण त्याच्याजवळ पैसा नव्हता, व कोणी इष्टमित्रही मदत करण्यासारखे नव्हते. असें करितां एखादें गलबत त्याला मिळालें असतें तरी असल्या गरीब मनुष्यावरोंवर जाऊन आपला प्राण धोक्यांत घालण्याला खलाशी कोण मिळतो ?

नंतर कोणी एखादा संस्थानी ह्या कामाला मदत करितो काय हें पहावें, आणि करितोसें झाल्यास जावें, असा वेत त्यानें केला.

कोणी झाला तरी त्याला स्वदेशाचा अभिमान 'असतोच, तसा कोलंबसासही होता; म्हणून त्यानें प्रथम जिनेवा शहरांतल्या मोठ्या लोकांला आपला वेत सांगितला. पण त्याचा तो वेत ऐकून त्याला मदत करणें तें तर एकीकडेसच राहिलें; उलटा त्यांनीं त्याचा उपहास केला. मग तेथून तो पोर्तुगाल देशाच्या राजाकडे गेला. कारण कीं पोर्तुगाल देशचे लोक त्या वेळेस समुद्रांत फिरणें वगैरे करण्याच्या कामांत मोठे हुशार होते, व ते समुद्रांत पुष्कळ दूर पावेतो जात असत. त्या राज्यांत कोलंबसाचा उपहास नाहीं झाला खरा, तरी त्या राजानें कोलंबसापासून सगळें काढून घेऊन मग सांगितलें कीं, आम्ही मदत करीत नाहीं. असें त्याला फसवून राजानें आपल्या पदरच्या एका सरदारस सांगितलें कीं, कांहीं गलबतें घेऊन जा, आणि कोलंबस म्हणत आहे त्या जमिनीचा शोध लाव.

ह्याप्रमाणें तो सरदार गेला, पण त्याला कांहीं शोध लागला नाही. वाटेंत तुफान झालें त्यामुळें तो भ्याला, आणि पोर्तुगाल देशास परत आला.

तो गृहस्थ येतांच कोलंबस स्पेन देशास निवून गेला. कोलंबसाची गरिबी इतकी होती कीं वाटेनें निर्वाहाकरितां त्याला भीक मागावी लागली.

स्पेन देशामध्ये अंदालुशिया म्हणून एक प्रांत आहे, त्यातील एका खेड्यांत एके दिवशीं रात्रीं गार वारा सुटला आहे अशा वेळेस कोलंबस येऊन पोहोचला. त्याच्या बरोबर त्याचें एक मूल होतें, तें त्यानें पाठीशीं बांधिलें होतें. तो लोकांस म्हणाला, माझे लेंकरुं व मी अगदीं थकून गेलों आहों, आणि आमचे प्राण भुकेनें अगदीं व्याकुळ झाले आहेत, तर कृपा करून कोणी तरी आम्हाला अन्नपाणी द्या. एका गृहस्थानें तें ऐकून त्याला आपल्या घरीं नेऊन त्यांची चांगली बरदास्त केली.

त्या गृहस्थाच्या कुटुंबांतलीं माणसें फार चांगलीं होती, त्यांनीं त्याला वाटखर्ची दिली, व त्यांतीलच कोणी त्याजबरोबर कोर्दोवा शहरास जाऊन तेथें त्यांनीं कोलंबसास राणीला भेटविलें, आणि त्यास मदत करण्याविषयींचें तिचें वचन मिन्नतवारीनें घेतलें.

राणीनें वचन दिलें तरी पुष्कळ वर्षे तें काम तसेंच पडलें होतें. तिला वचन पुरविण्यास धैर्य येईना; व तिचे दरबारचे लोक अज्ञान होते, त्यांस कोलंबसाचें तें म्हणणें खरें वाटेना. कोलंबसाच्या गरिबीमुळें ते त्यास हंसत आणि वेडा म्हणत.

शेवटीं कोलंबसाला तीन गलबतें देऊन, त्याच्या खर्चाची तयारी करून द्यावी, असा राणीचा कारभाऱ्यास हुकूम झाला. ह्याप्रमाणें सगळी तयारी झाली, पण नावाडी लोक जाण्यास पाय धरीनात. ते म्हणाले, आम्ही नाहीं असल्या कामांत पडावयाचे; आमचे जीव का बर आले आहेत ? तें वर्तमान राणीच्या कानावर आलें, तेव्हां तिनें दुसरा हुकूम फरमाविल्यावरून १२० माणसें सक्तीनें कोलंबसास मिळालीं. नंतर ते सर्व

लोक त्याचे वरोवर जावयास निघाले, तेदिवशीं त्यांच्या इष्टमित्रांनीं अशा रीतीनें त्यांस निरोप दिला कीं जशी त्यांची भेट पुन्हा कधींच व्हावयाची नाही. कोलंबसानें आपणावरोवर येणाऱ्या खलाशांची पुष्कळ खातरी केली, पण त्यांस उल्हास येईना. कोलंबसाच्या मित्रांपैकीं दोन त्याजवरोवर जावयास निघाले. त्यानें त्या दोघांस दोन गलवतांवर मुख्य नेमिलें.

कोलंबसाची गोष्ट.

भाग २.

एवढी जिवावरची सफर करण्याकरितां जीं गलवतें मिळालीं तीं चांगलीं, बळकट असावीं, पण तशीं नव्हतीं. त्यांतील दोन तर मच्चव्यांसारखीं होतीं म्हटलें तरी चालेल. इ० स० १४९२ त आगस्त महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस कोलंबसानें गलवतें हांकारिलीं. प्रथम कानेरी बेटांस जाऊन तेथून नीट पश्चिमेकडे जावें, अशा वेतानें तीं गलवतें थेट कानेरी बेटांकडे चालविलीं.

कानेरी बेटांस जाऊन पोहोचल्यावर गलवतांच्या दागदुर्जांत कोलंबसाचे कांहीं दिवस गेले. नंतर समुद्र महिन्याच्या ६ व्या तारखेस तो तेथून निघाला; आणि त्या दिवसापासून म्हटलें तर त्याच्या संकटाला प्रारंभ झाला. त्याचें धैर्य कमी असतें तर तो त्या संकटाखालीं खचला असता. खलाशांच्या मनांत जाण्याचें नव्हतें, त्यामुळें पहिल्यापासून ते त्यास त्रास देतच होते. व पुढें कानेरी बेटांतील फेरो म्हणून जें पश्चिमेकडोल शेवटचें बेट आहे तें सागें राहून दिसेनासें झालें, आणि चोहींकडे अफाट समुद्रच दिसूं लागला, तेव्हां ते लोक पोरंप्रमाणें रडूं लागले.

ते म्हणाले, आतां आमचीं वायकापोरें, घरेंदारें, सोयरे धायरे कां-
लंबसाच्या मित्रांस पडावयाचे नाहींत. आम्ही कोठें तरी समुद्रांत वडू-
मदत करीत जायहो आमचा हा वेडेपणा ! असल्या ह्या वेड्या
पदरच्या एर आम्ही कशाला आलों ?
जा, आणि

कोलंबस म्हणाला, आजपर्यंत आपणाला वाटत कोठे तुफान किंवा दुसरें कांहीं संकट आलें नाहीं. मग उगीच कां पिरापिर करितां बरें ? पण त्यांशीं असें बोलून उपयोग काय ? त्यांचें जें चाललें होतें तें होतेंच.

कानेरी बेटांतून निघाल्यानंतर थोड्या दिवसांनीं चांगला वारा लागून गलबतें झपाट्यानें चाललीं, अशीं कीं त्या खलाशांस देखील कांहीं उमेद आली. थोडेसे पुढें गेले तों पश्चिमेकडून वाहात आलेलीं समुद्रांतील व जमिनीवरील कांहीं झाडे झुडपें दृष्टीस पडलीं. एका खलाशानें त्यांच्या एका खांदीवर बसलेला एक जिवंत खेंकडा पाहिला. खेंकडे हे पाण्यांत राहतात, तरी जवळ जमिनीचा आश्रय असल्याखेरीज राहत नाहींत. ह्यावरून जमीन कोठे तरी लगत असावी, असें होतें. ह्या सर्व लक्षणांवरून कोलंबसास वाटलें कीं, जमीन आतां लवकरच नजरेस पडेल.

ह्या लक्षणांवरून खलाशांसही मोठी हुशारी आली कीं, आतां आपण लवकरच जमिनीवर जाऊन पोहोंचूं. दूर एखादा ढग नजरेस पडला म्हणजे जमीनशी वाटून त्यांनीं जमीन ! जमीन ! असें मोठ्यानें म्हणावें. त्यांचा आनंदाचा शब्द ऐकून कोलंबसाला जरी संशय होता तरी बुडीद टाकून ठाव पहावयास त्यानें सांगितलें. कारण कीं जमीन जवळ आली म्हणजे बहुतकरून समुद्राच्या पाण्याची खोली कमी होत जाते, असें आहे. कोलंबसाचा संशय खरा झाला. बुडीद टाकून ठाव कांहीं लागला नाहीं. मग ते खलाशी फिरून निराश होऊन पुन्हा वास देऊं लागले.

ह्या खलाशांस भय वाटत होतें तें कांहीं अशीं खरेंच होतें. म्हणजे गलबतें होती तीं जुनीं, तुफान वगैरे झालें असतां लागलीं-च फुटून बुडून पार व्हावयाचीं. दुसरें असें होतें कीं कदाचित् जवळची वेगमी मध्येच सरून जाऊन सर्वास उपाशीं मरावयाची पाळी यावयाची होती.

* पाण्याचा ठाव पहावयासाठीं लांब गोराला एक शिशाचा गोळा बांधिला असतो.

अशा रितीने जातां जातां पश्चिमेच्या आंगाने चांगला वारा येऊं लागला. मग पुष्कळ लहान लहान पांखरें गलबतांच्या आजू वाजूस येऊं लागलीं. तीं नेमानें सकाळीं येत आणि संध्याकाळीं परत जात. तीं पाहून त्या खलाशांच्या डोळ्यांस मोठा आनंद झाला, आणि त्यांचे शब्द कानास फार गोड लागले. कारण, कानेरी वेटें सोडल्यापासून जमिनीवरचा शब्द त्यांच्या कानीं पडला असा हाच. कोलंबस म्हणाला, गड्यांनो, हीं पांखरें कशीं ताजे दमाचीं हुशार दिसत आहेत ! कांहींच थकलेलीं दिसत नाहीत. ह्यावरून त्यांचीं घरटीं कोठेंतरी जवळच जमिनीवर असतील, आणि त्यावरून आपणांला जमीन लवकरच लागेलसें दिसतें, नाहीं वरें ?

हा जो आनंद झाला तो फार वेळ टिकला नाही. वारा अगदीं पडला, आणि गलबतें खुंटल्यासारखीं झालीं. कारण कीं समुद्रांत नुसत्या पाण्यांत उगवणारीं कांहीं शाडें आहेत तीं त्या ठिकाणीं मनस्वी उगवून त्यांच्या मोठमोठाल्या जाळ्या झाल्या होत्या, आणि त्या जाळ्यांमध्ये हीं गलबतें अडकलीं. पुष्कळ मेहनत करूनही गलबतें हालत नाहीत असें पाहून खलाशी अगदीं भिऊन गेले. ते ज्या समुद्रांत पूर्वीं जात येत असत त्यांतही त्यांस असले प्रसंग गुदरून गेले, पण ह्या वेळेस त्यांची आठवण कांहींच राहिली नाही. आतां पुढें कांहां समुद्र नाही, असें त्यांस वाटून त्यांनीं कोलंबसास दहशत घातली कीं, पुढें जाण्याचा इरादा सोडून देऊन स्पेन देशाकडे गलबतें फिरविलीं नाहीत, तर आम्ही तुम्हांस समुद्रांत ढकलून देऊं.

कोलंबस म्हणाला, वाहवा ! इरादा सोडून देऊन, हें काय म्हणतां ! आपण अगदीं जमिनीच्या जवळ येऊन पोहोचलों आहों, आतां कां उगीच भित्त्यासारखें करितां ? आणखी दोन चार दिवस मजबरोवर चला, म्हणजे जमीन तुमच्या दृष्टीस पडेल. खलाशी लोकांचेही कांहीं ऐकिलेसें करावें म्हणून कोलंबसानें शुद्ध पश्चिम सोडून नैर्ऋत्य दिशेस, म्हणजे थोडींशीं डाव्या हातास, गलबतें चालविलीं.

त्यानंतर जमिनीची चिन्हें विशेष दृष्टीस पडूं लागलीं. दुसून वाहून आलेलीं झाडांचीं तार्जीं पानें गलबताजवळून जातांना दृष्टीस पडलीं. फळांसुद्धां वाहत आलेली एका खांदी एका खला-शानें गलबतावर ओढून घेतली. तसें एका प्रकारचें कोरीव लांकूड वाहत जात होतें तेंही वर घेतलें.

जमीन खचीत जवळ आली आहे, असें ह्या सर्व चिन्हांवरून कोलंबसास वाटलें. मग गलबतें खूब जलदीनें चाललीं होतीं, व रात्रीची वेळ आणि गैरमाहितीची जागा आहे, असें पाहून न-जाणो खडकाचा वगैरे धक्का लागून एखादा घात होईल, ह्यासाठीं आपण जागत बसावें, असा त्यानें निश्चय केला. गलबतांतील सर्व लोकांसही तशीच धास्ती पडली होती; कोणाएकास देखील चैन पडलें नाहीं; ज्याचें त्याचें लक्ष जमिनीकडे होतें. कोलंबस तशा अंधारांत गलबतावरून समोर न्यहाळून पाहत होता, तों त्यास दूर दिवा दृष्टीस पडतोसें वाटलें. मग त्यानें एका खला-शास हाक मारून आणून, तुला काहीं समोर दिसतें ? असें त्याला विचारिलें. तो म्हणाला, हो, मला एक दिवा दिसतो. नंतर कोलंबस गळा दाटून येऊन आवेशानें म्हणाला, आहे, आहे, दिवाच आहे !

मग कोलंबसाची पक्की खत्री झाली कीं आपणाला जमीन सांपडली, आणि दिवा आहे त्यावरून ती वस्तीची आहे हेंही सिद्ध झालें. मग पुढें गलबतें तशींच चाललीं. एक गलबत अमळसें अघाडीस गेलें होतें त्याजवरच्या लोकांनीं रात्रीचे दोन तास वाजतां जमीन दृष्टीस पडली अशी सूचना देण्यासाठीं तोफ सोडिली. तो अवाज कानीं पडतांच मार्गिल दोन गलबतांतल्या सर्व लोकांस मोठा आनंद होऊन जिकडे तिकडे जमीन ! जमीन ! असा एकच गजर होऊन गेला. मग राहिलेली रात्र, उजाडव्या-वर आपणास कायकाय दृष्टीस पडेल त्याची कल्पना करण्यांत खलाशांनीं घालविली. कोणी म्हणतो, ह्या नवीन देशांत आपल्या नजरेस लोक पडतील काय ? कोणी म्हणतो, स्पेन देशांतल्या प्रमाणें येथें शहरें, घरें, दारें असतील काय ? कोणी पुसतो, आपणां-

प्रमाणें आपणांला लोक येथें आढळतील, कीं राक्षसांसारखे भयंकर, कर असतील वरें ?

असें बोलतां चालतां रात्र तेव्हांच निघून जाऊन पहाट झाली, तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस एक वेट पडले. कानेरी वेटे सोडिल्यापासून जमीन कशी ती त्यांच्या नजरेस पडली नव्हती. वरती आकाश, आणि खाली पाणी, हेंच काय तें त्यांच्या दृष्टीपुढें होतें. त्यामुळें त्यांस असें वाटलें कीं, असें सुंदर वेट आमच्या पाहण्यांत कधींच आलें नाहीं. झाडी तर एकसारखी अशी दाट लागून लांबवर गेली होती कीं पलीकडे झाडांशिवाय दुसरें काहीं दिसतच नव्हतें. किनाऱ्याजवळ समुद्राचें पाणी अगदीं निवळ शंख होतें. दिवस वर आला तसे वेटांतले लोक झाडींतून समुद्रकिनाऱ्यास येऊं लागले; पण गलवतें पाहून चकित होऊन ते फिरून झाडींत शिरूं लागले.

नंतर होळ्या तयार करवून कोलंबस पांच चार असामी बरोबर घेऊन एकींत जाऊन बसला. हें वेट इतक्या प्रयासानें शोधून काढिलें आहे, तेव्हां ह्यावर मी पाय केव्हां ठेवीन, अशी त्यास मोठी उतावळी झाली होती. होडी कांठाशीं जातांच प्रथम तोच उडी मारून जमिनीवर उतरला. बाकीचे लोक उतरल्यावर कोलंबसानें स्पेन देशाच्या राजाच्या नांवानें तेथें बावटा रोंविला; म्हणजे हा देश आजपासून त्या राजाच्या ताब्यांतला असें समजावें. ही गोष्ट त्यानें राजाच्या हुकुमाप्रमाणें केली खरी, तरी हा हुकूम रास्त नव्हे, कां तर तेथें मुळींच दुसरे लोक राहत होते. तेव्हां तेथें अमल करण्याला त्याला काय मुख्याऱ्यारी होती ?

कोलंबसाची गोष्ट.

भाग ३.

कोलंबसानें ह्या वेटाला सानसाब्वादोर असें नांव दिलें. असून त्या वेटाला हेंच नांव चालत आहे. नकाशांत पाहिलें असतां बाहामा नांवाचीं वेटे आहेत त्यांत हें सांपडेल. त्या

बेटांतले लोक अगदीं साल्लेभोले, अज्ञान, असे होते. कोलंबस व त्याचे लोक जेव्हां किनाऱ्याकडे येऊं लागले तेव्हां बेटावरील लोक भ्याले, आणि दाट झाडींत जाऊन लपून राहिले. कांहीं वेळ गेल्यानंतर मग त्यांची भीति कमी होऊन, हा काय चमत्कार आहे तो पहावा म्हणून, ते हलूच झाडींतून पुढें येऊं लागले.

त्यांस असें वाटलें कीं, हीं गलबतें आणि मनुष्यें रात्रीच्या रात्रिस पाण्यांतूनच वर आलीं असावीं; किंवा ढगांतून तरी खालीं उतरलीं असावीं. गलबतांचीं अवजारें होतीं तीं त्या लोकांस गलबतांचे पंख आहेत असें वाटलें. तोफ्रेला बत्ती दिल्यावर जी चमक उडाली व आवाज झाला त्यांविषयीं त्यांस असें वाटलें कीं बीज चमकून हा मेघांचा गडगडाट झाला. खलाशांच्या आंगावर चिरगुटे पांघुरणें होतीं, कोणांच्या आंगावर तर चिलखतेंही होतीं, त्यामुळे बेटांतल्या लोकांस वाटलें कीं, हीं माणसें कांहीं आपणांप्रमाणें नाहींत. सारांश, त्या लोकांस गलबतें नवीं, तोफान्या, पोशाख नवे, सगळेंच नवें त्यापक्षां त्यांस आश्चर्य वाटावेंच; वाटलें ह्यांत विशेष काय ? त्यांस स्वतः म्हटलें म्हणजे वस्त्रें नव्हतीं. ते नानाप्रकारच्या रंगांनीं आपलीं आंगें चित्रविचित्र करीत. त्यांच्या शरीरांचा स्वाभाविक रंग म्हटला म्हणजे तांबूस होता; केश काळे असून सडक होते; आलेल्या नव्या लोकांप्रमाणें त्यांस दाढ्या लांब नव्हत्या. त्यांजपाशीं हत्यारें म्हटलीं म्हणजे हातांत भाल्यासारख्या काळ्या होत्या, आणि त्यांच्या शेवटांस माशांचीं हाडे वसविलीं होतीं; दुसरें कांहीं नव्हते.

कोलंबस त्या लोकांस कांहीं कांचेचे रंगीत मणी, कांहीं पितलेच्या घांटा, वगैरे देऊं लागला तेव्हां ते पोटांतली धास्ती सोडून त्याच्याजवळ आले. संध्याकाळ झाली तसा कोलंबस आपल्या लोकांसहवर्तमान तेथून गलबतांवर निघून गेला.

नवीन बेट सांपडल्याचा कोलंबसाला मोठा आनंद झाला म्हणून कांहीं दिवस तेथेंच त्यानें मुकाम केला. त्याच्या मनांत बेटांतल्या लोकांशीं मैत्री करावयाची होती. ते लोक स्वभावानें गरीब होते, त्यामुळे स्नेह होण्याला कांहीं अडचण नव्हती.

त्यांनीं कोलंबसाला कांहीं कंदमुळें, फळें, कापूस, वगैरे पुष्कळ जिनसा आणून दिल्या. आणि कानेरी बेटांपासून ह्या बेटापर्यंत टप्पा फारच लांब पडल्यामुळें गलबतांतलें गोडें पाणी अगदीं सरत आलें होतें; तर ह्या लोकांनीं गोड्या पाण्याचे उत्तम झरे कोलंबसाच्या लोकांस दाखविले; आपणही त्यांचीं भांडीं भरावयास व गलबतांवर चढवावयास लागले. अशा रीतीनें ते फार कोलंबसाच्या उपयोगीं पडले.

कांहीं दिवस तेथें राहिल्यानंतर कोलंबसाचे लोक हुशार झाले, व गलबतांतही पाण्याची वेगमी चांगली झाली होती, सर्व कोलंबस तेथून पुढें जाण्यास निघाला. नंतर त्यानें दक्षिणेकडे गलबतें चालविलीं. कारण कीं, त्या बेटांतल्या लोकांच्या खुणांवरून असें वाटलें कीं त्या दिशेस एक मोठें बेट लागेल. त्याप्रमाणें अकृतोवर महिन्याच्या अष्टात्रिसावे तारिखेस त्या दिशेस क्यूबा नांवाचें एक बेट लागलें. हें बेट मोठें विस्तीर्ण आहे. कोलंबसाला ह्या खेपेस अमेरिकाखंड लागलें नाहीं. त्याला जीं बेटें लागलीं तीं हिंदुस्थानाजवळचीं आहेत अशी धांति त्यास होऊन त्या बेटांस तो वेस्त इंदजि, म्हणजे हिंदुस्थानचीं पश्चिमेकडील बेटें, असें म्हणूं लागला. पण वास्तविक पाहतां हिंदुस्थानाला आणि त्या बेटाला हजारों कोसांचें अंतर आहे. तथापि कोलंबसानें हिंदुस्थानचीं बेटें म्हणून जें नांव एकदां दिलें तेंच अज्ञूनही त्यांस चालू आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें सानसाव्वादोर आणि क्यूबा हीं दोन बेटें पाहिल्यानंतर कोलंबसानें ब्रेत केली कीं, स्पेन देशास परत जाऊन हीं बेटें लागलीं हा मजकूर राणी साहेबांस विदित करावा. स्पेन देश सोडल्यापासून कोलंबसास वाटेंत तुफान अगदीं झालें नव्हतें, गलबतें सुरळीत चाललीं होती; पण परत येते वेळीस तसें झालें नाहीं. तो अज्ञोर बेटांजवळ येऊन पोहोचला तेव्हां तेथें मोठें भयंकर तुफान झालें, असें कीं प्रतिभर्णां याला वाटे कीं, हीं आपलीं गलबतें अगदीं जुनीं होऊन मोडकळीस आलीं आहेत, त्यापशीं वाऱ्याच्या सपाऱ्यानें,

किंवा लाटांच्या धक्याने, तीं फुटून त्यांचे तुकडे तुकडे होतील कीं काय, कोण जाणे.

परंतु तीं गलबतें दैवयोगानें त्या तुफानांतून पार पडून स्पेन देशास सुरक्षितपणें येऊन पोहोचलीं. कोलंबस कांहीं नवीन बेटें पाहून आला, ही बातमी लोकांस समजतांच जिकडे तिकडे आनंद लोटला. त्याला परत येण्यास बहुत दिवस लागल्यामुळें स्पेन देशचे लोक मनांत असैं समजत असत कीं, तो व त्याजबरोबर गेलेले लोक आतां परत कसचे येतात ? ते नष्ट झाले असतील. अशा रीतीनें लोक अगदीं निराश होऊन राहिले होते तों, कोलंबस बरोबरच्या मंडळीसुद्धां खुशाल परत आला, हें पाहून लोकांस विशेष आनंद झाला. कोलंबस बंदरावर उतरणार ते दिवशीं सर्व सरकारी नौकर लोकांस सुटी मिळाली. व्यापाऱ्यांनीं आपआपलीं दुकानें बंद केलीं, आणि सर्व लोक मोठ्या समारंभानें कोलंबसाला सामोरे गेले. मग त्यावेळेस तेथें जी मौज झाली ती सांगतां येत नाही. सर्व लोक उतरल्यावर कोलंबस पुढें चालला, त्याच्या मागून त्याजबरोबरची कांहीं मंडळी चालली, त्यांतून कोणाच्या हातांत नव्या बेटांतून आणिलेले शानदार राघू होते, कोणाच्या हातीं कांहीं जनावरें होतीं, आणि कोणाच्या हातीं कापूस, कोणाच्या हातीं झाडांचे रोपटे असे तिकडचे कांहीं कांहीं जिनस होते. क्यूबा बेटांतून सहा माणसें आणिलीं होतीं तीं सर्वांच्या मागून आलीं. त्यांनीं आपल्या देशाच्या चालीप्रमाणें आपलीं आंगें रंगविलीं होतीं. रस्त्यांत गर्दी इतकी झाली होती कीं कोलंबसाच्या नावाच्यांस चालण्याची मोठी पंचाईत पडली. जयघोष असा चालला होता कीं कोणाचा शब्द कोणाच्या कानां पडेना. कोलंबसाचें ध्यान पूर्वीच्या गोष्टीकडे गेल्यामुळें तो कोणाशीं कांहीं न बोलतां उगीच पुढें चालला होता. त्याला आठवण झाली कीं, ह्याच शहरांत पूर्वीं मी पाठीवर मूल बांधून आलों होतो, आणि मला येथें भीक मागून भाकर मिळविण्याचा प्रसंग पडला होता.

राजा व राणी ह्या उभयतांनीं कोलंबसाचा मोठा आदर सत्का-

र केला. त्याला पुष्कळ वक्षीस दिलें आणि कांहीं दिवसांनीं त्यालाच आणखी गलवतें देऊन दुसऱ्यानें बेटें वगैरे पाहण्यास पाठविलें. ह्यानंतर पुष्कळ दिवसपर्यंत स्पेन देशांत कोलंबस आणि नवीं बेटें ह्यांवांचून दुसरी गोष्टच लोकांच्या बोलण्यांत येईनाशी झाली. ह्या दुसऱ्या खेपेसही कोलंबसास कांहीं नवीं बेटें लागलीं; तरी तिसरी खेप करीपर्यंत अमेरिका खंड हें त्यास सांपडलें नाहीं.

पद्यात्मक लघुहितोपदेश.

ह्या बुकांतील घेतलेली कविता.

देवाविषयीं.

अधंग.

देवेकेलाउपकार ॥ स्मरामनींनिरंतर ॥ १ ॥
 देवदयाळूजगाचा ॥ दातासर्वपदार्थांचा ॥ ३ ॥
 धरोनियांभावदेवीं ॥ वचनसत्यऐसेंठेवीं ॥ ४ ॥
 आज्ञादेवाचीमानावी ॥ स्तुतींदेवाचीकरावी ॥ १० ॥

सदाचरण व दुराचरण.

ओंव्या.

प्रामाणिकालोकमानिती ॥ त्याचीहोतसेजर्गाख्याती ॥
 अंतीत्यासउत्तमगती ॥ त्रैलोक्यपतीदेतसे ॥ २ ॥
 प्रामाणिकमनुष्याचीकीर्ती ॥ इहपरलोकींसर्वगाती ॥
 सज्जनत्याचीपाहोनिमूर्ती ॥ संतोषतीमनांत ॥ २ ॥

वडिलांचा मान.

आर्या

जोतुजविद्यासांगे जोरक्षीप्राणअन्नदेऊन ॥
 जोभयसंकटवारी हेंवापासमातिघेनहोऊन ॥ ४ ॥

जरिआपणवडिलांची मर्यादाठेविलीतरीवाळ ॥
ठेवितिपुढेंहितैशी आपुलितेकधिंनकरितिआवाळ ॥ ५ ॥

उपकार अनुपकार.

आर्या.

अन्योपकारकरणें सद्गुणपुरुषासहाचमहणतात ॥
पीडापरासिदेणें ज्ञातेहेंफारपापगणतात ॥ १ ॥
उत्तमपुरुषमहणावा जोशत्रुवरीकरीलउपकार ॥
बहुताडितांपरांहीं स्मरतनसेजोमनांतअपकार ॥ २ ॥

मुलांची वर्तणूक.

आर्या.

बालपणींदाळांची कोमलतरुतुल्यवृद्धिवांकेल ॥
घेईलज्यागुणाला तोगुणमतिवेष्टुनीहिफांकेल ॥ ३ ॥
विद्यालयांमुलानें जाण्याचानित्यवेळसाधावा ॥
ननिनित्यवागवावें गुरुचामजबोलतोनलागावा ॥ ४ ॥

राग.

श्लोक.

रींकारणेंरागयेण्यासथोडों ॥ म्हणोनीसदाशांतताअंगिजोडों ॥
हूतांदिशींरागयेईजयासीं ॥ तयानेंखरेंजिंकिलेंइंद्रियांसीं ॥ १ ॥

क्षमा.

आर्या.

दिधलेंदुःखपरानें उसनेंफेडूनयेचिसोसावें ॥
शिक्षादेवतयाला करिलम्हणोनीउगोहिब्रैसावें ॥ १ ॥

व्यसन.

श्लोक.

गांजाओढूनकोसुरापिउंनकोतूंभांगघोढूनको ॥
गोळीखाउंनकोअफूशिउंनकोमाजूमसेवूनको ॥
कांहींचोरूनकोउगाफिरूनकोवेश्याहिपाहूनको ॥
विद्याजानधनासदामिळविल्यावांचूनराहूनको ॥ १ ॥

प्रामाणिकपणा.

आर्या.

परधनकलहेंदूतें चोरीनें त्वां कधीं न मिळवावें ॥
मनपरकांते वरतीं जातां आधीं तथासि वळवावें ॥ १ ॥
त्वां मदतीस न जावें नशिरावें मसलतीं तं वंडाच्या ॥
खोटें कर्म करोनी देउं न कोद्रव्यराशि दंडाच्या ॥ ७ ॥

सत्य.

आर्या.

सत्यसदा त्रोलोवां सांगे गुरु आणि आपुला बाप ॥
खोटें भाषण करणें सज्जन म्हणतात हे महापाप ॥ २ ॥
हे कार्य करीन तुझे ऐसें सांगोनि कार्य तत्काल ॥
करणे योग्य असेवा सुजनाची ही चक्री वरी चाल ॥ ३ ॥

मानवी कुटुंब.

बाप, आई, आणि मुलें हीं मिळून एक कुटुंब होतें. तीं सगळीं एका घरांत राहतात; तीं एकच अन्न खातात; त्यांचा एकमेकांचा फार जवळचा संबंध असतो. आणि परक्यांपेक्षा तीं एकमेकांस आवडतीं असतात. एकाला जर दुःख झालें तर सर्व दुःखी होतात, आणि एकाला जर सुख झालें तर सर्व सुखी होतात.

॥ पुष्कळ घरे ज्या एके ठिकाणीं एका शेजारीं एक अशीं बांधिलेलीं असतात; ज्यांत पुष्कळ कुटुंबे राहतात; चौकांत, रस्त्यांत एकमेकांची गांठ पडते; घेण्यादेण्यां वदल तीं बाजारांत एकत्र होतात; व चावडीमध्ये व देवळांत एकत्र जमतात; आणि हर एक प्रसंगीं एकमेकांच्या घरीं जातात; इतक्या गोष्टी जेथे घडतात त्या स्थळाला गांव असें म्हणतात.

गांव मोठा असला तर त्याला शहर म्हणावें. पुष्कळ शहरे आणि पुष्कळ प्रांत मिळून देश होतो. देशाच्या भोंवतीं डोंगर असतात; त्यांतून नद्या वाहतात, त्या देशातील राह-

णारे ते एकमेकांचे देशभाऊ होते. ते एकच बोली बोलतात, आणि ते एकोप्याने दुसऱ्या देशाशी युद्ध किंवा सल्ला करितात. तेथील राज्य चालविणारा तो राजा होय.

मनुष्यांनी भरलेले पुष्कळ देश, व वेटें, व महाद्वीपें, आणि समुद्र हीं सर्व मिळून जग होय. ह्या जगाला पृथ्वी म्हणतात. वारुळावर जशा मुंग्या फिरतात, तशीं ह्या पृथ्वीचे पाठीवर माणसें गजवजतात. कोणी उन्हाच्या तापानें काळीं असतात ; कोणी लोंकरीचीं वस्त्रें पांघरून थंडीच्या कडाक्याचें निवारण करितात ; कोणी द्राक्षारस पितात ; कोणी नारळाचें मधुर पाणी पितात, आणि कोणी नदीच्या पाण्यानें आपली तहान भागवितात.

हीं सर्व मनुष्यें मिळून देवाचें कुटुंब आहे. जसा मेंढक्या आपल्या कळपांतील मेंढरें ओळखितो, तसा देव ह्या प्रत्येक मनुष्यास जाणितो. तीं निरनिराळ्या भाषांनीं देवाची प्रार्थना करितात, तरी तो सर्वांचें बोलणें समजतो. ज्यांचें संरक्षण देव न करी इतकीं हलकीं कोणीं नाहींत.

अगे हवशिणी. जी तूं दासीपणांत झुरत वसलीस, त्या तुला जरी कोणी माणूस पाहत नाहीं, तरी देव तुला पाहतो, जरी कोणी मनुष्याला तुझी दया येत नाहीं, तरी देवाला तुझी दया येईल. तूं आपल्या बंदांतून त्याचा धांवा कर, कां तर तो तुजकडे कान देईल.

हे सार्वभौमराजा, जो तूं शेंकडों राज्यांवर राज्य करितोस, तो नूं मजवर कोणी वरचढ नाहीं अशी शेखी मिरवूं नको; तुझ्या डोईवर देव आहे, आणि जर त्वां कांहीं वाईट काम केलें तर तो तुला शिक्षा करील.

पृथ्वीवरील लोकांनीं, देवाचें भय वाळगा; मनुष्यजातीच्या कुटुंबांनीं, तुह्मी देवाची प्रार्थना करा.

न्याय करण्याचें चातुर्य.

दोघां सोवण्यांनीं कांहीं द्रव्य एका वाईच्या स्वाधीन करून

ठेविलें आणि तिला सांगितलें कीं, आम्ही दोघे बरोबर मागायास येऊं तेव्हां हें द्रव्य त्वां आम्हांस द्यावें. पुढें काहीं दिवस लोटल्यावर त्या दोघांतून एक जण त्या बाईकडे गेला, आणि तिला सांगूं लागला कीं, माझा सोबती मेला, ह्याजकरितां माझा पैसा मला दे. त्याविषयीं त्या बाईनें पुष्कळ आढेवेढे घेतले, परंतु तो काहीं ऐकेना. तेव्हां निरुपाय होऊन तिनें त्यान सगळा ऐवज दिला. पुढें थोड्या दिवसांनंतर तो दुसरा मनुष्य त्या बाईकडे आला, आणि आपला ठेव मागूं लागला. त्यावर बाई त्यास म्हणाली कीं, तुझा सोबती थोड्या दिवसांपूर्वीं येथें आला आणि तूं मेलास म्हणून सांगून आपलें द्रव्य मागूं लागला. तेव्हा तूं आल्याशिवाय तुमचें द्रव्य त्यास देऊं नये म्हणून मीं पुष्कळ हरकती घेतल्या, परंतु तें काहीं न ऐकतां तुझा सोबती तो सर्व पैसा घेऊन गेला. तेव्हां त्यानें न्यायाधीशाकडे फिर्याद केली. न्यायाधीशानें त्या बाईस बोलावून आणून तिला सर्व मजकूर विचारिला. त्यावरून त्याच्या लक्षांत आलें कीं, ही बाई तर निरपराधी आहे. मग न्यायाधीशानें त्यास सांगितलें, तुम्ही पाहिल्यानें करार केला होता कीं, आम्ही दोघे बरोबर मागावयास येऊं तेव्हांच त्वां हें द्रव्य आम्हांस द्यावें, परंतु आतां तर तूं एकटाच आलास तेव्हां तें तुला एकालाच कसें मिलेल? तुला आपला पैसा पाहिजे असेल, तर आपल्या सोबत्यास घेऊन ये. तेव्हां तो मनुष्य कुंठित होऊन माघारा गेला.

कालीदासाच्या चानुर्याविषयीं गोष्टी.

गोष्ट पहिली. प्राचीन हिंदुराजांत भोजराजा फार विख्यात होऊन गेला. त्याच्या पदरीं विद्वान लोक पुष्कळ होते, त्यांत नऊ इतके उत्तम होते कीं त्यांस, भोजसभेंतील नऊ रत्नें, असें म्हणण्याचा पाठ पडला होता. त्या नऊ रत्नांत कालीदास कवि हा होता. ह्याचे ग्रंथ ह्या देशांत तर काय,

परंतु दूरदेशींही प्रसिद्ध आहेत. ह्याची कविताशक्ति, चातुर्य, आणि धूर्तता ह्यांची लोक वारंवार स्तुति करितात.

भोजराजास कवितेची फार आवड असे. कोणी नवीन कविता करणारा त्याकडे गेला, तर तो त्याची चांगली संभावना करी, व त्यास आपल्या पदरींही ठेवीं. ह्यामुळे त्याच्या जवळ कवींचा जमाव बराच जमला होता. त्यांत कित्येक एकपाठी होते, म्हणजे नवीन श्लोक एकदां ऐकिला तर ते पाठ म्हणत. राजाकडे येऊन कोणीं कसाही नवीन श्लोक म्हटला, तर त्यांनीं हा आम्हांला येतो, असें बोलून म्हणून दाखवावा.

एकासमयीं कालीदासाजवळ एक कवि आला, आणि म्हणाला, राजाकडे मला नेऊन भेटवाल, आणि माझी कांहींतरी संभावना होईल असें कराल, तर मजवर उपकार होतील. मी नवीन एखादा श्लोक करीन, परंतु राजसभेंत तो नवीन ठरणें कठीण आहे, ह्याला युक्ति काय करावी ?

कालीदासानें त्यास सुचविलें कीं, तूं श्लोकांत असें म्हण कीं, राजाकडे माझा एक शंभर रत्नांचा हार येणें आहे; मी म्हणतो हें सभेंत दुसऱ्या कित्येकांसही माहित असेल. असें केल्यानें श्लोक जुना ठरला तर हार मिळेल, नाहीं तर श्लोक नवीन ठरून चांगली संभावना होईल. त्या कवीनें कालीदासानें सुचविल्याप्रमाणें श्लोक करून राजापुढें म्हणतांच एक पाळ्यांचीं तोंडें बंद झालीं, व कवीस मोठा लाभ झाला.

गोष्ट दुसरी. एकासमयीं कालीदासाकडे कोणी अज्ञान ब्राह्मण आला, आणि म्हणाला. मी कंगाल आहे; माझ्या आंगीं कांहीं गुण नाहीं, परंतु दारिद्र्यानें पीडिलों आहे, हें मनांत आणून आपण मजवर कृपा कराल तर बरें होईल.

कालीदास म्हणाला, बरें आहे, तुला मी एकदां राजाकडे नेईन; पुढें तुझे नशीब. भेटिस जाताना कांहीं नजर नेली पाहिजे, ह्याकरितां कालीदासानें त्या ब्राह्मणाजवळ उंसाचीं चार कांडीं दिलीं.

ब्राह्मणानें बिऱ्हाडीं जाऊन तीं कांडीं पंच्यांत गुंडाळून ठे-

विलीं. हें पाहून कोणी धड्डेखोर तेंथें होता त्याने त्या ब्राह्मणास नकळत तीं काडीं काढून घेतलीं, आणि त्यांच्या जागीं तेवढींच जळाऊ लांकडे घालून ठेवलीं. ब्राह्मण राजाकडे जावयास निघाला तेव्हां तीं काडीं पुन्हा पाहण्याचें त्यास सुचलें नाहीं. तो राजाकडे गेला, आणि त्यानें तो लांकडांची भेट राजापुढें ठेवली. हें पाहून राजास फार राग आला.

इतक्यांत कालीदास जवळ होता तो म्हणाला, महाराजा ह्या ब्राह्मणानें लांकडांच्या रूपानें दारिद्र्य पुढें ठेविलें आहे, जालून ब्राह्मणास सुखी करणें महाराजांकडे आहे.

हें ऐकून राजाचें समाधान झालें, आणि त्यानें त्या कंगाल ब्राह्मणास पुष्कळ धन दिलें.

गोष्ट तिसरी. एकेदिवशीं भोजराजा शिकारीस गेला तेव्हा कालीदास त्याच्या बरोबर होता. ते फिरतां फिरतां थकून एका लहानशा नदीच्या काठीं विश्रांतीस बसले. नदींत खडबडून पुष्कळ होता ह्यामुळें पाणी फार वाजत होतें. हें पाहून भोजराजानें कालीदासास विनोदानें पुसिलें, कविराज, ही नदी इतकी का आक्रोश कां करिते? कालीदासानें म्हटलें, महाराज, ही लहानपणींच माहेर सोडून सासऱ्यास चालली आहे म्हणून.

पन्ना नांवाची दाई, जिनें स्वामिभक्तीकरितां

आपला मुलगा बळी दिला, तिची गोष्ट.

राजस्तानांत मेवाड देशाची जी चित्रनामक राजधानी हो तेंथें विक्रमाजित ह्या नांवाचा राणा राज्यकरीत असतां वाईट छंदास लागून लोकांस भावडेनासा झाला, म्हणून त्याच्या सरदारांनीं त्यास ठार मारून नामांकित शूर जो पृथुरा ह्याचा दासीपुत्र, वनबीर, तो गादीवर बसविला. जो राणास मुकला त्याला एक लहान मुलगा उदेसिंग नांवाचा होता, सहा वर्षांचा झाला तरी नेहमीं आपल्या दाईजवळ असे. त्या दाई नांव पन्ना असें होतें. राणा प्राणास मुकला त्या दिवशीं मुल

दूधभात जेवून पलंगावर निजला आहे, त्याच्याजवळ दाई बसली आहे, इतक्यांत राणिवशांत एकाएकीं मोठी आरडाओरड झालेली दाईस ऐकू आली. मग मुलाचें उष्टें काढायसाठीं जो न्हावी आंत गेला होता त्याला तिनें विचारिलें कीं, ही बोंबाबोंब कशाची झाली आहे ? त्यानें तिला सांगितलें कीं, आपला राणा पास दुष्टांनीं ठार मारिलें आहे, म्हणून त्याच्या बायका ओरडत आहेत. तें ऐकतांच त्या दाईच्या मनाला भयाचा धक्का बसला. ती मनांत म्हणाला, ज्यापक्षीं राण्याचा जीव त्या दुष्टांनीं घेतला त्यापक्षीं ह्या मुलाचा जीव ते राखतील असें वाटत नाहीं. ह्याचा वचाव कसा होईल, ह्याविषयीं कांहीं उपाय योजिला पाहिजे. असें म्हणून तिनें एका पांटींत तो मुलगा निजवून वर कांहीं फळझाडाचीं पानें व कांहीं फळें पसरून घालून ती पांटी न्हाव्याच्या डोक्यावर दिली, आणि त्याला सांगितलें कीं, तूं ही पांटी घेऊन राजवाड्यांतून निघून, शहरावाहेर पडून, नदीच्या कांठीं जाऊन विस. मी लवकरच तुझ्या मागून येते. वाटेंत तुला कोणीं विचारिले तर फळफळावळ घेऊन जातों असें सांग. त्याप्रमाणें तो न्हावी मुलाची पांटी घेऊन निघून गेल्यावर त्या पत्नी दाईनें आपला मुलगा त्या राजपुत्राच्या अंथरुणावर निजविला आणि आपण जवळ बसली. इतक्यांत ज्यानें राण्याची गादी बळकाविली तोच बनवीर हातांत नागवी तरवार घेऊन आला, आणि राजपुत्र कोठें आहे म्हणून दाईस विचारूं लागला. तेव्हां तिनें काय सांगायें बरें ? तिच्या तोंडावाहेर शब्द निघेना. प्रत्यक्ष पोटच्या पोराचा घात होतो हें तिला समजल्यावर तिच्यानें बोलवेल कसें ? तथापि स्वामिभक्तीकडे लक्ष देऊन त्या प्रामाणिक दाईनें पलंगाकडे बोट केले, तों लागलीच बनवीराची तरवार त्या मुलाच्या पोटांत गेलेली तिच्या दृष्टीस पडली. मग तें दुःख काय विचारावयाचें आहे ! असें क्रूर कर्म करून बनवीर निघून गेल्यावर, त्या मुलाचे नेत जाळण्यासाठीं लोकांनीं नेले. राजपुत्र मारिला हें वर्तमान ऐकिलें तेव्हां तर राण्याच्या बायकांनीं रडून फारच आक्रांत केला. त्यां-

म वाटलें कीं, आपला पूर्वज, जो नामांकित संगराजा, त्याच्या वंशातील शेवटला पुरुष जाऊन वंश खुंटला. इकडे पन्ना दारि तर आपल्या मुलाची राख आपल्या आंसवांनीं भिजवून ज्या राजपुत्राचा प्राण तिनें वांचविला होता त्याचे शोधाकरितां मागून गेली; आणि ज्या प्रामाणिक न्हाव्याचे स्वाधीन ती मूल घातलेली पांढी केली होती तो न्हावी चितूरच्या पश्चिमेस कांहीं कोसांवर नदीच्या वाळवंटांत दारिची वाट पाहत बसला होता तेथें जाऊन ती पोहोचली. सुदैवेंकरून तो न्हावी गांवाच्या बाहेर पडेपर्यंत मुलगा रडला नाही. मग न्हाव्यास बरोबर घेऊन ती दारि देवला येथें जाऊन तेथील अधिकारी, सिंगराव, ह्यापाशीं आश्रय मागून लागली, परंतु त्या रावास भय पडलें कीं मुलगा आम्हीं संभाळिला हें वर्तमान बनवीरास समजलें तर तो आमचा नाश करील; ह्यामुळे त्यानें आश्रय दिला नाही. तेव्हां ती तशीच तेथून डोंगरपूर येथें गेली आणि तेथील अधिकारी, राऊळ एसकर्ण, ह्याजपाशीं मुलाच्या रक्षणाकरितां आश्रय मागितला. तेव्हां मुलास ठेवून घेऊन त्याचे संरक्षण करावें असें पहिल्यानें त्याच्या मनांत आलें, तरी पुढें विचार करून तो म्हणाला, माझी शक्ति थोडी, व जागाही मजबूद नाही, ह्यामुळे माझ्यानें आश्रय देवत नाही. तोही आश्रय देईना तेव्हां ती तेथून निराश होऊन निघाली, आणि आरवली डोंगरांच्या खोऱ्यातून तेथील भिल लोकांच्या कुमकेनें कुमलमेर शहरास जाऊन पोहोचली. तेथील अधिकारी व्यापारी वाण्यात देपरा म्हणून एक जात आहे त्या जातीचा श्रावक धर्माचा आसासा त्या नांवाचा होता. त्याची भेट घेऊन दारि तो मुलगा त्याच्या मांडीवर ठेविला, आणि, हा तुझा धनी, ह्यांतून संरक्षण कर, असें तिनें त्यास बजाविलें. त्यासमयीं त्या अधिकाऱ्यास मोठें संकट प्राप्त झालें. हा आपला धनी खरा, ह्याचे रक्षण करायाम लागलों तर ज्यानें ह्याची गादी वळकाविली आहे तो अमचे प्राण घेईल, किंवा काय करील नकळे. रक्षण न केलें तर स्वामिभक्तीला बाध येतो. आतां कसें करावें ? असा त्यात

मोठा विचार पडला. त्यासमयीं न्याची आई जवळ होती, ती रागें भरून म्हणाली, अरे ! तूं विचार कसचा करितोस ? कांकू करण्याचा हा समय नव्हे. ह्या वेळेस स्वामिभक्ति संभाळिली पाहिजे. तूं ह्या मुलाचा स्वीकार कर, भिऊं नको; ईश्वररूपेन परिणाम चांगला होईल. असे त्या वृद्ध मातोश्रीनें धैर्य दिव्या-वरून आसासा ह्यानें त्या राजपुत्रास ठेवून घेऊन त्याचें संरक्षण यथास्थितपणें केलें. आणि हा आपला भाचा असें म्हणण्याचें त्यानें ठरविलें. मग ती स्वामिभक्तिपूजायण पन्ना दाई, हिनें, आपण जें काम हातीं धरिलें तें ईश्वररूपेन शेवटास गेलें, असें समजून परत जाण्याचें मनांत आणिलें. कारण कीं जर आपण ह्या मुलासाठीं येथें राहावें, तर लोकांच्या मनांत शंका येईल कीं, श्रावकाच्या मुलापाशीं राजपुताची वायको कशाकरितां राहिली, असा विचार तिनें मनांत आणिला. म्हणून ती मायाळू दाई, त्या मुलाचा लोभ सोडून मोठ्या दुःखानें आपल्या गांवास निवून गेली.

नाणें.

सोनें, रूपें, किंवा तांबें ह्याचे लहान लहान तुकडे लोक कशाळा वाळगितात ? असा कोणा मनुष्यास प्रश्न केला तर तो सांगेल कीं, धातूचे छाप मारलेले लहान तुकडे, ज्यास नाणें म्हणतात, हे आपल्याजवळ असले म्हणजे पाहिजेत ते पदार्थ आपणास मिळतात. बाजारांत पैसे, रूपये घेऊन गेलें म्हणजे ते देऊन लागेल तो तो पदार्थ आपणास मिळतो, हें सर्वास माहीतच आहे. आता कोणी असें म्हणेल कीं, उदमी वगैरे आपला माल देऊन नाणीं कां घेतात ? तर ह्याचें कारण असें आहे कीं तेही दुसऱ्या लोकांस ती नाणीं देऊन धान्य, वस्त्र, वगैरे ज्या जिनसा न्यांस हव्या असतील त्या विकत घेतात.

ह्यावरून असें वाटेल कीं, सोनें, रूपें, वगैरे धातूंच्या तुकड्यांचा उपयोग केवळ एवढीच आहे कीं त्यांच्यायोगें क्रयविक्रय सोपा पडतो; नाही तर त्यांचा कांहीं स्वतः मनुष्या-

च्या सुखास उपयोग आहे असे नाही. असे जर आहे तर पहिल्याने नाण्यांची प्रवृत्ति कशी झाली असावी? नाणीं दिलीं असतां सर्वांनीं तीं घेऊन आपआपला माल त्यांबद्दल द्यावा असा प्रथमतः लोकांत संकेत कसा झाला? व ह्यांसारखे लांकडाचे तुकडे, किंवा गुळगुळीत लहान वाटोळे दगड, कां चालूं नयेत? कांहीं लोकांची अशी समजूत असते कीं, सोन्यारुप्याच्या तुकड्यांस किंमत येते ती त्यांवर राजाचे वगैरे मुखवटे किंवा दुसरीं कांहीं चिन्हे आहेत म्हणून येते. परंतु ही त्यांची गैरसमजूत आहे; कारण, जर असे असतें तर तांब्याच्या तुकड्यांवर छाप मारून त्यास रुपया अशी संज्ञा दिली, तर तोही रुप्याच्या रुपयांवर चालावा; तो चालत नाही. म्हणजे रुपयाच्या किंमतीचा माल त्यांबद्दल मिळत नाही. आतां कधीं कधीं असे होईल कीं, एखादा राजा कायदा करील कीं, तांब्याच्या कांहीं विशेष तुकड्यांस रुपया म्हणावे, तर त्यास रुपया म्हणणें भाग पडेल. तरी केवळ ह्या नांवानें त्याची किंमत वाढेल असे नाही. ह्यावरून हें ध्यानांत येईल कीं, छाप वगैरे दिले म्हणजे किंमत येते असे नाही. छाप दिल्यावर जी एखाद्या धातूची किंमत असते तीच छाप देण्याच्या आधीं असते.

जर कांहीं रुपये, किंवा मोहरा, किंवा पुतळ्या आटवून त्यांचा गोळा केला, तर त्याची किंमत रुपये किंवा मोहरा किंवा पुतळ्या ह्यांच्याहून कमी होणार नाही. तांब्यालाही तीच गोष्ट लागू आहे. मग तांब्याचे पैसे असोत किंवा भांडीं असोत त्याची किंमत न्यावेळीं जी तांब्याची किंमत बाजारांत असेल तीप्रमाणें होईल.

कांहीं देशांत पैसे, रुपये, ह्यांच्या बद्दल दुसऱ्या कांहीं वस्तूंचा उपयोग करितात. नीग्रो नांवाच्या लोकांत नाण्याच्या ऐवजीं लहान लहान शिंपांचा उपयोग करितात. आणि त्यांच्या बायका ह्या शिंपांचीं गळ्यांत घालायास भूषणें करितात. ह्या शिंपा साठ दिल्या तर एका मनुष्याची एक दिवसापुरती सामग्री मिळते. आफ्रिका खंडाच्या दुसऱ्या कांहीं

भागांत एके जातीचे सुती कापडाचे सारखे तुकडे नाण्यांप्रमाणें चालवितात. तेथील लोक हे तुकडे आंगावर न वापरितां ते नीट राखून ठेवून त्यांस जेव्हां काहीं पदार्थांची गरज लागते तेव्हां ते हे तुकडे देऊन त्यांवरून आपणांकरितां हवे ते पदार्थ विकत घेतात. दुसऱ्या कित्येक देशांत मिठाचे खडे नाण्यांच्या ऐवजीं चालवितात. आतां वर सांगितलेल्या शिंपा, कापडाचे तुकडे, वगैरे ह्यांनीं क्रयविक्रय म्हणजे काहीं सोपा पडत नाहीं असें नाहीं. तरी सोने, रूपें, इत्यादि धातूंनीं लावून पाहिलें तर ह्यांचा फारच थोडा उपयोग पडतो. शिंपांचें फुटायानें भय असतें, व कापडाचें फाटायानें भय असतें, व मिठाचें विरघळायानें भय असतें; तसें सोन्यारूप्यास भय नसतें. व सोन्याच्या, रूप्याच्या नाण्यांची किंमत मोठी असून त्यांस जागा थोडीच पुरते. आतां तांब्याच्या नाण्यांची तितकी योग्यता नसते. लहानसान जिनसापांनसांचा क्रयविक्रय करण्यास तांब्याच्या नाण्यांचा उपयोग पडतो खरा; परंतु जेथे हजारों रुपयांची खरेदी करावयाची असते तेथे जर त्या नाण्यांचा उपयोग करूं लागले, तर मोजण्यास फारच वेळ लागेल, व तीं दूर नेण्यासही फार प्रयास पडतील. ह्याशिवाय दुसरे जे तोंटे आहेत ते तर सांगायलाच नकोत. पहा कीं आपण एक घोडा विकला, आणि त्याची तांब्याच्या नाण्यांत किंमत घेतली, तर त्या नाण्यांची रास इतकी होईल कीं ती उचलण्यास अतिशय जड जाईल. आतां तोच घोडा देऊन जर सोन्याचीं नाणीं घेतलीं, तर तीं नेण्यास फारच सोपें पडेल. एका घोड्याची तर काय, पण वीसपंचवीस घोड्यांची किंमत एकच्या मनुष्यास नेतां येईल, आणि ती खिशांमध्ये देखील घालून नेतां येईल. आतां ह्याविषयीं व्यांकनोत तर फारच उत्कृष्ट नोती ह्या पैसा देण्यावरून वचना दाखल असतात. त्या नोती देऊन सावकारापासून पाहिजे तेव्हां पैसा मिळतो. परंतु ह्या चालूं होण्यास नोती लिहिणाराची पत फार पाहिजे. त्याची पत कमी असली, तर त्याच्या नोती घेण्याविषयीं लोक अनमान करितील.

मैना.

मैना ध्याहो मैना ! कोणाला मैना पाहिजेत ? आहा ! काय चांगल्या मैना आहेत ! असें बोलत एक मनुष्य यमनीच्या दारावरून चालला होता. यमनी तें ऐकून दारीं गेली, आणि पाहते तेंव एक पांखरेंविक्या डोईवर मैनांचा पिंजरा घेऊन चालला आहे. त्या आंत उड्या मारित आहेत, त्या काठीवरून त्या काठीवर जात आहेत, आणि मधुर मधुर शब्द करित आहेत; तेणेंकरून यमनी मोहित होऊन, केव्हां त्याजवळ जाईन अशा उत्कंठेनें धांवली. थोडक्यांत चुकलें, नाहींतर ती जोत्यावरून पडलीच असती. मुली, तुला मैना पाहिजेत ? असें पांखरेंविक्यानें तिला पुशिलें. ती म्हणाली, पाहिजेत, पण थोडें अंमळ, मी आंतून वावाला पुसून येतें. त्यानें, वरें म्हणून, पिंजरा ओसरीवर ठेविला. यमनी धांवत वापाकडे जाऊन म्हणाली, वावा ! वावा ! लवकर ये !

ःयंबकशेटी — येवढी घाई कशाची आहे यमने !

यमनी— वावा, ओटीवर एक पांखरेंविक्या आला आहे, त्याजवळ मैना पुष्कळ आहेत, आणि त्या फार चांगल्या आहेत.

ःयंबकशेटी— मग त्याचा तुला इतका हर्ष कसचा झाला ?

यमनी— वावा, तूं जर सांगशील तर मी त्यांतली एक मैना विकत घेईन.

ःयंबकशेटी— विकत घ्यावयास तुझ्याजवळ पैसे आहेत काय ?

यमनी— हो, आहेत हे माझ्या पिशवींत.

ःयंबक० पण त्या पांखराला चारा कोण घालील ?

यमनी— मी, वावा, मी; मी आपल्या हातीं चारीन, आणि तूं पाहशील कीं ती माझी म्हणवायास फार खुशी होईल.

ःयंबक० होय, पण मला तुझें भय वाटतें.

यमनी— कसचें, वावा ?

च्यंवक० कीं तूं तिला भुकेने किंवा तहानेने एखादे दिवशा मारशील.

यमनी— मी तिला भुकेने किंवा तहानेने मारिन ! तें कधीं होणार नाही. पहिल्याने तिला खाऊं घातल्याशिवाय मी अन्नाला शिवणार नाही.

च्यंवक० मुली, तूं गयाळ आहेस; एखादे दिवशीं तरी तुला विसर पडेल.

यमनीने वापापाशीं मैनेस पाळावयाचा असा करार केला, आणि त्याचा पदर धरून अशी कांहीं आळ घेतली कीं, शेवटीं त्यानें, मैना घेऊन देतो, असें म्हटलें. मग तिला घेऊन ओटीवर आला, आणि चांगले रंगाची एक सुंदर मैना निवडून काढिली. मग यमनीचा हर्ष त्रैलोक्यांत माईना ! तिनें पांखरेंविक्यास पैसे द्यावयाकरितां आपली पिशवी झटकून वापाकडे केली; तीतील पैसे पांखरेंविक्यास देऊन च्यंवकशेटीनें आपल्या जवळच्या पैशांचा एक चांगला तारांचा पिंजरा आणविला. ज्याला खालीं खण होते, आणि ज्यांत पाणी घालायाचें त्रिलोरी भांडें होतें. मग यमनी मैनेस पिंजऱ्यांत घालून घरभर फिरून आईस, बहिणीस, आणि चाकरांस हाका मारमारून दाखवूं लागली. कोणी इष्ट मित्र मुलें तिला भेटावयास येत त्यांजकडेही तिची पहिली गोष्ट मैनेची, आणि ती सांगे कीं, माझे मैनेसारिखी मैना त्रैलोक्यांत नाही. तिचे पांखांचा रंग काय ! पिसें किती मऊ ! त्रोल काय गोड ! चल, मी तुला ती दाखवितें. तिचें नांव मी छत्रेली ठेविलें आहे. ती मैना यमनीपाशीं फार सुख पावली. यमनी पहांटेस उठली म्हणजे तिचें पहिलें काम हें कीं, मैनेस ताजे दाणे आणि निर्मळ पाणी द्यावें; मग तिनें तोंड धुवावें. पोळी तुकडा घरांत झाला असेल तो पहिल्यानें मैनेकडे यावा. कांहीं गोड गोड तिनें मैनेसाठीं करून बरणींत घालून ठेविलेंच असे. तिचे पिंजऱ्यावर नित्य हिरवा पाला लावी, कीं तिला उन्हाचा उपद्रव होऊं नपावे. छत्रेलीही तिचे उपकार जाणे. ती लवकरच यमनीस ओळखूं ला-

गली. यमनीचे पाय वाजले म्हणजे तिने पांख उडवावे व शब्द करावे. यमनी मुके घेऊन तिचा अर्धा जीव करी. आठ दिवस झाले नाहीत तंत्र ती मैना गावयास शिकली, आणि मधुर स्वर काढू लागली. एखादे वेळेस तिने टिपेचा सूर फार लांबवावा, तेव्हा असे वाटावे कीं, हिचा श्वास जाऊन ही मरेल. तिने मोठे सुराने गावे ते वेळीं सगळ्या घरचे मनुष्याचा आत्मा प्रसन्न व्हावा. यमनी तिचे शब्द ऐकत चार चार घटिका तिच्या पिंजऱ्याजवळ बसे. कोणे वेळेस तिला पाहत असतां यमनीने हातांतले काम विसरावे. यमनी तिला नित्य प्रहर, प्रहर गावयास शिकवी. असे. तिला त्या पांखराचे वेड लागले. असे चालले असतां एकेदिवशीं त्रापाने तिला चित्रांची वही दिली. ती चित्रे फार सुंदर होतीं, त्यांकडे तिचे चित्त वेधले. मग ती त्यांस नित्य पाहत बसे. तेव्हापासून तिला मैनेविषयीं अंमळ विसर पडत चालला. मग तीस मैना साद घाली, तो तिने ऐकू नये. शेवटीं असे झाले कीं मैनेस हिरव्या शेंगा किंवा भाकर जी नित्य मिळत असे ती आठदिवसांत मिळाली नाही. ती यमनीने शिकविलेलीं गोड गोड रागिणींवर गाणीं म्हणे, परंतु व्यर्थ. यमनीचा वाढदिवस आला तेव्हा त्रापाने तीस एक वाहुली दिली, ती मिळाल्यापासून तर यमनी मैनेस अगदींच विसरली. त्या वाहुलीचे नांव तिने आवडी ठेविले. तिला नेसविण्याखालीं, शृंगारण्याखालीं, तिच्या संगतीं बोलण्याखालीं, आणि तिला हातीं घेऊन इकडे तिकडे नाचविण्याखालीं, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत यमनीचा सगळा वेळ जाई. मग कोठें संध्याकाळीं इवलेसे खाणे मैनेस मिळे. एखादे दिवशीं तिला अगदींच उपास पडे. एके दिवशीं त्र्यंबकशेटीची दृष्टि पिंजऱ्याकडे गेली, आणि पाहतो तो मैना आंत उपडी पडली आहे, तिचीं पिंजे विसरलीं आहेत, मान, पाय आंखडून गोळा झाली आहे. किंचित् धुगधुगी मात्र राहिली होती, श्वास घ्यावयासही तिला शक्ति नव्हती. तें पाहून तो म्हणतो, यमने, अगे तुझ्या ह्या मैनेस काय झाले ? तें ऐकून तिचे तोंड खरकून उतरले; ती म्हणाली, नाही

बाबा, कसै झाले तें कोण जाणे, मला हिचा अगदीच विसर पडला. असें म्हणून ती घाबरून कांपत कांपत दाण्याचा ऋंडा आणाव-याकरितां घरांत धांवत गेली. च्यंबकशेटीनें पिंजरा खालीं काढिला, आणि पाहतो तो दाण्याच्या खणांत व पाण्याच्या पेल्यांत कांहीं नाहीं. मग म्हणतो, अरेरे, ह्यांत धान्याचा एक दाणाही नाहीं ! पेल्यांत पाण्याचा एक थेंबही नाहीं ! हायरे, त्रिच्याच्या पक्ष्या ! अरे तूं निर्दयाचे हातीं कसारे सांपडलास ! मला हें असें जर पुढचें समजतें, तर मीं तुला विकत घेतलें नसतें. घरांतील माणसें त्या पिंजऱ्याजवळ येऊन म्हणूं लागलीं, आहा ! गरीब विचारी मैना, गरीबरे गरीब ! मग च्यंबकशेटीनें कांहीं दाणे धातले, आणि निर्मळ पाणी पेल्यांत ओतिलें. त्याला त्या मैनेस सावध करावयास मोठा प्रयास पडला. यमनी तोंड लपवून तेथून निघाली, ती आपल्या खोलींत जाऊन रडत बसली. तिनें रडून रडून आसवांनीं ओंचे सगळे ओले केले. दुसरे दिवशीं च्यंबकशेटीनें विचार केला कीं ही मैना आपल्या शेजाऱ्याचा मुलगा मोरू आहे त्यास ब्रशीस द्यावी. तो यमनीपक्षां शंभरवांच्यांनीं हिचे पालण पोषण चांगलें करील असा आहे. तें ऐकून यमनीनें मोठा अनर्थ मांडिला. मोठमोठ्यानें हेळ काढून रडूं लागली, आणि दुःखाचे उद्गार टाकून म्हणाली, अरे माझ्या पांखरा ! माझे छत्रेले मैने ! बाबा, मी तुझ्या पायां पडतें ! एकवेळ मला क्षमा कर, आणि ही मैना मजपाशीं असूंदे. आजपासून मी जिवंत आहे तोंपर्यंत कधीं हिला विसरणार नाहीं. च्यंबकशेटीस तिची दया आला, आणि त्यानें पुन्हा ती मैना तीस दिली; आणि तीस ब्रजावून सांगितलें कीं पुढें असें झाल्यास क्षमा होणार नाहीं ! तूं विचार कर कीं ह्या विचारे पांखरास आपण वंदिशालेंत टाकल्यावर, ह्यानें आपल्या पोटास दाणा कसा मिळवावा ? तुला भूक लागते तेव्हां खावयास मागतां येतें, पण छत्रेलीस भूक लागली असतां तें आपल्या भाषेनें तिनें लोकांस कसें समजवावें ? जर आतां कधीं तूं हीस उपाशीं किंवा तहानेली ठेवशील तर मी — बापाचे हे शब्द ऐकून यमनीचे डोळ्यांत पाण्याचें भरतें आलें.

तिने वापास वेग मारिली, पण खेदानें तिला एक शब्दही बोल-
वला नाहीं. मग यमनी पुन्हा छवेलीशीं खेळू लागली. पुढें एक
महिना गेल्यावर व्यंकशेटी वायकोस घेऊन कांहीं कामाकरितां
दुसरे गांवां जाऊं लागला; ते वेळीं यमनीस म्हणाला, यमने, छ-
वेलीस संभाळहो. तीं उभयतां गाडींत बसून निघालीं नाहींत
तंव यमनी धांवत पिंजऱ्याजवळ गेली, आणि तिनें मैनेस दाणापा-
ण्याची वेगमी केली. कांहींका घटकांनीं तिला करमेनासें झा-
लें, तेव्हां ती सोवतिणींस बोलावून त्यांबरोबर वाहेर फिरावयास
गेली; संध्याकालीं आपालिपा खेळली, नंतर तिनें फुगडी घातली;
असें करितां मोठी रात्र झाली, तेव्हां तिचा खेळ संपला. नंतर
ती थकली आणि निजावयास गेली; दुसरे दिवशीं ती उजेडतां
उठली, तिचें ध्यान मन सगळें खेळाकडे, म्हणून ती तशीच शे-
जार वरीं वाराणशीं आणि वजी ह्यांजकडे गेली. इकडे छवे-
लीस उपास पडला. असा दुसरा दिवसही तिचा खेळतांना गे-
ला. छवेलीची आठवणही तीस झाली नाहीं. तिसरे दिवशीं-
ही तसेंच झालें. चौथ्या दिवशीं व्यंकशेटी गांवाहून परत आला.
तो त्या दिवशीं येणार हें यमनीच्या लक्षांत राहिलें नव्हतें. व्यं-
कशेटीनें येतांच यमनीचा मुका घेऊन आधीं छवेलीचें वर्तमान
पुशलें. यमनी अंमळ घाबरून म्हणाली, ती वरी आहे वावा,
आणि तेव्हांच पाणी घेऊन ती पिंजऱ्याकडे धांवली. पाहते तों
आंत मैना चांच वासून, पांख पसरून उलथी पडला आहे. ति-
चें प्रेत पाहून यमनीनें मोठ्यानें किंकाळी फोडिली, ती ऐकून
घरांतलि सर्व मनुष्ये धांवलीं. तेव्हां पक्ष्याची ती दशा पाहून
व्यंकशेटी म्हणाला, आहारे पक्ष्या ! काय दुःखाचें हें म-
रण तुला आलें ! जाते वेळेस मीच तुझी मान मुरगाळून
गेलों असतो तर ह्यापेक्षां ती व्यथा तुला सुसह होती. हाय
हाय ! भुकेनें आणि तांदेनें व्याकुळ होऊन किती दुःखानें
तुझा प्राण गेला असेल ? असो, तूं देवाचा, कीं असले निर्दय
पोरीचे हातून तरी सुटलास. तेसमयीं यमनीस असें झालें
कीं दे माय धरणी ठाय. जर त्यावेळेस धरणी फाटती, तर य-

मनी आंत उडी टाकित्ती. अंक्रशेटीने त्या भैनेचे पोटांत पें-
ढा भरून तीस कडीपाटास टांगून ठेविलें. तिजकडे यमनी-
च्याने पाहवेना. जेव्हां जेव्हां तिजवर तिची दृष्टि जाई, तेव्हां
तेव्हां तिचे डोळे आंसवांनीं भरून येत. ती वापास नित्य विनं-
वी क्रीं, वावा, ती भैना माझे दृष्टी वेगळी काढ. तो म्हणे,
नाहीं. नंतर क्तितीएक दिवस तिची प्रार्थना ऐकून त्यानें तो
पक्षी तेथून काढिला. मग जेव्हां जेव्हां यमनी कांहीं सांगित-
लेलें काम जपून करीत नसे, तेव्हां अंक्रशेटीनें ती भैना पुन्हां
तेथें टांगावी; आणि सर्वांनीं म्हणावें, आहागे विचारि छेवले ! ह्या
यमनीनें तुला कसेंगे हाल करून मारिलें ! म्हणजे यमनीस पश्चा-
त्ताप होऊन तिनें आईवापांचे आज्ञेत चालावें.

पाणी.

भाग पहिला.

पृथ्वीचे विभाग जमीन आणि पाणी असे दोन केले आहेत.
त्यांपैकीं पाण्याविषयीं येथें लिहितों.

समुद्र, नद्या, तळां ह्यांचें जें पाणी मनुष्यें आज हजारों वर्षे
पाहत आलीं आहेत तें पाणी अद्यापि संपलें नाहीं, जमिनींत
जिरून गेलें नाहीं, व नासलें नाहीं, ही गोष्ट मोठ्या आश्चर्याची
आहे, नाहीं वरें ?

एखाद्या भांड्यांत पाणी भरून ठेविलें असतां, तें पाणी जर
पुष्कळ दिवस भांड्यांत तसेंच राहिलें, तर तें कमी होतें, आणि
खर्चीत नासून जातें. तसें समुद्र, नद्या, तळां ह्यांचेही पाणी
कमी व्हावें व नासून जावें, असें आपल्या दृष्टीनें दिसतें खरें; परंतु
तसें न व्हावें म्हणून ईश्वरानें काहीं तजवीज करून ठेविली आहे
तिच्या योगानें जेवढें पाणी खर्च होतें तेवढें पुन्हा परत येतें,
आणि तें नेहमी चांगलें राहतें. तो तजवीज येथें सांगतों.

अमुक पाणी जमिनींत जिरून गेलें किंवा सुकून गेलें, अ आपण बोलतां, ह्याचा अर्थ काय ? आपणास जें पाणी दिसे नासें होतें त्याचें होतें तरी काय, व तें जातें कोठें ? कोण म्हणेल कीं, तें भुईत जातें; पण असें म्हणतां येत नाही कारण, जेथें पाण्याच्या तळां नुसता दगड असतो तेथें पाण्याचें काय होतें, हा प्रश्न येतोच. ह्याखेरीज, भांड्यांत पाणी भरून ठेवून त्यांतलें अगदीं खरचलें नाहीं, तरी काहीं दिवसांनीं तें कर्म होतें, त्याचें काय होतें, हा विचार आहेच. ह्यावरून पाणी दिसेनासें होतें तें भुईतच जातें, असें म्हणतां येत नाहीं हें खरें आहे.

ह्या क्रमा होण्याचें वास्तविक कारण असें आहे कीं पाण्याचे रूपांतर होतें; म्हणजे तें ज्या रूपानें आपल्या दृष्टीस पडत असतें तें रूप जाऊन, त्यास वाफेचें रूप प्राप्त होऊन, तें आकाशांत जातें.

पाण्याचे परमाणु पाण्यापासून आकर्षून घेण्याची शक्ति उष्णतेच्या आंगीं आहे. तसें सूर्याच्या उष्णतेनें पाण्याचे परमाणु नेहमीं आकर्षिले जातात. ते फारच सूक्ष्म असतात त्यामुळे दृष्टीस पडत नाहींत. ते हवेच्या परमाणुंपेक्षां हलके असतात म्हणून अर्थातच ते वर जाऊन हवेंत मिसळतात. पाण्याच्या रूपास वाफ म्हणतात. ह्या परमाणूंचा आणि थंड हवेच. संयोग झाला म्हणजे हे एकमेकांशीं मिळून मेघ अथवा धुकें ह्या रूपांत दिसूं लागतात. नंतर काहीं कालानें हवेचा काहीं फेरफार झाला असतां ते मेघ जमिनीवर कोसळतात; त्यांस आपण पाऊस म्हणतां. अशा रीतीनें पुन्हा पाण्यास पाणी मिळतें.

उष्णतेच्या योगानें वाफ होते ती केवळ पाण्याची मात्र हो आणि ती वर जाते. पाण्यांत कचरा, मळ, व दुसरे काहीं पदार्थ असतात ते तसेच खालीं राहतात. माठ हा पाण्यातील पदार्थ मळच आहे. पाणथळी वगैरे असतात त्यांतील पाण्याची मात्र होऊन गेली म्हणजे खळमळ असतो तो खालीं राहतो.

वर सांगितल्याप्रमाणे नेहमी रहाटगाडगे चालते. म्हणजे पाण्याची वाफ होऊन ती हवेत जाते; पुन्हा तिचे पाणी होऊन ते खाली पडते; पुन्हा वाफ होऊन ती वर जाते. हे रहाटगाडगे चालल्यापासून मोठा नफा होतो. तो असा की, पाण्याची वाफ होऊन वर हवेत गेली म्हणजे झाडाझुडांस ओलावा पाहिजे असतो तो त्या हवेपासून मिळतो. आणि पृथ्वीवर पाऊस पडला म्हणजे शेते पिकतात, नशा, ओढे वाहू लागतात, तेणेकरून सर्व प्राण्यांस अन्न पाणी मिळते.

वाफ होऊन गेलेले पाणी पावसाखेरीज दुसऱ्या एका रूपाने पृथ्वीवर पडते, त्या रूपास दंव असे म्हणतात. दिवसास ऊन पडून पृथ्वी फार तापते, आणि संध्याकाळ झाली म्हणजे लवकर थंड होते; मग तिच्या जवळच्या हवेत जी वाफ असते तिला थंडी लागून त्या वाफेचे पाणी होते, आणि त्या पाण्याचे थेंब जमिनीवर पडतात; त्यांस दंव म्हणतात.

सकाळच्या प्रहरीं वागेतील वगैरे झाडांच्या पानांवर व गवतावर दंवाचे थेंब पडलेले असतात, ते कसे मोल्यांसारखे सुंदर दिसतात, हे सर्वास ठाऊक आहे. सूर्योदय होऊन ऊन पडले म्हणजे त्या दंवाची पुन्हा वाफ होते, आणि ती हवेत जाते, ह्याप्रमाणे होत असते.

ह्यावरून लक्षांत येते कीं नाश न होण्याविषयीं पृथ्वीचे आणि जलाचे सारखेंच आहे, म्हणजे पृथ्वीचे अवयव अथवा जलाचे अवयव नष्ट म्हणून अगदीं होत नाहीत. असें मात्र होते कीं, त्या अवयवांचे रूपांतर होऊन हिकडेचे तिकडे आणि तिकडेचे हिकडे असे जातात, ह्याचमुळे कदाचित् ते आपल्या दृष्टीस पडत नाहीतसे होतात.

जे पाणी वाफेच्या रूपाने जाते ते शुद्ध होऊन पुन्हा पाण्यास येऊन मिळते; पाण्याची हानि होत नाही. आणि जमिनीपासून जे पाणी जाते ते पुन्हा तिला प्राप्त होऊन त्यापासून शेतेभाते वगैरे बहुत कार्ये होतात. अशा रीतीने सर्वदा चालल्यामुळे समुद्र, नशा, तळीं ह्यांचे पाणी कमी होत नाही, व नासतही नाही.

पाणी.

भाग दुसरा.

पाणी ज्या रूपाने आपल्या दृष्टीस नेहमीं पडतें त्याच रूपाने सर्वदां असतें असें नाहीं. उष्णतेच्यायोगानें पाण्याची वाफ होते, हें पहिल्या भागांत सांगितलेंच आहे, आतां फार थंडीं पडलीं असतां तिच्यायोगानें पाण्याचें बर्फ होतें. ह्या देशांत बर्फ फारसें कोठें आपल्या दृष्टीस पडत नाहीं; परंतु थंड देशांत मुलांबाळांस देखील बर्फ माहित असतें. जसें थंडीचा योग झाला असतां वाफेचें फिरून पाणी होतें, तसें उष्णतेचा योग झाला असतां बर्फाचें फिरून पाणी होतें. पाण्याला उष्णता लागली म्हणजे त्याची वाफ होते, आणि पाण्याला थंडी लागली म्हणजे त्याचें बर्फ होतें; ह्यावरून पाणी ही मध्यम अवस्था आहे.

वाफेपेक्षां बर्फ दिसण्यांत फार शानदार आहे. तें पांढरें पांढरें शुभ्र दिसतें. संस्कृत भाषेंत बर्फाला हिम म्हणतात, आणि त्याच भाषेंत आलय ह्या शब्दाचा अर्थ जागा आहे. हिंदुस्थानाच्या उत्तरेस जो उंच पर्वत आहे त्याचें नांव हिमालय. हें नांव हिम आणि आलय हे दोन शब्द मिलून झालें आहे. हें नांव पडण्याचें कारण असें आहे कीं त्या पर्वतावर नेहमीं बर्फ असतें.

यूरोपखंडांत जिकडे तिकडे बर्फ पुष्कळ असतें, पण त्यांतही उत्तरेकडेच्या देशांत विशेष असतें. विलायतेंत मुलें पायांत लोखंडी जोडे घालून बर्फावरून घसरत घसरत जातात, आणि त्यांत मुलांस मोठी मौज वाटते.

वाफेची मौज अशीच आहे. भात शिजत असतो, अथवा पाण्याला आधण येऊन तें कढत असतें, तेव्हां त्यांतून वाफ बाहेर जात असते, ती पाहून मोठी मौज वाटते. पाण्याला आधण आलें म्हणजे भांड्याच्या आंत पहावें, तीं उकळी फुटली म्हणजे खालून वर बुडबुडे येत असतात, ती एक मौजच आहे. एखादे वेळेस भात, भाजा, वगैरे शिजत असतां त्याजवर

झांक्रण ठेविलें म्हणजे हळूच एका आंगानें वाफ बाहेर जात असेते, तेव्हां “सू” असा एकसारखा शब्द होत असतो, तो तर कानाला फारच मंजूळ लागतो.

कढत पदार्थ पानावर वाढले म्हणजे त्यांतून वाफ जाऊं लागते, ती वाफ पदार्थ शिजण्यासाठीं जें पाणी घातलें असतें त्याचेच वारिक अंश, म्हणजे परमाणु, आहेत. पदार्थ भांड्यांत असतात तोंपर्यंत वाफेला मोकळेपणें बाहेर पडतां येत नाहीं, म्हणून ती पदार्थाच्या पोटांत राहते; आणि पदार्थ पानावर वाढला म्हणजे ती मोकळेपणें वर जाऊं लागते, तेव्हां ती आपल्या नजरेस पडते.

मुलें वाफेला धूरच म्हणतात; पण वाफ काहीं धूर नव्हे. धूर म्हणजे लांकूड, गांव्या, इत्यादि अप्रवाही पदार्थांचे परमाणु होत, आणि वाफ म्हणजे पाण्याचे परमाणु होत. त्यांस उष्णता लागली असतां ते हलके होऊन वर जातात; आणि थंड हवेचा संयोग झाला म्हणजे तेच परमाणु मेघरूपानें दृष्टीस पडूं लागतात. हें मार्गें स्पष्ट लिहिलेंच आहे.

एका भांड्यांत पाणी घालून तें जर चुलीवर ठेविलें, आणि खालीं मोठा जाळ लाविला, तर दोनचार घटिकांनीं त्यांतलें सर्व पाणी नाहींसें होऊन भांडें अगदीं कोरडें ठणठणीत होतें. त्यांतलें पाणी नाहींसें होतें तें जातें कोठें? तें वाफेच्या रूपानें त्या सेंपाक घरांतच असतें. पण तें हवेंत अगदीं मिळून जातें ह्यामुळें आपणांस दिसत नाहीं. अष्टमांश काढा करितात तेव्हां भांड्यांत आठ वाऱ्या पाणी घालितात, आणि तें कढून त्यांतलें एक वाटीभर शिलक उरवितात. तेव्हा सात वाऱ्या पाणी भांड्यांतून नाहींसें होतें. त्याची अशीच वाफ होऊन निघून जातें.

ह्यावरून लक्षांत आलेंच असेल कीं सूर्याच्या उष्णतेनें समुद्र, नद्या, तळीं ह्यांतील पाण्याची जशी वाफ होते, तशी विस्तवाच्या उष्णतेनें सावरच्या भांड्यांतल्या पाण्याची वाफ होते. इतकेंच कीं भांड्यांतल्या पाण्याची वाफ वर हवेंत गेली असतां तिला आपण वाफच म्हणतो, आणि समुद्रादिकांच्या पाण्याची वाफ वर जाऊन जमते तिला आपण मेघ म्हणतो.

पाणी, बर्फ, आणि वाफ ह्या तिहींपैकीं पाणी मात्र नेंहमीं आपल्या कार्यां पडतें. बर्फ आणि वाफ हीं फारशीं कोठें कार्यां पडतातसें दिसत नाहीं. ह्यावरून एखाद्यास असें वाटेल कीं त्यांचा कांहीं आपणांस उपयोग नाहीं. पण वास्तविक पाहतां असें नाहीं. वाफेपासून मोठमोठालीं कामें होतात, म्हणजे गाड्या चालतात, गलबतें चालतात, टांकसाळीचीं यंत्रें चालतात. विलायतेंत छापखाने, कापडाचे भाग, गिरण्या, वगैरे बहुतेक मोठालीं यंत्रें वाफेच्याच योगानें चालतात. इंग्लिश लोक ह्या देशांत येण्यापूर्वीं वाफेपासून असलीं मोठमोठालीं कामें होतील हें इकडे कोणाच्या स्वप्नांत देखील नव्हतें. युरोपखंडातील सर्व देशांतले लोक वाफेपासून अशीं मोठमोठीं कामें करून घेतात. ज्या देशांत बर्फ पुष्कळ असतें त्या देशांत बर्फाचा बहुत उपयोग पडतो. इंग्लिश लोक विलायतेहून ह्या देशांत पुष्कळ बर्फ आणतात, आणि तें पुष्कळ त्यांच्या कार्यां पडतें.

ह्यावरून उपयोग पाहिला असतां बर्फाचा आहे, व वाफेचाही आहे. पण वाफेचा जितका उपयोग आहे तितका बर्फाचा नाहीं.

एका पुरोहिताची स्वामिभक्ति.

मेवाडचा राणा, उदयसिंग, ह्यास चौवीस पुत्र होते, त्यांतील वडील पुत्राचें नांव प्रतापसिंग, त्याच्या पाठचा सक्तसिंग. हा सक्तसिंग मोठा झाल्यावर निर्भयपणाविषयीं प्रख्यात झाला. हा स्वभाव त्याच्या आंगां आहे, ह्याचें लक्षण तो पांचवर्षांचा असतां दृष्टीस पडलें. एके दिवशीं राण्याच्या शिकल गारानें एक नवा खंजीर तयार करून राण्याकडे आणिला. उत्तम शस्त्रांच्या धारेची परीक्षा कापसावर करितात, त्याप्रमाणें धारेची परीक्षा करण्यासाठीं तो खंजीर राण्यानें आपल्याजवळ ठेविला होता. त्यावेळेस राण्याचा मुलगा, सक्तसिंग, हा जवळ बसला होता. त्याने तो खंजीर हातीं घेऊन वापास विचारिलें कीं, हा खंजीर हाड मास कापण्यासाठीं केला आहेना ? असें बोलून त्यानें आपल्या कोमल हातावर गाच्या धारेची परीक्षा ता-

हिली, तेव्हां त्याच्या हातापासून भळभळीं रक्त वाहू लागलें; तरी तो घाबरला नाही, व वेदना झाल्याचें किंवा आश्चर्य झाल्याचें चिन्ह त्यानें कांहींच दाखविलें नाही. तेव्हां, आपल्यापेक्षा ह्या मुलाच्या आंगां धारिष्ट मोठें आहे हें आपल्या अपायास कारण होईल, असें राण्यास भय पडलें असेल, किंवा त्या मुलाच्या जन्म-काळां जोशांनीं भाकीत केलें होतें कीं, ह्या मुलाच्या हातून मेवाडचा नाश होईल ह्या गोष्टीचें स्मरण झालें असेल, नकळे; परंतु राण्यानें तत्काळ हुकूम केला कीं, आतांच ह्या मुलास नेऊन ठार मारून टाका. ह्या हुकूमावरून त्या मुलाचा खचीत नाश झाला असता, परंतु सालोंब्याचा ठाकूर जवळ होता त्यानें राण्यास विनंती केली कीं, ह्या मुलाचा जीव मला बक्षीस द्यावा. मला पुत्र नाही; तर हाच माझा पुत्र होईल, आणि माझ्या मार्गे चोंडावत लोकांचा ठाकूर हाच होईल. तें राण्यानें मान्य केल्यावर तो ठाकूर त्या मुलास घेऊन गेला. पुढें त्या ठाकुरास महातारपणीं पुत्र झाला. तेव्हां ठाकूरकी घेतलेल्या पुत्रास द्यावी किंवा, पोटच्या पुत्रास द्यावी, ह्याविषयीं त्याला मोठी पंचाईत पडली. हा विचार त्याच्या मनांत घोळत असतां, सकसिंगाचा वडील भाऊ, प्रतापसिंग, हा आपल्या बापाच्या मार्गे गादीवर बसला, त्यानें ह्या सकसिंगास बोलावून नेलें. पुढें पुष्कळ दिवसपर्यंत त्या दोघा भावांची गोडीगुलावी चालली होती. परंतु एकेदिवशीं शिकार करीत असतां दोघांचा कांहीं तंटो झाला. तेव्हांपासून उभयतांत वैमनस्य वाढत चाललें. एके दिवशीं दोघेजण मंडळावर घोडे फेरीत असतां प्रतापसिंग एका-एकीं आपल्या भावास म्हणाला, आपण एकमेकांशीं द्वंद्वयुद्ध करून तंटो मिटवूं. तेव्हां सकसिंग हा कांहींच न भितां म्हणाला, हां, फार चांगलें आहे. आपण आरंभ करावा. मग आरंभ कोणीं करावा, ह्याविषयीं कांहीं वेळ बोलणें होऊन शेवटीं असें ठरलें कीं दोघांनीं एकदम एकमेकांवर चालून जावें. इतक्यांत त्यांचा पुरोहित धांवत येऊन दोघांच्यामध्ये उभा राहिला, आणि, आपण आपल्या घराचा नाश करूं नये, म्हणून बहुत प्रकारांनीं दोघांस सांगितलें, परंतु ते ऐकेनात. तेव्हां आपलें बोलणें दोघेही एकत

नाहींतं, त्यापक्षां युद्ध वंद करण्यास दुसरा उपाय नाही, असें सम-
जून पुरोहितानें आपला खंजीर मेणांतून काढून आपल्या उरांत
खुपशिला, आणि तत्काल दोघा भावांच्यामध्ये प्रेत होऊन पडला.
हा मोठा अनर्थ पाहून राण्यास व त्याच्या भावास भय पडलें.
त्यांच्या आंगावर रौमांच उभे राहिले. आणि ज्या युद्धाकरितां
पुरोहिताचें रक्त भूमीवर पडलें तें घोर युद्ध करण्याचा वेत दोघांनीं
सोडिला. मग प्रतापसिंगानें आपला भाऊ सक्तसिंग ह्यास देशां-
तून निघून जाण्याविषयीं हुकूम केला. सक्तसिंगानेंही तो हुकूम
मान्य करून वडील भावास मुजरा केला, आणि तो तसाच निघून
अकबर बादशाहाकडे गेला. इकडे प्रतापसिंगानें पुरोहिताचें उत्तर
कर्म करवून हत्येचें पाप जाण्याकरितां पुष्कळ दानधर्म व प्रायश्चित्तें
केलीं. मग राण्यानें त्या पुरोहिताच्या पुत्रास एक गांव वंशपरंपरेनें
इनाम करून दिला. तो अझून त्याच्या वंशाकडे चालत आहे.
पुरोहितानें ज्या स्थळीं स्वामिभक्तीला आपल्या जिवाचें अर्पण केलें
त्या स्थळीं एक खांब उभा केला. तो खांबही अझून आहे.

अभंग तुकारामाचे.

हेचि दान देगा देवा ॥ तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी ॥ हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
नलगे मुक्ति धन संपदा ॥ संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवर्सा ॥ सुखें घालावें आम्हांसीं ॥ ४ ॥

जेणें होय अपकीर्ती ॥ तें सर्वार्थीं त्यजावें ॥ १ ॥
सत्य रुचे भलेपण ॥ तें वचन जगासी ॥ २ ॥
परद्रव्य परजाया ॥ पाहुन वायां न भुलावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे खोटें वर्म ॥ निंद्य कर्म कालिमा ॥ ४ ॥

जे का रंजले गांजले ॥ त्यांसी म्हजे जो आपुले ॥ १ ॥
 तोचि साधु ओळखावा ॥ देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥
 ज्यासि आपंगीता नाहीं ॥ त्यासि धरी जो हृदयीं ॥ ३ ॥
 दया करी जे पुत्रासी ॥ तेच दासां आणि दासी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे सांगों किती ॥ तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ५ ॥

परद्रव्य परनारी ॥ अभिलाषुनी नाक धरी ॥ १ ॥
 जळो तयाचा आचार ॥ व्यर्थ भार वाहे खर ॥ २ ॥
 सोंवळ्याची करी स्फीती ॥ क्रोधें विटाळला चितीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नारीं सांगें ॥ दावी वाहेरील अंगें ॥ ४ ॥

नीचपण बरवें देवा ॥ नचले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥
 महापुरें झाडें जाती ॥ तेथें लोहाळे वांचती ॥ २ ॥
 येती सिंधूच्या लहरी ॥ नम्र होतां जाती दुरी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हेंचि फळ ॥ पाय धरल्या नचले बळ ॥ ४ ॥

लहानपण देगा देवा ॥ मुंगी साखरेचा रवा ॥ १ ॥
 ऐरावती रत्न थोर ॥ त्यासी अंकुशाचा मार ॥ २ ॥
 ज्याचे आंगीं मोठेंपण ॥ तया यातना कठीण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बरवें जाण ॥ ज्हावें लाहानाहुन लाहान ॥ ४ ॥

प्राप्तीचा अर्धा वाटा.

इत्तली देशांतील पिसा नामक गांवाजवळ वागांत एक वाडा आहे, त्यांत कोणी सरदार राहत असे, त्याने आपल्या लक्षाचें प्रयोजन आरंभिलें होतें. त्या प्रसंगां सर्व पदार्थ त्यास अनुकूल होते, परंतु मासे मात्र मिळाले नव्हते; कांतर, समुद्र इतका खवळला होता कीं, माशावांचून जरी खोळंबा होता तरी मासे धरावयास जाण्याला कोणास धैर्य होईना. तथापि ज्या दिवशीं

प्रयोजन व्हावयाचें त्याच दिवशीं उत्तम जातीचा एक मोठा मासा घेऊन एक गरीब धीवर तेथें आला. त्यास पाहून त्या वाड्यांत जिकडे तिकडे आनंद झाला.

मग चाकरांनीं त्या धीवरास माशासुद्धां दिवाणखान्यांत नेल्यावर मेजवानीस आलेल्या मंडळीच्या समक्ष त्या सरदारानें त्यास सांगितलें कीं, ह्या माशाचें मोल तुला वाटेल तें सांग, म्हणजे तें तुला लागलेंच मिळेल. धीवरानें उत्तर केलें कीं, माझ्या उघड्या पाठीवर शंभर फटके हेंच माझ्या माशाचें मोल आहे. ह्यांत चावुकाचा एकही पदर मी कमी घेणार नाहीं.

तो सरदार आणि ते मेजवानीस आलेले लोक ह्यांस तें मोठें नवल वाटलें; त्यांनीं त्याची फार समजूत केली, पण तो ऐकेना, व आपला हेका सोडीना. शेवटीं सरदारानें हांसून म्हटलें, बरें कां होईना ? हा मनुष्य मोठा तऱ्हेवाईक दिसतो; आम्हांस तर माशाची गरज, त्यावांचून आमचा खोळंबा आहे; तर फटके हळू हळू मारून मोल आमच्या समक्ष ह्यास भरून द्या.

पन्नास फटके खाल्यावर धीवर ओरडून म्हणाला, हां, हात आटोपा ! हात आटोपा ! ह्या कामांत माझा कोणी वांटेकरी आहे, आणि त्याचा वांटा त्याला मिळावा हें वाजवी आहे. सरदार आश्चर्य करून म्हणाला, काय ! ह्या पृथ्वीवर असे दोन वेडे पीर आहेत काय ? तुझ्या वांटेकऱ्याचें नांव काय तें सांग, म्हणजे आम्ही त्याला लागलेंच बोलावणें पाठवूं. धीवरानें उत्तर केलें, त्याच्या शोधास दूर जावयास नलगे, तो तुमच्या देवडीवरच तुम्हाला सांपडेल; तो तुमचा देवडीवालाच आहे. माझ्या माशाची जी किंमत मला मिळेल तिचें अर्ध मी तुला देईन असें वचन मजपासून घेतलें तेव्हां त्यानें मला आंत येऊं दिलें.

सरदार बोलला, असें आहे काय ? जारे त्याला लवकर वर घेऊन या; त्याच्या बोलीप्रमाणें अर्ध मोल तंतोतंत त्याला मिळालें पाहिजे. मग हें कृत्य झाल्यावर सरदारानें देवडीवाल्यास बरत-रफ केलें; आणि धीवरास मोठें वधीस दिलें.

मासे.

पाण्यांत कोट्यावधि प्राणी राहतात, त्यांपैकी मुख्य मासे होत. माशांस पाय नसतात. त्यांचे पाठीला कणा असतो, आणि त्यांच्या डोळ्यांजवळ खाली झालरीसारखा कांहीं अवयव असतो, त्यास कळा असे म्हणतात; त्याच्यायोगाने त्यांस पाण्यामध्ये श्वासो-श्वास करितां येतो. तशीच त्यांस एक पिशवी असते. पाण्यावर जेव्हां त्यांस यावेसे वाटते, तेव्हां शरीर हलकें करण्यासाठीं ते ती पिशवी फुगवितात. जर त्यांत पाण्याच्या तळाशीं जावेसे वाटले, तर ते शरीर जड व्हावे म्हणून ती दावितात. ह्या पिशवीचा सरसासारखा एक फार उपयोगी चिकट पदार्थ लोकां करितात.

माशांच्या संततीची वाढ पराकाष्ठेची आहे. काद ह्या नांवाचा मासा जीं आंडीं घालितो तीं कधीं कधीं सुमारे ४०००००० भरतात. माशांचीं आंडीं पुष्कळ प्रकारचे मासे खातात, व मोठमोठे मासे लहान लहान माशांस खातात, ह्मणून ह्यांच्या संततीलां कांहीं मर्यादा असते. ह्यांस कोणी खाणारें नसतें तर हे अमर्याद वाढते.

माशांचे डोळे व कान हे तीक्ष्ण आहेत असें दिसतें; परंतु माशांस शब्द नाही. कधीं कधीं लाखों माशांचे थवे समुद्रावर येऊन कित्येक कोसपर्यंत समुद्र पांढरा दिसतो, तेव्हां देखील इतक्या माशांपासून कांहीं नाद ऐकूं येत नाही. ते समुद्रावर येतात तेव्हास जोरानें जें पाणी उसळतें त्याचा मात्र शब्द ऐकूं येतो. कांहीं मासे फारच मोठे असतात, आणि कांहीं अगदीं लहान असतात. ह्यांच्यामध्ये लहानमोठ्या अशा पुष्कळ जाती आहेत.

आपलें व आपल्या आंड्यांचें रक्षण करण्यापुरतें माशांच्या आंगां ज्ञान असतें. तरी एकदां त्यांनीं आंडीं घालून सुरक्षित स्थळीं ठेविलीं, ह्मणजे पुढें आपल्या पिलांचें काय होईल त्याविषयी त्यांच्यातील बहुतेकांस तिलप्राय काळजी नसते.

काहीं मासे आंडीं घालण्याच्या वेळेस खारें पाणी सोडून देऊन नदीच्या रेवट पात्रांत जाऊन तेथें आपलीं आंडीं घालितात. त्यापैकीं काहीं जातींचे मासे नदींत फार लांब जातात; आणि वाटेंत मोठमोठे खडक आडवे आले तर त्यांवरून उडून पुढें जातात.

मासे लांबलांबचा प्रवास करितात. उत्तर समुद्रांत राहणाऱ्या हेरिंग नांवाच्या माशांचे थव्यांचे थवे दरवर्षास तेथून त्रितन देशच्या समुद्रांत येतात. त्यांतील मुख्य थवा जून महिन्यांत येतो, आणि पुष्कळ कोसपर्यंत समुद्र भरून टाकितो. दक्षिण व इंग्लिश लोक हे मासे धरितात, आणि ते नासून नयेत ह्मणून मोठे मसाला त्यांत घालून युरोपखंडांतील निरनिराळ्या देशांत पाठवितात.

समुद्रांत राहणारे दुसरे काहीं प्राणी आहेत, त्यांपैकीं देवमासा फारच मोठा आहे. ह्यास इंग्रजींत व्हेल ह्मणतात. हा प्राणी ज्वोल समुद्र सोडून दुसरे कोठें कधींही जात नाही. ह्याचे रक्त उष्ण असतें, व ह्याचीं पोरें आईच्या आंगावर पितात. ह्याला पाठीमागल्या दोन पायांवरून शेंपूट असतें, आणि पुढचे दोन पाय हातवल्ह्यां सारखे असतात, त्यांच्यायोगें त्यास पोहतां येतें ह्या माशाच्या जाती पुष्कळ आहेत. त्या सर्वांत जो मोठा असतो त्याची लांबी २० फूट असते. हा प्राणी आपल्या शेंपूटाच्या शपाऱ्यानें शत्रूपासून आपला वचाव करितो. ह्याच्या शेंपूटाचा जोर इतका असतो कीं त्यानें तो मोठा नाव देखील फोडून टाकून खूब वर झोकून देतो. ह्यामुळे ह्याला धरणें मोठें कठीण पडतें. ह्या प्राण्याच्या चरबीचे तेल काढून त्यावर लोक पुष्कळ पैसा उत्पन्न करितात. एका जातीच्या देवमाशाला तोंडांत एक मोठें हाड असतें, हें युरोपखंडांतील लोकांस फार उपयोगीं पडतें. आतां हा देवमासा एवढा मोठा असतो कीं त्यानें आपलें तोंड उघाडिलें तर त्यांत काहीं पुरुष ताठ उभे राहतील; तरी त्याचे घशाचे भोक इतकें वारीक असतें कीं मोठा मासा त्याच्यानें गिळवत नाही. अगदीं लहान मासेमात्र त्याला.

गिळतां येतात. त्याचा मुख्य आहार झटला म्हणजे समुद्राचा जार.

गड्याल म्हणून एक दुसरा प्राणी आहे तो समुद्रांत वास करितो. सील व बालरस ह्या नावांचे प्राणी आहेत ते कधीं कधीं समुद्रांत येतात, तरी ते नेथे नेहमी राहत नाहींत. हे मासे खाणारे आहेत.

किडे.

पृथ्वीवर जितके प्राणी आहेत त्या सर्वांमध्ये किड्यांची संख्या फारच मोठी आहे, म्हणजे अगण्य आहे. व त्यांची अशा कांहीं निष्प्रतिबंध गति आहे कीं जेथे त्यांचा प्रवेश नाही असें एकही स्थल मिळावयाचें नाही. व ज्या प्राण्यापासून त्यांस अन्न व आश्रय मिळत नाही असा ह्या पृथ्वीवर एकही प्राणी नाही. मग तो प्राणी मोठ्या दुःखानें कां देईना.

ह्यांचें आंगचें ज्ञान मोठें विलक्षण आहे. तसें दुसऱ्या कोणत्याही प्राण्याचें दिसत नाही. तशींच ह्यांचीं रूपांतरे जीं होतात तींही फारच विलक्षण असतात. ह्यांचे तऱ्हेतऱ्हेचे आकार व रंग पाहिले असतां इतर प्राण्यांपेक्षां उद्भिज्ज कोटीशीं ह्यांचें सारखवट आहे असें दिसते.

हे मोठे खादाड असतात, व ह्यांपैकीं कित्येकांस विष असतें, त्यामुळे त्यांनीं दंश केला असतां अत्यंत वेदना होतात. मनुष्यांच्या व पशूंच्या आंगावर चालून, व कानांत गुणगुण करून, त्यांस हे विलक्षण त्रास देतात. ह्या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या म्हणजे आपणांस कदाचित् वाटेल कीं, ह्या जगांत हे निरर्थक व्याधि आहेत, व ह्यांपासून इतर प्राण्यांस कांहीं उपयोग नाही.

आतां ह्यांस निरूपयोगी म्हणणें म्हणजे ईश्वराच्या करणीस दोष देणें आहे. परंतु थोडासा विचार केला तर समजेल कीं, आपलें हे म्हणणें अज्ञानाचें आहे. पहा, जरी वर सांगितलेले दोष किड्यांमध्ये आढळतात, तरी त्यांच्यापासून उपयोगही मोठाच

आहे. पृथ्वीवर जे नासके कुसके पदार्थ असतात ते किडे खाऊन टाकून, घाणीच्या योगानें हवा नासून रोग उत्पन्न व्हावयाचे ते उत्पन्न होऊं देत नाहींत. आतां हे कधीं कधीं आमचें अन्न खातात, व आमचें शरीर तोडतोडून टाकतात, तरी आपण एवढा गोष्ट मनांत आणिली पाहिजे कीं पक्षी व मासे, ज्यांजवर पुष्कळ मनुष्यांच्या निर्वाह चालतो, त्यांचें ह्या किड्यांवर उपजीवन होतें. ह्यांतिल तीन जातींच्या किड्यांपासून आपणांस फारच उपयोग होतो. रेशमाच्या किड्यांपासून रेशीम मिळते; मोहोळाच्या माशांपासून मध व मेण मिळते, व किरमिजांपासून किरमिजी रंग मिळतो.

किड्यांच्या अशा कांहीं जाती आहेत कीं त्यांचें धड व डोकें ह्यांच्यामध्ये अंतर असतें. अशा किड्यांस आठ पाय असतात व डोक्यांवर शिंगीसारख्या दोन भिशा असतात, ज्यांहीकरून ते पदार्थ चांचपून पाहतात. आणि श्वासोश्वास करण्यास त्यांना नळ्या असतात. ह्या जातीचे किडे माशा, मुंग्या, मुंगळे, मुरकुटे वगैरे आहेत.

किड्यांची एक विशेष गोष्ट आहे ती दुसऱ्या कोणत्या प्राण्यास लागत नाहीं. ती अशी कीं त्यांचीं रूपे जीं पालटतात त्यांत पहिलें रूप व नवेंरूप ह्यांच्यामध्ये कांहीं सारखवट राहत नाहीं. भुईवर चालणारा तो आकाशांत उडणारा होतो; जैसें मुंगीचें पांखरुंडांस हा किडा एके अवस्थेंत सांचलेल्या पाण्यांतच राहण्यास योग्य असतो, आणि रूपांतर झाल्यावर त्यास पंख येऊन तो आकाशांत उडूं लागतो.

कांहीं किड्यांस दोन रूपांतरें होतात, व. कांहींस तीन होतात. आंडें फुटून जो किडा निघतो त्यास घुला किंवा सुरवंट असें म्हणता. हा घुला ह्या अवस्थेंत कांहीं नियमित दिवस आयुष्य घालवितो, नंतर ह्यास कांहीं आकार विशेष येतो. तेव्हां त्यास कोशवासी असें म्हणतात. ह्या अवस्थेंत हा जमिनींत, किंवा झाडाच्या बुंधापाशीं, किंवा एकीकडे कोठें तरी कोंपण्यास असतो. ह्याच्यावरील आच्छादन म्हटलें म्हणजे

रेशीम वगैरे ह्याचा कोसला असते. ह्या अवस्थेत कांहीं दिवस गेल्यावर सर्व अवयवांनीं पूर्ण असा प्राणी होऊन, कवच टाकून, बाहेर निघतो. ह्यास आपण पतंग, फुलपांखरूं, इत्यादि नांवें ठेवितो.

कोशवासी ह्या अवस्थेत येण्यापूर्वी घुला आपणास जें घर करितो त्यांत त्याचें विलक्षण चातुर्य दिसून येते. जेव्हां तो आपणास कोशांत वेष्टून घेतो तेव्हां एका तंतूनें आपला कोसला झाडाच्या फांदिला टांगितो. एक जातीचा किडा, ज्यास रेशमाचा किडा म्हणतात, तो आपणाकरितां जे तंतु पोटांतून काढितो त्यांपासूनच आम्हां मनुष्यांस रेशीम मिळते; दुसरे कोठून मिळत नाही. एका किड्याच्या कोसल्यापासून सुमारे ३०० यार्ड रेशीम निघते. हा रेशमाचा किडा तुतीचीं पानें खाऊन राहतो.

माशा, डास, मोहोळाच्या माशा, गांधीलमाशा, व दुसरे कांहीं किडे ह्यांस दोनच रूपांतरें होतात.

कोळी.

कोळी हे साधारणपणें किड्यांत मोडतात; तरी त्यांचीं रूपें पालटत नाहींत. कोळी हे माशा वगैरे आपलें भक्ष्य धरण्याकरितां जीं जाळीं पसरतात त्यांमध्ये त्यांचें आंगचें विलक्षण चातुर्य दिसून येते. हा प्राणी आपल्या जाळ्याचे तंतु आपल्या पोटांतून काढितो. जर एखाद्या किड्यानें त्याच्या जाळ्याच्या एखाद्या तंतूस स्पर्श केला, तर त्याच्या हालण्यानें त्यास लागलेंच समजते; आणि जेथे तो लपून बसला असतो तेथून त्या किड्यास धरण्याकरितां धांवत जातो; आणि आपल्यापेक्षां तो किडा फारच बळकट आहे असें जर त्यास समजलें, तर हळूच तंतूच्या आधारेणें खालीं जातो. कांहीं कोळी आपलें भक्ष्य फार सहज हातीं लागावें म्हणून त्यास तंतूनीं गुंडाळितात. जो कोळी घराच्या

एखाद्या एकीकडच्या कोपण्यांत आपले जाळे पसरितो तो आपणा करितां एक लहानसे निराळे घरटेंही तयार करितो. आणि घरटें व जाळें ह्यांच्यामध्ये तंतूंचा एक पुल करितो. नंतर जी विचारी माशी किंवा डांस जाळ्यांत सांपडेल त्यास त्या पुलाच्या मार्गानें आपल्या घरट्यांत नेतो.

दक्षिण अमेरिकेमध्ये एकाप्रकारचा कोळी आहे तो खत्रुतराच्या आंज्यांएवढा मोठा असतो.

वाफेची गाडी.

ह्या हिंदुस्थानांत वाफेच्या गाडीविषयीं आजपर्यंत लोकांच्या मनांत कांहींच कल्पना आली नव्हती. अलीकडे अमुक देशांत वाफेच्या गाड्या चालतात, अशी वार्ता कानीं पडूं लागली होती; परंतु वाफेची गाडी म्हणजे काय, ती चालते कशी, तिचा वेग कोणत्या प्रकारचा असतो, ती गाडी चालव्यास मार्ग कोणत्या प्रकारचा करितात, आणि अशा गाडीपासून लोकांस फायदे कोणते होतात, हे कांहींच माहित नव्हते. परंतु ईश्वरकृपेनें सांप्रत-काळीं तो चमत्कार ह्या देशांत सहज लोकांच्या दृष्टीस पडूं लागला.

वाफेच्या गाड्या चालविण्यासाठीं लोखंडी रस्ते बांधणारी मंडळी जमून तिनें लक्षावधि रूपयांचें भांडवल जमवून जिकडे तिकडे लोखंडी रस्ते बांधण्याचें काम चालविलें आहे. व कितो एक ठिकाणीं तयार झालेल्या रस्त्यांवरून गाड्याही चालू केल्या आहेत.

लोखंडी रस्ता तयार करण्याचें काम म्हटलें म्हणजे मोठ्या खर्चाचें व मोठ्या प्रयासाचें आहे, तरी तें काम सांप्रत मोठ्या आवेशानें व सपाळ्यानें चालविलें आहे. ह्यावरून थोड्या दिवसांनीं हे लोखंडी रस्ते व त्यांचे फांटे सर्व हिंदुस्थानभर पसरतील, असें वाटते. हे कृत्य हिंदुस्थान देशाची स्थिति उत्तम दशेस लवकर पोहोचण्याचें सूचक चिन्ह आहे.

लोखंडी रस्त्यावरून वाफेच्या गाडीची धांव इतकी त्वरित आहे कीं एका तासांत १५ किंवा २० मैल चालते. ती एकच गाडी धांवत जाते असें नाहीं. तिला जोडलेल्या ओश्याच्या गाड्या दहा, वीस, तीस असल्या तरी त्यांसहवर्तमान त्याच वेगाने धांवते. ह्यावरून लोकांस ह्या गाडीपासून लाभ बहुत व्हावे हे उघड आहे.

ह्या गाडीपासून लाभ म्हटले असतां अनेक प्रकारचे आहेत. एका स्थळापासून दुसऱ्या स्थळास जाणें म्हटलें ह्मणजे वेळ आणि खर्च जितका थोडा लागेल तितका करावा, असा मनुष्यांचा साहजिक मनोधर्म असतो, तो ह्या गाडीच्या योगानें थोड्या-हून थोड्या मानानें सिद्धीस जाईल, ह्यांत संशय नाहीं.

पहिला लाभ. एका देशांत धान्याची समृद्धि आणि दुसऱ्या दूरच्या देशांत महागाई झाली असतां इकडून तिकडे त्वरेनें धान्य नेतां येईल. बैलांच्या पाठीवरून माल नेण्यास जो काळ लागावयाचा त्याच्या सुमारे पंचवीस हिशानें तरी कमी काळ पुरेल. इतक्या त्वरेनें जर धान्य तशा ठिकाणीं जाऊन पोहोचलें, तर तेथील लोकांस किती सुख होईल वरें ? तसेंच, पर्जन्याच्या कम-ताईमुळें कोणे ठिकाणीं पाणी दुर्मीळ झालें, तर दूर देशापासून त्वरित पाणी आणितां येईल. सारांश, प्राण्यांच्या जीवनाचे जे मुख्य पदार्थ, अन्न आणि पाणी, ह्यांच्या तोळ्यानें प्राण्यांस दुःख झालें असें कधीं होणार नाहीं. हा सर्वांहून मोठा लाभ होय.

दुसरा लाभ. भाजीपाला, फळफळावळ, दूधदुभतें, ह्यांचा खप प्रायः शहरगांवीं फार असतो. ह्मणून शहराच्या आसपास दोनचार कोसांत जीं खेडीं असतात तेथें मात्र ते पदार्थ उत्पन्न करून शहरांत विक्रावयास नेतात. तरी शहराच्या लोकांस पुरवठा पडत नाहीं. ह्मणून ते पदार्थ जास्ती मोल देऊन व्यावे लागतात; आणि तो नफा जवळच्या खेड्यापाड्यांच्या लोकांस मात्र मिळतो. जे गांव शहरापासून दहा वीस कोसांवर असतात तेथील लोकांनीं असले पदार्थ शहरास नेऊं म्हटलें असतां मोठी

अडचण पडते, कारण कीं आपल्या गांवाहून शहरापर्यंत जाण्यास काळ फार लागल्यानें माल नासून जाणार. ह्या अडचणीमुळे तेथील लोक तसला माल उत्पन्नच करीत नाहींत; केला तर त्यांच्यानें शहरास विकावयास नेवत नाहीं. ह्मणून शहरांजवळच्या खेडवाल्यांस जो नफा होतो तो ह्या दूर गांवच्या लोकांस प्राप्त होत नाहीं. आतां ह्या गाडीची सोय झाली. ह्मणजे किती दुरूनही माल न्यावयाचा असला तरी इतक्या त्वरेनें नेतां येईल कीं जसा आपल्या घरून आपल्या गांवच्या बाजारांत न्यावा, असें झाल्यानें शहरापासून दूरदूरच्या खेड्यापाड्यांत राहणारे लोक भाजीपाला, फळफळावळ, वगैरे जिन्नस उत्पन्न करून शहरांत विकावयास आणतील, तेणेकरून त्या लोकांला व शहरच्या लोकांलाही नफा होईल.

तिसरा लाभ. कांहीं कामांकरितां कोणाला कोणेंक गांवास जाणें, किंवा दूरचा प्रवास अथवा दूरच्या यात्रा करणें झालें, तर ह्या गाडीच्यायोगानें थोड्या दिवसांत व थोड्या खर्चांत त्यांचा प्रवास सिद्धीस जाईल.

चवथा लाभ. व्यापारी लोकांस दूर देशाहून तेल, तूप साखर, गूळ, कापड, वगैरे हरत-हेचा माल आणावयास दिवसगत लागून जकात, भाडे, विमा, वगैरे खर्च, व वाटेचें जोखीम वगैरे अडचणी असतात, त्या सर्व ह्या गाडीच्यायोगानें दूर होऊन थोड्या खर्चांत व थोड्या काळांत सुरक्षितपणें माल पाहिजे त्या ठिकाणी नेतां येईल.

पांचवा लाभ. कोणें ठिकाणीं बंड उत्पन्न झालें, किंवा परशत्रूनें चाल केली, असें झालें, असतां जर त्या ठिकाणीं सरकारच्या फौजेचा भरणा नाहीं, तर दूरची फौज त्या ठिकाणाकडे अतिव्दरेनें सरकारास पाठवितां येईल.

असे अनेक प्रकारचे लाभ ह्या गाडीपासून होण्याजोगे आहेत, ते किती सांगावे ? सारांश, ह्या वाफेच्या गाडीच्या योगानें व्यापार वाढेल, व लोकांस बहुत प्रकारच्या सुखाचा लाभ होईल, असें जें ह्मणणें तें खरें आहे, असें वाटतें.

ही बाफेची गाडी रस्त्यावरून धांवत जाते तेव्हां जे लोक हिज-
कडे पाहतात त्यांस पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें. ते म्हणतात कीं,
हें मानवी कृत्य नव्हे, हें कांहीं दैवी कृत्य आहे, ह्यांत संदेह नाही.
विचारपूर्वक पाहिलें असतां हें दैवी कृत्य खरेंच आहे. कारण कीं,
बाफेच्या आंगां जी एवढी अद्भुत शक्ति आली ही देवानेंच दिलेली
आहे. आतां त्या शक्तीची योजना योग्य कार्याकडे करण्याविषयींचें
चातुर्य दाखविणें मनुष्यांकडे आहे. तर ईश्वरकृपेनें असें चातुर्य
ज्यांच्या आंगां आलें ते पुरुष धन्य होत.

शिवाजीराजाच्या वंशाची मूळपीठिका.

दिल्लीचा बादशाह, अलाउद्दीन, ह्यानें मेवाडची राजधानी
जें चितूर शहर तें घेण्याकरितां शहरास वेढा घातला असतां,
तेथील राणा, भीमसिंग, ह्याचा पुत्र अजयसिंग, हा शत्रूच्या फौ-
जेची फळी फोडून जो निघून गेला तो केळवाडा येथें पोहोचला,
असें एका गोष्टींत लिहिलें आहे. त्या अजयसिंगानें पुढें केळ-
वाडा येथेंच आपली गादी स्थापिली. त्याच्या बरोबर जे लोक
निभावले ते, व दुसरे कितीएक त्याच्या पक्षाचे होते ते, त्याजकडे
मिळाले. अजयसिंग ह्यास दोन पुत्र झाले, एकाचें नांव सजन-
सिंग आणि दुसऱ्याचें नांव अजीमसिंग. परंतु बापाचे गुण, म्हणजे
राजाला जे गुण असावे, ते ह्या दोघांही मुलांच्या आंगां चांगलेसे
नव्हते. अजयसिंगाचा बाप, राणा भीमसिंग, ह्याचें अजयसिंगाला
शेवटचें सांगणेंही हेंच होतें कीं, तुझ्या पाठीमागें तुझा वडील भाऊ
ऊरसिंग ह्याचा पुत्र गादीवर बसावा. आपल्या पुत्रांच्या आंगां
असावे तसे गुण नाहींत, हें पाहून आपल्या बापाच्या सांगण्याप्र-
माणें आपला पुतण्या गादीचा मालक करण्यास त्याला फारसें
वाईट वाटलें नाहीं. त्याच्या पुतण्याचें नांव हमीर. पुढें त्या हमी-
रानें आपल्या वंशाचा गेलेला मोठेपणा फिरून मिळविला, म्हणून
त्या शूर पुरुषाच्या उत्पत्तीचें कांहीं वर्णन करणें योग्य आहे.

भीमसिंग ह्याचा वडील पुत्र व अजयसिंग ह्याचा वडील भाऊ जो ऊरसिंग हा तरणा होता त्यावेळेस एके दिवशीं आपल्या पदरचे कांहीं तरणे ठाकूर बरोबर घेऊन ओंढव्याच्या रानांत डुकरांची शिकार करण्याकरितां चालला होता. ज्या डुकराच्या पाठीस हे लागले तो डुकर एका जोंधळ्याच्या शेतांत शिरला. तेव्हां तेहा त्याच्या पाठीमागून शेतांत शिरले. तों तेथें एक तरणी स्त्री शेताची राखण करीत बसली होती, ती त्यांस म्हणाली, थांबा. तुम्ही उभे रहा, मी तुमची शिकार आणून देते. असें म्हणून तिनें एक जोंधळ्याचें ताट उघटून घेऊन, त्याचें टोंक वारीक करून, माळ्यावर चढून तें ताट डुकरास मारिलें, तेणेंकरून डुकराचा तत्काळ जीव गेला. मग तो डुकर तिनें पायाला धरून ओढीत आणून त्यांच्या पुढें टाकिला. आणि, हा ज्या आपली शिकार, असें बोलून ती निघून गेली. हे कृत्य पाहून त्या सर्वांस मोठें नवल वाटलें. ते आपआपणांत म्हणाले, आमच्या वायकांच्या हातून कधीं कधीं बळाचीं व शौर्याचीं कामें होतात हे आम्ही पाहतों, पण हे सामर्थ्य नाही. ह्या स्त्रीनें जें कृत्य केले त्याची शर्थच झाली, मग जवळ नदी होती तिच्या कांठीं ते जेवण करावयास उतरले. जेवण झाल्यावर त्या तरण्या स्त्रीविषयीं परस्परांचें बोलणें चाललें होतें, तों इतक्यांत गोकर्णानें फेंकलेला धोंडा राजकुमाराच्या घोड्यास लागून त्याचा पाय मोडला. हा धोंडा कोणीकडून आला असें पाहातात तों ताच तरणी स्त्री गोकर्ण फिरवीत माळ्यावर बसलेली त्यांच्या दृष्टीस पडली. आपल्या गोकर्ण गुंड्यानें घोडा जायवंदी झाला, असें समजून ती खालीं आली, आणि मजकडून चूक झाली, क्षमा करावी, असें राजकुमारास बोलून फिरून माळ्यावर जाऊन बसली. आपल्या मंडळींसहित राजकुमार संध्याकाळीं आपल्या घराकडे जात असतां, ती तरुण स्त्री डोकीवर खुधाची भरलेली घागर घेऊन, व दोन हातांत दोन रेड्या धरून पुढें चालली

आहे असे त्यांनी पाहिले इतक्यांत कोणीएकाने सूचना केली की, पुढे चालली आहे तिच्या डोईवरचे दुधाचे भांडे धका लागून पडले तर मोठी मौज होईल. मग एक घोडेस्वार दांडगेपणाने तिला धका देण्यासाठी तिच्या जवळून जाऊ लागला. तेव्हा तिने घाबरल्यावाचून एका रेडीचे शिंग घोड्याच्या जेरवंदांत अडकावून वरच्या स्वारास खाली पाडिले. मग राजकुमाराने तिला विचारिले की तू कोणाची आहेस ? तेव्हा ती म्हणाली, चवणाच्या कुळांत चंदानो म्हणून एक रजपुतांच्या जातीचा भेद आहे त्या जातीतील एका पुरुषाची मी मुलगी आहे. दुसऱ्या दिवशी फिरून त्या ठिकाणाकडे जाऊन राजकुमाराने तिच्या वापास बोलावून आणिले. बाप आला तो भीडमर्यादा न धरितां राजकुमाराच्या बरोबरीने जवळ लगटून बसला. हे पाहून राजकुमाराबरोबरच्या मंडळीस मोठी मौज वाटली. मग राजपुत्राने ते कांहीं मनांत न आणितां, तुझी मुलगी मला बायको करावयास दे, असे तिच्या बापापाशीं मागणे केले. तेव्हा तो म्हणाला, मी देणार नाहीं. त्यावेळीं आपल्या राजपुत्राने बायको मागितली ह्याच्या आश्चर्यापेक्षां तिच्या बापाने देत नाहीं म्हटले ह्याचे सर्वास फारच आश्चर्य वाटले. मुलीच्या बापाने घरीं जाऊन झालेले वर्तमान आपल्या बायकोस सांगितले. ती बायको साहाणी होती. तिने आपल्या नवऱ्यास रागे भरून, मी चुकून नाहीं म्हटले, पण मी मुलगी देतो, असे जाऊन सांगावयास राजपुत्राकडे पाठविले. मग त्याने मुलगी दिली, आणि राजकुमाराने बायको केली. त्याच स्त्रीच्या पोटीं हा हमीर पुत्र झाला. तो बारा वर्षांचा होई तोपर्यंत आपल्या आजोळीं राहिला होता.

ह्या सुमारास हमीराचा चुलता, अजयसिंग, ह्याचे त्याच डोंगरी प्रांतांत राहणारे कित्तीएक ठाकूर ह्यांशीं वैर उत्पन्न झाले होते. त्या ठाकुरांपैकीं एका ठाकुराने राणा अजयसिंग ह्याजवर स्वारी करून त्यास जखम केली. तेव्हा अशा प्रसंगीं आपले पुत्र उपयोगी पडावयाचे नाहीत, असे पाहून त्याने आपला पुतण्या, हमीर, ह्यास त्याच्या आजोळाहून बोलावून आणिले. हा लहान बारा

वर्षांचा वयाच्या असतां, त्या ठाकुरावर स्वारी करण्याचें काम त्या नें पतकरिलें. आणि मी जय मिळविल्यावांचून तुम्हांस तोंड दाखवायास परत येणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली. मग थोडक्याच दिवसांनीं त्या ठाकुरास मारून, त्याचें शीर आपल्या पुढें खीगिरास बांधून, तो परत आला, आणि तें शीर आपल्या चुलत्याच्या पायापुढें ठेवून, हात जोडून म्हणाला, हें पहा आपल्या बैऱ्याचें शीर तेव्हां अजयसिंग ह्यास गहिवर येऊन त्यानें त्याला पोटाशीं धरून त्याचा मुका घेतला. आणि हा राज्यास योग्य आहे असें जाणून, शत्रूच्या शिराचें रक्त वोटानें घेऊन, त्याच्या कपाळीं टिक लाविला, व माझ्या मार्गें हाच गादीवर वसावा असें सर्वास कळविलें. राज्याच्या दोन पुत्रांपैकीं एक पुत्र अजीमसिंग हा केळवाड्यातच मृत्यु पावला, आणि दुसरा पुत्र, सजनसिंग, ह्यानें गादीविषयीं तंटो करूं नये म्हणून बापानें त्याला दूरदेशीं पाठविलें. तें सजनसिंग दक्षिणदेशांत येऊन राहिला. पुढें मराठ्यांच्या राज्याचा पाया घालणार जो शिवाजी राजा तो ह्या सजनसिंगाच्या वंशांत उत्पन्न झाला.

मेवाडच्या बखरींत त्याची वंशावळ अशी लिहिली आहे. मूळ पुरुष राणा अजयसिंग, त्याचा सजनसिंग, त्याचा दिलीपजी, त्याचा सेवोजी, त्याचा भोरजी, त्याचा देवराज, त्याचा उग्रसेन, त्याचा माहुलजी, त्याचा खैलोजी, त्याचा जनकोजी, त्याचा संतोजी, त्याचा संभाजी, आणि संभाजीचा शिवाजी.

लहमण.

संताजी नांवाचा एक अतिदारिद्री मोलकरी होता. त्याला लहान लहान सहा मुलें होतीं. ह्यांचें पोषण कसें होईल म्हणून त्यास एकेसमयीं मोठी काळजी पडली; आणि त्यांत दुसरें असें झालें होतें कीं, त्यावर्षीं पीक चांगलें आलें नव्हतें

म्हणून आदलेवर्षापेशां दाणा दुप्पट महाग झाला होता. संताजी रात्रंदिवस खपे, तरी मुलांस जाडीभरडीही भाकर घालावयापुरते पैसे त्याला मिळत नसत. अमा तो पराकाष्ठेच्या क्लेशांत पडला. एकेदिवशीं त्याने आपल्या सगळ्या मुलांस जवळ बोलाविले, आणि डोळ्यांत आसवे आणून म्हटले, अरे माझ्या जिवलगानों, यंदा महागाई फार आहे; मी इतका खपतो तरी तुमचें पोट भरावयापुरता दाणा मला मिळत नाही, अशी माझी अवस्था आहे. तुम्ही पाहा कीं, सगळे दिवसाची माझी मजुरी एवढ्याशा एका भाकरीसाठीं खर्च होते; म्हणून मला जें मिळतें तितक्यांत तुम्हीं निर्वाह केला पाहिजे, दुसरा उपाय नाही. इतक्यानें तुमचें पोट भरणार नाहीं खरें, पण प्राण तर वांचतील. इतकें बोलून तो उगा राहिला; त्या बापड्याच्यानें पुढें बोलवले नाहीं. तो वर देवाकडे डोळे करून रडूं लागला, ते पाहून मुलेंही रडूं लागलीं, आणि आपल्या मनांत म्हणूं लागलीं, हे देवा, हे ईश्वरा, आम्ही गरिब, आम्ही लहान, आम्ही भाग्यहीन आहों, आम्हांवर करुणा कर, आमच्या बापास सहाय हो, आम्हांस उपाशीं मरूं देऊं नको.

संताजीनें मग त्या भाकरीचे सात तुकडे केले, आणि त्यांतला अगदीं लहान आपण घेऊन बाकीचे तुकडे मुलांस वांटून दिले. त्यांत एक लक्ष्मण म्हणून मुलगा होता, त्यानें आपला वांटा घेतला नाही. तो म्हणाला, बाबा, मला नको; आज माझ्यानें खावत नाहीं; मला बरें वाटत नाहीं; माझा वांटा तूं खा; नाहीतर माझे भावंडांस वांटून दे. संताजीनें लक्ष्मणास पोटाशीं धरून विचारिलें, बाळा, तुला काय होतें ? तो म्हणाला, बाबा, मला बरें वाटत नाहीं, फार बरें वाटत नाहीं, मी निजावयास जातो. संताजीनें मुलास नेऊन खाटेवर निजविलें. दुसरे दिवशीं, प्रातःकालीं, संताजी मोठा कष्टी होऊन तसाच वैद्याचे घरीं गेला, आणि त्याच्या पायां पडून म्हणाला, वैद्यबाबा, माझा मूल घरीं दुखणार्हत पडला आहे, मजदीनावर दयाकरून त्याला पहाल

आणि औषध झाल, तर मी तुमच्या उपकार जन्मवर विसरणार नाहीं. तो वैद्य मोठा सज्जन होता; आपणास संताजीकडून कांहीं मिळावयाचें नाहीं, हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें, तरी तो त्याचे घरीं गेला; आणि खाटेजवळ जाऊन त्यानें लक्ष्मणाची नाडी पाहिली, तों रोगाचें लक्षण कांहींच दिसलें नाहीं, परंतु अशक्त फार झाला आहे इतकें मात्र दिसून आलें. नंतर कांहीं औषधाची याद लिहीत आहे, इतक्यांत लक्ष्मण म्हणतो, वैद्यबावा, मी तुमच्या पायां पडतो, मजकरितां कांहीं औषध आणवूं नका; मी तें साफ घेणार नाहीं.

वैद्य— कांवरें घेणार नाहींस ?

लक्ष्मण— तें मला विचारूं नका; माझ्यानें सांगवत नाहीं.

वैद्य— तें सांगावयास तुला काय अडचण आहे ? तूं तरी मला मला हद्दी पोरगा दिसतोस.

लक्ष्मण— वैद्यबावा, मी हद्दामुलें सांगत नाहीं असैं नाहीं.

वैद्य— वरें तर, मी तुला आग्रह करीत नाहीं; तुझ्या बापास विचारितो; मला वाटतें कीं तो इतकें गुत ठेवणार नाहीं.

लक्ष्मण— नका, नका, वैद्यराज; तुम्हांला शपथ आहे, ही गोष्ट बाबाला कळवूं नका.

वैद्य— मुला, तुला काय म्हणावें ! पण जर तूं मला सांगत नाहींस; तर मला ही गोष्ट तुझे बापास कळविणें प्राप्त आहे.

लक्ष्मण— नका, बाबा, नका ! त्यापेक्षां आतां भीच होऊन तुम्हांला सांगावें हें वरें; पण दया करून माझ्या भावांला आणि बहिर्णीला बाहेर घालवा.

वैद्यानें दुसऱ्या मुलांस बाहेर घालविल्यावर लक्ष्मण त्यास म्हणतो, वैद्यबावा, ह्या दुष्काळांत माझे बाबास मोठे श्रमानें एके भाकरी पुरते पैसे मिळतात. तिचा एकेक तुकडा एकेकाच्या बाब्यास घेतो, आणि अगर्दीच लहानं तो बाबा आपण घेतो, माझे भाऊ आणि बहिणी भुकेनें व्याकूल पाहून मला भारी वाईट वाटतें. सर्वांत मी बडोळ, सर्वापेक्षां मला अधिशक्ति आहे, त्या अर्थी मला वाटतें कीं माझा बांटा भावां-

बहिणींनीं खावा; मी खात नाहीं ह्याचें कारण हें आहे. ह्यासाठीं मीं दुखणें घेतलें आहे, आणि माझ्यानें खावत नाहीं असें सांगतों; परंतु मी फिरून तुमच्या पायां पडतों, ही गोष्ट बाबालीं सांगूनका. हें ऐकतांच वैद्याला गहिंवर येऊन त्याच्या डोळ्यास पाणी आलें, आणि म्हणतो, पण बाळा, तूं भुकेनें व्याकूल होत नाहींस कायरे? लक्ष्मण— होत नाहीं असें कसें होईल? मला भुकेपासून व्यथा होते, पण त्यांची भूक पाहून जशी मला व्यथा होते तशी माझ्या भुकेनें होत नाहीं.

वैद्य— पण जर तूं कांहीं खाणार नाहींस, तर लवकर मरशील.

लक्ष्मण— हें तर मी जाणून आहे, पण मी संतोषानें मरणार, माझ्या बाबाला तितकें एक पोट तरी कमी होईल; मी मरून देवाजवळ जाईन, आणि प्रार्थना करीन कीं, ईश्वरा, माझ्या भावांला आणि बहिणींला अन्नावांचून मारूं नको.

त्या मुलाचे असे शहाणपणाचे बोल ऐकून वैद्यास मोठा चमत्कार वाटला, त्यास अंतःकरणांत कुरुणा येऊन त्यानें लक्ष्मणास दोहों हातीं उचलून उराशीं धरिलें, आणि म्हटलें, भिकूनको, माझ्या सख्या, तूं मरणार नाहींस. सर्वांचा बाप जो ईश्वर तो तुझे आणि तुझ्या कुटुंबाचें संरक्षण करील. मला त्या ईश्वरानेंच यथें आणिलें असें समज; तर आतां घरीं जाऊन लवकरच येतों. असें बोलून वैद्य आपल्या घरीं धांवत गेला, आणि चाकराचे डोईवर नाना प्रकारचीं अन्न देऊन लागलाच त्यास घेऊन परत आला. त्यानें संताजीस आणि त्याचे मुलांस पंकीनें, बसवून पोटभर जेवायास घातलें. त्या गरीब मुलांचा यथेष्ट जेवतांना उत्साह पाहून तो धार्मिक वैद्य फार फार समाधान पावला. जातिवेळीं लक्ष्मणास म्हणाला, मुला, तूं कांहीं काळजां करूं नको; मी तुम्हांस लागेल तें पुरवित जाईन. ती प्रतिज्ञा त्यानें मोठ्या आवडीनें पाळिली. तो नित्य त्यांस शिजविलेलें अन्न पाठवून देई. त्या गांवीं दुसरे कितीएक त्या वैद्यासारखे धार्मिक पुरुष होते त्यांस ती गोष्ट सम-

जली, तेव्हां तेही त्या मुलांचा समाचार घेऊं लागले. कोणी अन्न, कोणी पैसा अडका, कोणी वस्त्रें, असे त्यांस देत, त्याप्रमाणें थोडकेच दिवसांत तें लहान मुलांचें कुटुंब दरिद्रांतून मोकळें झालें.

ह्याप्रमाणें आपल्या बापाकरितां आणि आपले लहान भावंडां-करितां त्या उदार मुलानें जें आचरण केलें, तें त्या देशच्या राजानें ऐकिलें, तेव्हां त्यास मोठा चमत्कार वाटला, आणि संताजीला आपणाजवळ बोलावून म्हणाला, तुझा मूल मोठा साधू आहे; मी त्याला लेंकाप्रमाणें पाळीन. मी भांडारी ह्यास सांगून ठेविलें आहे, तो तुला दर वर्षी पांचशें रुपये देईल. लक्ष्मण आणि दुसरे तुझे मुलगे आहेत त्यांनीं इच्छेंस येईल तो धंदा शिकावा; त्यांचा शिक-विण्याचा खर्च मी देईन; आणि ते जर चांगल्या मार्गानें चालले, तर मी त्यांस भाग्यास चढवीन.

संताजी मोठा हर्षित होऊन घरीं आला, आणि दंडासारखा भुईवर पडून आपणास इतका योग्य पुत्र देवानें दिला म्हणून देवा-चा स्तव करूं लागला.

गवंडी व मजूर.

कोणे एकेदिवशीं द्वारकानाथभट, आपला मुलगा हरी ह्यास घेऊन, बाजारचे रस्यानें चालला होता. तेथें एक मोठा हवेली बांधण्याचें काम चाललें होतें, तें कौतुक पाहावयास ते अमळ तेथें उभे राहिले. तें काम दुसऱ्या मजल्यापर्यंत चढलें होतें. हरीनें पाहिलें कीं त्यास परांच्या केल्या आहेत; त्यांवर शिड्या लाविल्या आहेत; त्या शिड्यांवरून एकावर एक अशीं माणसें आहेत; तीं अनुक्रमानें खालवर हात नाचवीत आहेत. तें पाहून हरी बापास पुसतो, बाबा, हीं माणसें कसचा खेळ खेळत आहेत? आपण अमळ शिडीजवळ जाऊं, येतां?

मग त्यांनीं अमळ जवळ जाऊन पाहिलें कीं एका मनुष्यानें राशींतून एक दगड उचलून शिडीच्या तळपाथरीवरचे मनुष्याचे हातीं दिला; त्यानें तो घेऊन हात वर केले, तों त्याच्या वरच्यानें तो घेतला; त्यानें हात वर करून तिसऱ्याचे हातीं दिला; त्यानें तसेंच करून चौथ्याचे हातीं दिला; असा एकाच्या हातून दुसऱ्याचे हातीं जात जात तो दगड क्षणांत परांचीवर गेला. तेथें गंवडी होते त्यांनीं तो तत्काळ कामीं लाविला.

द्वारकानाथ— मुला, हें पाहून तुला असें वाटतें कीं नाही, कीं इतकीं माणसें ह्या घरावर कशारः लाविलीं आहेत ? ह्या हून असें केलें तर चांगलें, कीं ह्या सर्वास निरोप देऊन हें घर ज्याचें त्यानें जातीनिशीं बांधावें, आणि असेंच ज्यानें त्यानें करावें ? हरी— खरी गोष्ट, बाबा, असें होईल तर आतां आहेत त्यांपेक्षां घरेही पुष्कळ होतील.

द्वारका०— मुला, तूं काय म्हणतोस ह्याचा चांगला विचार केला ? असें एक घर बांधावयास किती प्रकारचे कसबी आणि किती प्रकारचे उदमी लागतात, तें तुला ठाऊक आहे ? जो एकटा घर बांधूं लागेल, त्यास तीं सर्व कसबे आलीं पाहिजेत; तीं पुरतीं यावयास सगळें आयुष्य पुरणार नाही; मग घरास आरंभ कोठला ? वरें जरी घर बांधावयापुरत्या सर्व विद्या त्यास थोडक्या दिवसांत आल्या, तरी पहा कीं त्यानें जातीनिशीं प्रथम उनांत खपावें; पायाकरितां भुई खणावी; नंतर दगडांची खाण काढावी; तेथें सुरंग्या, बेलदार, व्हावें; चुनखडे मिळवावे; ते भाजावयाकरितां लांकडे तोडून आणावीं; त्यांचा चुना झाला म्हणजे कुटावा; नंतर गंवडी व्हावें; पत्त्या भरावा; लांकुडतोऱ्या होऊन लांकडे तोडून आणावीं; सुतार होऊन तीं तासावीं; अरकशी होऊन अरकसावीं; तीं उभीं करावीं; आंबाडी पेरून तिचे दोर करावे; दगडांतून लोखंड गाळावें; लोहार होऊन तें घडावें; सुतार, गंवडी, इत्यादिकांचे कामाकरितां हातेरें करावीं ! पुढें तांब्याची गरज लागेल तेव्हां

याची खाण काढण्याकरिता देशांतरीं जावें; रंग, मसाले पाहिजेत त्यांसाठीं द्वीपांतरीं जावयास नाव बांधावी; कोष्टी होऊन कापड विणावें; त्याचीं अवजारे करावीं; दर्यावर्दी होऊन नाव वहावी; घर बांधित असतां एकद्वानेंच मेज माप घ्यावें; शिड्या लावाव्या, परांच्या बांधाव्या. ह्याप्रमाणें सगळीं कामें एकटाच करूं लागला तर तो किती दिवसांत घर पुरतें करील वरें ?

हरि— ओहोहो ! बाबा, मला वाटतें कीं अशा प्रकारानें घर कधींहि पुरतें होणार नाहीं.

द्वारका०— खरेना ! तर तूं सर्व व्यवहार असाच पहा. जर कोणी म्हणेल कीं, मला कोणाची गरज नाहीं; मला जें पाहिजे तें मी एकटाच करीन; मला कोणी सहाय होऊं नये, आणि मी कोणास होणार नाहीं; तर असें होईल कीं त्याच्या शक्ति लवकर क्षीण होतील, आणि तो जें काम घेईल तें त्याला अपुरतें टाकून जावयाचें पडेल. मनुष्ये जर एकमेकांस सहाय झालीं तर कसेंहि कठीण, कसेंहि अडचणीचें काम असलें तरी थोडके वेळांत पार पाडिताल; तेंच जर एकटा करूं म्हणेल, तर त्यास जन्मवरही होणार नाहीं. अशींच ह्या लोकांचीं सगळीं सुखें; कोणी म्हणेल कीं, माझीं मीं एकटाच भोगीन, तर त्याला तीं थोडींच प्राप्त होतील. आणि जर एकमेकांनीं एकमेकांस सुख दिलें, तर सर्वांचे सुखांत एकमेकांचें सुख सहज आहे. आपण आपलीं आईबापें, भाऊवंद, स्त्रीपुरुष, इष्टभोळखी, चाकर, कुळंबी, गांवकरी व सर्व लोक, ह्यांस आपले शक्तिप्रमाणें सुख दिलें, तर तीं सर्व मिळून आपणास सुख देतील; तितकें आपलें एकद्व्याचे प्रयत्नानें होणार नाहीं. मुला, तुला पुढें लौकिकांत यावयाचा प्रसंग आहे, म्हणून ह्या कामक्रियांचा दृष्टांत आपले मनांत पक्का ठसवून ठेव; तेणेंकरून तूं सुखी होशील. तूं पहा, ते एकमेकांचे श्रमाचें ओझे किती हलकें करित आहेत ते. आपण आणखी काहींका दिवसांनीं इकडे येऊं, तेव्हां तूं हें घर पुरतें झालेलें पाहशील.

ह्यासाठीं जर तूं इच्छितास कीं, मजकरितां लोकांनीं त्रम ध्यावे,
माझे वरें करावें, मला सहाय व्हावें, तर तुलाही लोकांकरितां
तसें करणें अवश्यक आहे.

अभंग तुकारामाचे.

मुख्यतेगळालीपाहिजेअहंता ॥ उपदेशघेतांमुखवाटे ॥ १ ॥

व्यर्थभरांभरकेलेंपाठांतर ॥ जोंवरीअंतूरशुद्धनाहीं ॥ २ ॥

घोडेंकायथोडेवागवीतेंओझे ॥ भावावीणवांझेपाठांतर ॥ ३ ॥

तुक्राम्हाणेधरानिष्ठावंतभाव ॥ जरीतुम्हांदेवपाहिजेतो ॥ ४ ॥

अ.पुलीयावळेंनाहींबोलवत ॥ सखाभगवंतवाचायाची ॥ १ ॥

साळुंखिमंजूळबोलतसेवाणी ॥ शिकविताधणीवेगळाची ॥ २ ॥

कायम्यापामरेंबोलावीउत्तरें ॥ परीविश्वंभरेंबोलवीलें ॥ ३ ॥

तुक्राम्हाणेत्याचीकोणजाणेकळा ॥ वांगवीपांगूळापायांवीण ॥ ४ ॥

नाहींनिर्मळजिवन ॥ कायकरीलसावण ॥ १ ॥

बंधेनहोतीलेंकुरें ॥ कायकीजेसाभ्रतारें ॥ २ ॥

वृक्षनेदीफळ ॥ कायकरीलवसंतकाळ ॥ ३ ॥

तुक्राम्हाणेभक्तीवीण ॥ फळकांहींनाहींजाण ॥ ४ ॥

भावेंगावेंगीत ॥ शुद्धकरोनियांचित्त ॥ १ ॥

जरीव्हावातजदेव ॥ तरीहासुलभऊपाव ॥ २ ॥

करींमस्तकठेगणा ॥ लागेंसंतांच्याचरणा ॥ ३ ॥

आणिकांचेकौनीं ॥ गुणदोषमनींनारणीं ॥ ४ ॥

तुक्राम्हाणेफार ॥ थोडाकरींउपकार ॥ ५ ॥

१ देहाभिमान. २ सत्वर. ३ ग्रंथपठण. ४ अंतःकरण. ५ मला देव खचित्त
तारोल अशी बुद्धि. ६ वाक्ये. ७ स्थलांतर करवी. ८ पाणी. ९ वांझेला. १० वंशवृक्ष.
११ आवडीने. १२ दुसऱ्याचे. १३ ऐकू नको. १४ मनात भाणू नको. १५ फार
किंवा थोडा.

देववसेज्याचेचितीं ॥ त्याचीधरावीसंगती ॥ १ ॥
 ऐसैभावडतैमना ॥ देवापुरवावीवासना ॥ २ ॥
 होवोसंतजनभेटी ॥ नहोअंगसंगतुटी ॥ ३ ॥
 तुक्राम्हणेजिणें ॥ वरवेंसंतसंधैट्टणें ॥ ४ ॥

वसंतऋतूचें वर्णन.

श्लोक.

ऋतूमधेंहापहिलावसंत ॥ वाटेज गुलावहुधांपसंत ॥
 किंबोलतीहाचसदाअसावा ॥ असेनकोणीह्मणतीनसावा ॥ १ ॥
 वाराकसाशीतळमंदयेतो ॥ वारुनितापावहुसौख्यदेतो ॥
 छायातरुचीवहुतोषदाई ॥ आहेतशीहेघनआंवरदाई ॥ २ ॥
 तरुसनूतनपल्लवफूटती ॥ मधुरपुष्पसुवासहिसूटती ॥
 भ्रमरत्यांवरुनीनचऊठती ॥ रसफुलांतिलनिभंयलूटती ॥ ३ ॥
 नवेदीसतीचित्रज्याचेपिसारे ॥ तुरामस्तकींशोभतोहाकसारें ॥
 कदंबावरीस्त्रप्रियेच्यासमोर ॥ पहानाचतोहोउनीमित्तमोरें ॥ ४ ॥

उत्तर अमेरिकेंतील मूळचे राहणारे इन्डियन लोक.

उत्तर अमेरिकेंतील मूळचे राहणारे इन्डियन लोक ह्यांच्या पुष्कळ जाती आहेत. त्या सर्व जातीच्या भाषा निरनिराळ्या आहेत, आणि रीतीभाती, चेहरे, वगैरे ह्यांतही सर्वांचा क्रम-जास्ती भेद आहे. त्या देशांत हरणें वगैरे रानचीं जनावरें पुष्कळ आहेत, त्यांच्यावर तेथील लोक आपलें उपजीवन चालवितात. त्या लोकांत काहीं लोक शिकारीस जातेसमयीं घोड्यांवर वसतात. त्या देशांत मूळचीं घोडीं नाहींत, परंतु युरोपियन लोकांनीं त्या देशांत संस्थानें घातलीं आहेत त्यांतून

१ संगत सुटूनये. २ वाचणें. ३ संताच्या संगतीनें चांगलें. ४ मान्य
 ५ आनंद देणारी. ६ दाट ७ आवल्या माशीच्या. ८ मोर पक्षी.

सुटून जीं रानांत पळून गेलीं त्यांची संतति वाढली आहे. तीं हीं जंगली घोडीं इन्दियन लोक एक लांब काठीच्या टोंकास दोरीचा फांस करून त्याच्यायोगानें धरितात, आणि त्यांजवरून बसतात. ह्या घोड्यांस ते लोक फार उपयोगी जनावरें मानितात.

त्या लोकांच्या जातीजातीशीं बहुतकरून कलह चाललेच असतात. लढाईच्यावेळीं जातीजातीचे लोक आपआपणांवर कोणी मुख्य नेमितात, आणि त्याचा मोठा मान राखून त्याच्या आज्ञेत सर्व वागत असतात. जेव्हां लढाई नसते आणि सर्वत्र स्वस्थपणा असतो, तेव्हां सर्व लोक तारख्या नात्यानें वागतात. तरी जे मोठे योद्धे असतात त्यांचा मान अधिक असतो. लढाई करणें व शिकारीस जाणें इतकींच पुरुषांचीं कामें असतात, म्हणून संसाराचें उरलें सर्व काम बायकांस करावें लागतें. त्या आपणांकरितां व पुरुषांकरितां पांघरणें करितात, राहण्याकरितां झाडांच्या फांद्या तोडून झोंपड्या बांधितात, वाट चालतात तेव्हां पालें देतात, व ओझीं वाहतात. असें असतांही त्या म्हणजे इतक्या कठीण कामांस कंटाळल्या आहेत, असें नाहीं. व वर सांगितलेल्या कामांपैकीं एखादें काम जर कोणी पुरुष करूं लागला, तर त्या बायका त्याला हंसतात. ह्या इन्दियन लोकांच्या जाती इतक्या आहेत, व त्यांजमध्ये परस्परांचा इतका भेद आहे, कीं त्या सर्वांचें वर्णन करितां यावयाचें नाहीं. कांहीं जातींतील माणसांचा रंग तांबूस असतो, कांहींचा अगदीं पिंगट असतो. त्यांचे केंस काळे असून सरळ असतात, आणि डोळे खोल असतात. कांहीं जातींतले लोक उंच व दिसण्यांत सुरेख असतात, व कांहीं अगदीं टेंगू व कुरूप असतात. त्यांचीं पांघरणें ह्यटलीं दगजे ह्यशींचीं किंवा रेड्यांचीं कातडीं होत. हीं कातडीं ते कांठास व मध्ये चांगली नकशी काढून शोभतशीं करितात. हे लोक आपल्या पायांतून हरणाच्या कातड्याचे मोचे करून घालितात, आणि ह्या मोच्यांवर कांहीं नकशी काढितात. जे मोठे मोठे योद्धे व शूर लोक असतात त्यांनीं भरपोषाक केला असतां त्यासमयीं ते मोठे विलक्षण व चमत्कारिक दिसतात. हे लोक आपआपल्या आव-

डीप्रमाणें आपआपल्या तोंडावर काळे, पांढरे, तांबडे, पिवळे पट्टे ओढितात. ते आपल्या ताळूवरचे मात्र केंस काढितात, आणि मागले सर्व केंस लांब वाढवून बांधितात, व त्यांत परांचा, किंवा घो-
ज्याच्या अथवा हरणाच्या केंसांचा, तुरा तांबडा रंगवून खोवतात. आपल्या गळ्यांत ते नकशादार कवड्यांच्या किंवा शिंपांच्या माळा करून घालितात. हातांत रुप्याच्या आंगळ्या व कडीं घालितात. त्या लोकांच्या वायकांचा पोषाक अगदीं साधा असतो, आणि सर्व जातींत एकसारखाच असतो. त्या कधीं आपली वेणी घालीत नाहीत, व डोक्यांत कांहीं नगही घालीत नाहीत. परंतु आपले केंस स्वच्छ व तुळतुळीत राखून पाठीवर मोकळे सोडितात. त्या आपल्या भांगांत तांबडा रंग घालितात, आणि गालही तांबडे रंगवतात. त्यांचीं मुळें लहान असतात तेव्हां त्यांस त्या एका फळीवर निजवून जखडून बांधितात, मग ती फळी आपल्या पाठीवर लावत ठेवतात; येणेंकरून त्यांस काम काज करण्यास फारशी अडचण पडत नाही.

लढाई वगैरे काम नसल्यास इन्दिअन लोक पुष्कळ प्रकारचे खेळ खेळतात, व नाचतात. त्यांच्यामध्ये वाद्ये नाहीत. एक ढोलकें मात्र वाजवतात, व तें वाजविताना तोंडाभेरे सुरांचा नाद काढितात. त्यांची मुख्य करमणूक म्हटली तर तंबाखू किंवा एक सुमक म्हणून तिकडे वनस्पती आहे ती ओढणें. परस्पर जातींत तह व लढाई करण्याची रीत फार चमत्कारिक आहे. एका जातीचे लोक दुसऱ्या जातीच्या लोकांशीं तह करण्यास इच्छीत असले, तर ते त्यांकडे आपल्या चौघां लोकांबरोबर एक लांकडा-
ची नकशादार गुडगुडी देऊन पाठवतात. आणि लढाई करावयाची असली म्हणजे तांबड्या रंगविलेल्या दांड्याची कुऱ्हाड पाठवतात. लढाईस जाण्याच्या अगोदर लढाईचा म्हणून एक प्रकारचा नाच आहे तो करवतात.

हे लोक देव आहे असें मानितात. त्यांच्यामध्ये त्यांचें नांव परमात्मा ह्या अर्थाचें आहे. त्यांस कांहीं लाभ किंवा आनंद झाला असतां त्याची स्तुति केल्यावांचून ते राहत नाहीत. त्यांचें नांव व्यावयाचें आहे तेव्हां गंभीरपणानें व मर्यादेनें घेतात.

त्यांच्यामध्ये मूर्तिपूजा नाही, व भक्ति करण्याचा एक मार्ग नाही. कित्येक जातींत अशी चाल आहे कीं प्रत्येक मनुष्याची भक्ति करण्याची जागा निरनिराळी असते, तेथें तो गेला असतां त्याची वायको मुलें देखील जवळ जात नाहींत. कित्येक लोकांचें असें मत आहे कीं हे इन्दिअन लोक अगदीं थंडे आहेत, व दया माया ही त्यांस अगदीं थोडी आहे, परंतु असें नाहीं; त्या लोकांत कित्येक लोक स्नेहाला फार चांगले व जिवास जीव देणारे आढळतात. त्याचप्रमाणें आईवापांची लेकरांवर ममता माया फार असते.

मनोरज्य.

शेख महंमद म्हणून एक मोठा आळशी माणूस होता. त्यानें वाप जिवंत असतां कौणताही थंडा हातीं धरिला नाहीं. वाप वारला तेव्हां त्यानें शंभर रूपयांचा ऐवज आपल्या मुलास ठेविला.

ह्यापासून चांगला नफा मिळवावा म्हणून त्यानें त्याचे शिसे, कृप्या, आणि मातीचीं नाभीनाभी भांडीं खरेदी केलीं. हे दागिने त्यानें एका मोठ्या पसरट हाऱ्यांत एकावर एक रचून ठेविले; आणि एक लहानसें दुकान भाड्यानें घेऊन त्यांत आपल्या पायांजवळ तो हारा ठेवून, भिंतीशीं पाठ टेंकून तो गिऱ्हाइकांची वाट पाहत बसला.

अशाप्रकारें तो बसला असतां, व त्याची दृष्टि हाऱ्यावर लागली असतां, त्याच्या मनांत एकामागून एक चमत्कारिक कल्पना येऊं लागल्या, आणि पुढें लिहिल्याप्रमाणें तो आपणाशीं बोलू लागला.

तो म्हणाला, माझी दौलत काय ती शंभर रूपये, ती ठोक विक्रीच्या व्यापाऱ्याकडे देऊन ह्या हाऱ्यांतील दागिने म्या खरेदी केले. हे फुटकळ विकून मी लवकर शंभरांचे दोनशें रूपये करीन. दोनशें रूपयांचे फार दिवस नलागतां चारशें होतील; आणि चारशांचे होतांहीतां कालगतीनें सहज चार हजार होतील; व चार हजारोंचे आठ हजार खचीत होतील.

ह्या रीतीनें मी दाहाहजारांचा धनी झालों, म्हणजे हा भांड्यांचा धंदा सोडून मी जवाहिन्या होईन, आणि हिरे, मोत्ये व दुसरीं सर्वप्रकारचीं रत्ने ह्यांचा व्यापार करीन. मला पुष्कळ संपत्ति मिळाल्यावर फार चांगला वाडा पाहून मी विकत घेईन. तसेंच जमिनी, दास, घोडी, हीं खरेदी करीन. मग मी सुखाचा उपभोग करूं लागेन, आणि लोकांत आपलें नांव गाजवीन.

इतक्यानेंच मी धंदा सोडणार नाहीं. एक लक्ष रुपये गांठीं राहत तोंपर्यंत तो तसाच चालवीन. मी लाख रुपयांचा धनी झालों, म्हणजे राजेलोकांची व माझी बरोबरी सहजच होईल. मग बजिराची मुलगी आपली बायको करण्याकरितां मागण्याची मला योग्यता येईल.

ती थोराची कन्या घरीं आल्यावर ती माझा चांगला बोज ठेवी असा उपाय मी करीन. ह्याकरितां तिनें आपल्या खोलींतून बाहेर पडूनये अशी मी वंदी करीन. तिच्या भेटास मी गेलों असतां तेथे थोडाच वेळ राहीन, आणि तिशीं थोडेच बोलें.

मग तिच्या दासी येऊन मला विनंती करितील कीं, आपल्या अवकृपेमुळे त्रिशीसाहेब फार दुखण्यांत पडल्या आहेत, तरी मी कठोरपणा सोडणार नाहीं. नंतर तिची आई आपल्या मुलीस घेऊन, मी मऊ गादीवर बसलों असतां, मजकडे येईल. मग माझी बायको डोक्यांत पाणी आणून, माझ्या पायां पडून, मजवर कृपादृष्टि करा, अशी प्रार्थना करील. तेव्हां मजविषयीं पूज्य बुद्धि तिच्या मनांत ठसावी म्हणून, मी पाय आंखडून, ती कांहीं हातांवर लांब जाऊन पडे अशी तिला लाथ मारीन.

शेख महंमद आपल्या मनोराज्यांत अगदीं गडून गेला होता, आणि त्याच्या मनांत जी गोष्ट आली ती करून दाखविल्यावांचून त्याच्यानें राहिलें नाहीं म्हणून त्यानें आपला पाय झाडिला, तो हाश्यास लाथ लागून त्याच्या मनोरथाच्या ऐश्वर्याचा पाया जीं कांचेचीं बगैरे भांडीं त्यांत होती तीं सर्व फुटून त्यांचे लाखों तुकडे झाले.

सुभाषित कविता. श्लोक.

फिरेअंतरिक्षींसदाजेंविपक्षी ॥
 नकांहींचलक्षीनकांहींचभक्षी ॥
 तयालाविसांवाकधींहीनसावा ॥
 मुलासांगरेकोणऐसाअसावा ॥ १ ॥
 चक्रापरीभूफिरतेसदाही ॥ तरीनकोणीपडतीकदाही ॥
 तिच्यांतआकर्षणशक्तिआहे ॥ म्हणूनपृष्ठावरसर्वराहे ॥ २ ॥
 कसातुलाछंदचखेळण्याचा ॥ मूळबिछान्यावरलोळण्यांचा
 कशीतुलावाटतलाजनाहीं ॥ सदाहंसावेंतुजलाजनाहीं ॥ ३ ॥
 धनाहुनीश्रेष्ठविशाननासेनकधींउणी ॥
 नदेतांनमिळेकोणादेतांहीहोतसेदुणी ॥ ४ ॥
 येतांचिउदयासूर्यश्रीदेतोक्रमळानवी ॥
 संपत्तीचेंहेचफळआप्तपोषणसूचवी ॥ ५ ॥

आर्या.

अनुकूलद्वैवअसतां नसमर्थ करावयास हानि यैम ॥
 होतांतेंप्रतिकूल प्रवळहिदुर्वळचि होय हा नियम ॥ ६ ॥

श्लोक.

निर्द्रव्यापुरुषानबंधुभजतीत्यामानकोठेंनसे ॥
 जातांतोधनैच्यागृहाकुशलहीत्यालानकोणीपुसे ॥
 थोरांपासुनिदूरदूरअसणेंलाजोनिवस्त्रांविणें ॥
 वाटेनिर्धनतामहानरकहाहाधिकृतयाचेंजिणें ॥ ७ ॥
 दारिद्र्यमित्रांवससीशरीरीं ॥
 माझ्याचतूंमानुनिसौख्यभारी ॥
 परंतुवाटेमजदुःखमोठें ॥
 मेल्यासमीजाशिलसांगकोठें ॥ ८ ॥

भूगोलावर संकेत. १ शोभा. २ आपाचें पोषण हेंच संपत्तीचें फळ. ३ काळ.
 ४ प्रवळ असता दुर्वळ होतो. ५ श्रीमंताच्या. ६ तूं बरा आहेस काय इतकेंही.
 ७ चांगलीं वस्त्रें नाहींत म्हणून. ८ दारिद्र्य नरकतुल्य आहे. ९ शारिद्र्यालाच
 मित्र मानून.

श्लोक.

जे मायत्राप जनशासनदंडधर्ते ॥
जे साधु सर्वसमजे नयनीतिकर्ते ॥
ऐशांसी विषमता उपजेल जेव्हां ॥
कोणास हे शरण जातिल लोक तेव्हां ॥ १ ॥

श्लोक.

जसा वर्ततो लोक कल्याणकारी ॥
जगीं वर्तती लोकही त्याप्रकारी ॥
वदे तो सदाचार शास्त्रार्थ जैसे ॥
जगीं वर्तती लोकही सर्व तैसे ॥ १ ॥

उत्प्रेक्षा.

श्लोक.

हा चंद्रमा उगवला गगनप्रदीप ॥
अहित शुक्रगुरुमंगळ ज्या समीप ॥
त्याचा प्रकाश भरला गगनोदरांत ॥
तो अंधकार लपला गिरिगव्हरांत ॥ १ ॥
बहुतसमय जातां चंद्र आला घराला ॥
निरखुनि बहुहर्षे दिग्बंधू त्यावराला ॥
भरुनि गगन ताटीं शुद्ध नक्षत्ररत्ने ॥
स्वपतिवरुनि औवाळुनि टाकी प्रयत्ने ॥ १ ॥
कोणी विरही चंद्राकडे पाहून म्हगतो.

श्लोक.

संतापदेयास्तवचंद्रनोहे ॥ रवीम्हणावातरिरात्रआहे ॥
हासागरांतूननिघोनगेला ॥ आकाशमार्गाविडवाग्निठेला ॥ ३ ॥

१ आर्जुनासारखी ममता करणारे. २ जनास शासन व दंड करणारे.
३ सर्वांवर समान दृष्टि ठेवणारे साधु. ४ नीतिमार्गप्रवर्तक. ५ विपरीत भाव.
६ आकाशांतिल दिवा. ७ आकाशाच्या पोकळींत. ८ पर्वताच्या गुहांत.
९ पूर्वदिशा हीच नवरी. १० चंद्र हाच नवरा त्याला.

दुसरी उत्प्रेक्षा.

नहैनभोमंडळवारिराशी ॥ नतारकाफेंसचिहातयाशी ॥
नचंद्रहानाँवचिचालताहे ॥ नअंकृतोतीवरशीडआहे ॥ ३ ॥

एका चित्रशाळेंतील तिघे मुलगे.

ह्या जगांत आपणास मोठे म्हणविणारे असे लोक पुष्कळ आहेत. थोडाशी संपत्ति किंवा थोडासा अधिकार मिळाला म्हणजे लागलेच आपणांस मोठे म्हणूंगुं लागतात. पण मोठी संपत्ति किंवा मोठा अधिकार कोणा मनुष्यास असला म्हणजे तो मोठा होतो, असें नाहीं. ज्याचें मन मोठें असेल तोच मोठा. परंतु सर्वच मोठ्या मनाचे कोठें असतात ? क्रियेकांचें मन हलकें असतें, आणि क्रियेकांचें मोठें असतें. हे पुरुष ओळखण्याला उशीर लागत नाहीं. त्यांचे चालीवरून ते तेव्हांच ओळखितां येतात.

ज्यांचीं मनें हलकीं असतात ते दुसऱ्याचे क्षुल्लक देखील दोष बाहेर काढितात. ह्यांचें वरें करितांना दुसऱ्याचे हातून जर कदाचित् ह्यांचें थोडेंसें वाईट झालें, तर देखील जितकें ह्यांचें वाईट झालें असेल त्यापेक्षां त्यांचें अधिक वाईट करितात. आणि स्वतां तर कोणाला कांहीं देत नाहींत, पण उलटा दुसरा देत असला तर मोडा घालितात.

ज्यांचीं मनें मोठीं आहेत त्यांची चाल अशी नसते. ते दुसऱ्याचे मोठे दोष असले तरी ते कधीं बाहेर काढित नाहींत. जर कदाचित् दुसऱ्याचे हातून नकळत त्यांचें वाईट झालें, तर त्याला वाईट झालें असें देखील म्हणत नाहींत. आणि सामर्थ्य असेल तर जें देण्यासारिखें असेल तें दुसऱ्यांस दिल्याशिवाय कधीं राहत नाहींत.

ह्याप्रमाणें ह्या दोहों प्रकारच्या मनुष्यांची चाल अगदीं निरनिराळी असते. मनाचा मोठेपणा हा गुण साधारण लोकांत फार विरळ आहे. हा गुण असा आहे कीं तो दृष्टीस पडल्यावर

आपणास आनंद आणि आश्चर्य हीं झाल्याशिवाय राहत नाहींत. मनाच्या मोठेपणाची परीक्षा अल्पवयांतही होते.

पूर्वी एका शहरांत मुलांस चित्रें काढावयास शिकविण्याची एक शाळा होती. तींत कृष्ण म्हणून एक मुलगा होता. त्याचें वय फार झालें तर १३ किंवा १४ वर्षांचें असेल, पण तितक्या वयांत त्यानें एक चित्र काढून, तें रंगवून असें तयार केलें कीं चित्रविद्येतले जे मार्मिक होते त्यांनीं तें पाहून त्याची वाहवाच केली; आणि ते म्हणाले कीं, जर ह्यानें असाच अभ्यास पुढें चालविला, तर ह्या विद्येत ह्याचा हात, कोणाच्यानें धरवणार नाहीं, असा हा तयार होईल. ह्याप्रमाणें कृष्णाची प्रतिष्ठा झाली. हें पाहून त्याचे बरोबरीचेच त्याचे दोन सोबती होते त्यांतून एकाला फार वाईट वाटलें आणि एकाला फार आनंद झाला. गोविंदा म्हणून जो त्याचा सोबती होता त्याची चित्रविद्येत थोडीशी प्रतिष्ठा पूर्वी झालीच होती, म्हणून त्याला अगदीं मरणप्राय दुःख झालें. आणि कृष्णाची जितकी प्रतिष्ठा अधिक झाली तितकी आपली कमी झाली, असें समजून त्यानें त्याशीं मनांत द्वेष धरिला; आणि कधीं एकादां त्याची अप्रतिष्ठा होईल, असें त्यास झालें. जें चित्र कृष्णानें काढिलें होतें तें सुद्धां त्याचे मनांत वाईट म्हणावयाचें होतें, परंतु तें मोठमोठ्यांनीं पसंत केलें होतें, ह्यामुळे तें त्याला उघडपणें वाईट म्हणतां येईना, म्हणून तें कोणातरी एखाद्या मोठ्याचे साहाय्यानें काढिलें आहे, त्याला असें कधीं काढितां येणार नाहीं, असें तो आपले बोलण्यांत लोकांस दर्शवूं लागला.

पण रामा म्हणून जो कृष्णाचा दुसरा सोबती होता त्याला त्याची प्रतिष्ठा झाली ह्याविषयीं कांहींएक वाईट वाटलें नाहीं. तो उलटा लोकांपाशीं त्याची स्तुति करी, आणि तीही मनापासून करी. लोक कृष्णाची स्तुति करूं लागले म्हणजे ह्याला मोठा हर्ष होई, आणि आपणही असेंच एखादे दिवशीं चित्र काढून अशीच किर्ति मिळवूं, असें मनांत म्हणे. कृष्णापेक्षां चांगलें तर चित्र आपणास काढितां येणार नाहीं, पण

त्याचेसारिखें तरी काढितां यावें म्हणून कृष्णानें काढिलेलें चित्र कित्याप्रमाणें आपले पुढें ठेवून, तें पाहून तो चित्र काढी. आणि गोविंदा त्याची निंदा करी ती ऐकत देखील नसे. घरीं इतर मुलें जो वेळ खेळण्यांत घालवीत तो वेळ हा चित्र काढण्यांत घालवी. असें करून त्यानें पुष्कळ चित्रें तयार केलीं. पण कृष्णाचे चित्रापेशां आपल्या चित्रांत पुष्कळ उणेपणा आहे, असें त्यास वाटून त्यांतलें एकही त्याचे पसंतीस येईना. पुढें पुष्कळ दिवसांनीं त्याचीं चित्रें अंमळ बरीं निघूं लागलीं, तेव्हां त्याला कांहींसें बरें वाटलें. मग लोकांत त्याचीही बरीच प्रशंसा झाली. तेव्हां भीही दुसरा कृष्णा कां होऊं नये, असें तो आपले मनांत म्हणूं लागला.

कृष्णा तर उत्तरोत्तर फारच चांगलीं चित्रें काढूं लागला. तेव्हां गोविंदा त्याची बरोबरी करण्यास पुष्कळ झटला, पण बरोबरी झाली नाही. तेव्हांपासून त्यानें तो नाद अगदीं सोडून देऊन कृष्णाची निंदा मात्र पूर्ववत् चालविली. पण रामानें आपला अभ्यास सोडिला नाही. त्यानें पूर्ववत् आपला अभ्यास पुढें चालविला, आणि ज्या दिवशीं कृष्णाचें चित्र लोकांचे दृष्टीस पडेल त्या दिवशीं आपलेंही चित्र लोकांचे दृष्टीस पाडवें, अशी इच्छा मनांत धरिली.

ह्या शाळेंत प्रतिवर्षी, नेमलेल्या दिवशीं, विद्यार्थ्यांनीं आपापलीं चांगलीं काढलेलीं चित्रें एका प्रसिद्ध ठिकाणीं नेऊन ठेवावीं, अशी चाल होती. आणि तीं पाहण्याकरितां पंच नेमिले होते, ते येऊन तीं पाहून त्यांत सर्वांहून चांगलें कोणतें ह्याचा निवाडा करीत; मग तें चित्र काढणाऱ्यास बक्षीस मिळे. ह्या वर्षीं कृष्णानें सर्वोत्कृष्ट असें एक चित्र परीक्षेचे वेळीं दाखविण्याकरितां तयार केलें होतें. जिल्हई देऊन रंग मात्र खुलवावयाचा राहिला होता. मग उद्यां परीक्षा होणार तर आज रंग खुलवून त्यानें तें चित्र नेमलेल्या ठिकाणीं नेऊन टांगून ठेविलें. पण तें गोविंदास नसोसतां त्यानें हळूच तेथें जाऊन त्या चित्रावर शई फेंकून दिली. त्यामुळें तें धड दिसेनासें होऊन त्याची सर्व शोभा गेली.

रामानेही त्या दिवशीं दाखविण्याकारितां पुष्कळ दिवस श्रम करून एक चित्र तयार केलें होतें. हें कृष्णाचे चित्राच्या बरोबरीचें नसलें तरी अगदींच वाईट नसेल, असें त्यास वाटल्यावरून त्यानें तें त्या प्रसिद्ध ठिकाणीं नेऊन ठेविलें.

मग नेमलेल्या दिवशीं तेथें पंच येऊन कृष्णाचें चित्र पाहण्यासाठीं मोठ्या उत्कंठेनें पडदा वरती करून पाहतात, तों त्या चित्रावर शाई सांडलेली आहे. तेव्हां ते विस्मयाचा उद्गार करून म्हणाले कीं, हें कृष्णाचें काम नव्हे. इतक्यांत तो विचाराही तेथें येऊन म्हणाला कीं, कोणीतरी दुष्टानें आज माझा घात केला, ह्यांत संशय नाही. असें म्हणून तो मोठ्यानें रडूं लागला. तें पाहून गोविंदा तेथें कोपण्यांत होताच त्याला मनांत मोठा संतोष वाटला. परंतु रामाला आपलें चित्र नासल्याप्रमाणें दुःख झालें. आणि तो म्हणूं लागला कीं, हें काम कृष्णाचें नव्हे, हें तर मला पकें ठाऊक आहे. कारण, ह्याचें अर्थें चित्र तयार झालें होतें तेव्हां तें मीं स्वतः पाहिलें होतें. तें तर फारच चांगलें होतें. आतां जो त्याचा कांहीं भाग दृष्टीस पडत आहे त्यावरूनच मी वोलतो हें खरें किंवा खोटें ह्याविषयीं सर्वांची खातरी होईल. कृष्णाला बुडवावें ह्या हेतूनें कोणीतरी पाजी मनुष्यानें हें कृत्य केलें आहे. ह्यांत संशय नाही.

ह्याप्रमाणें कृष्णाची हीरमोड झाली, हें पाहून पंचांसही फार वाईट वाटलें, पण जसें चित्र पाहिलें तसें धरून, हें सर्वांहून चांगलें, असें त्यांच्यानें म्हणवेना, म्हणून दुसरीं आणखी पुष्कळ चित्रें ठेविलीं होती तीं त्यांनीं पाहिलीं. त्यांन रामाचें चित्र सर्वांचे मते उत्कृष्ट असें ठरल्यावरून त्यास बक्षीस देण्याचें ठरविलें. तें बक्षीस त्याला मिळाल्यावर तें घेऊन तो कृष्णाकडे जाऊन म्हणाला कीं, जर तुझ्या दुष्टानें तुझे चित्र नासिलें नसतें, तर हें बक्षीस तुला खचीत मिळालें असतें, तर हें तूंच आतां घे. तुझ्या खालचे प्रतीचा असा मी ठरलों, इतकेंच मला पुरे. मला तुझी बरोबरी करणें झालें तर अभ्यास करून मी करीन, अशी लवाडी करून करणार नाहीं. असा

रामाचे मनाचा मोठेपणा पाहून त्याच गुणावरून त्यास वक्षीस द्यावे असे पंचांनी ठरवून त्यास निराळे वक्षीस दिले.

मोर,

मोर तर बहुतकरून सर्वांनी पाहिलाच आहे, हा बहुतकरून सर्व देशांत असतो; परंतु ह्याचें मूळचें मुख्य ठिकाण म्हटलें म्हणजे आशियाखंड आहे; व विशेषकरून हिंदुस्थानांत भागीरथीचे जवळचा प्रदेश, हिंदुस्थानातील मोठमोठी मैदानें, सयाम देश, वगैरे आहेत. हे आशिया आणि आफ्रिका ह्या खंडांमध्ये पुष्कळ ठिकाणी रानांत आहेत; परंतु हिंदुस्थानांत जे सुपीक प्रदेश आहेत तेथें जितके आहेत तितके नाहीत. येथले मोर मोठे असतात, आणि त्यांचे पिसान्याचा रंग हिरे व माणकें ह्यांच्या रंगासारखा असतो.

मोराच्या जाती दोन आहेत. त्यांतून एक पुष्कळ देशांत आढळते, आणि एक जावा बेटांत मात्र आढळते. जे पुष्कळ देशांत मोर आढळतात त्यांची लांबी चौचीचे टोंकापासून मागल्या पिसान्याचे शेवटापर्यंत मोजिली तर सुमारे ४ फूट भरते. त्यांचे डोक्यावर एक तुरा असतो, त्यामुळे त्यांचें डोकें फार शोभिवंत दिसतें. तुऱ्याचीं पिसें २४ असतात, आणि त्यांला शेवटीं मात्र लहान लहान पर असतात, आणि ते एकमेकांस लागलेले असतात. ह्यांचा रंग मध्ये अगदीं हिरवाचार असून कडेस पिवळा असतो. मोराचें डोकें, गळा, आणि मान ह्यांचा रंग अगदीं निळा असतो; पण मध्ये कोठें कोठें हिरव्या व पिवळ्या रंगाचीं झाक मारते. ह्याचें पोटा आणि मलद्वार हीं कांहीं काळसर आणि कांहीं हिरवीं अशीं असतात. शेंपूट कांहीं करड्या रंगाचें आणि कांहीं पिंगट रंगाचें असे असतें; पण तें पिसान्याखालीं झांकून जातें ह्यामुळे तें दिसत नाहीं. मोरानें आपला पिसारा उभा केला म्हणजे मोठा पंखा पसरला आहे असें दिसतें. ह्याचे पिसांचे मधले दांडे पांढरे असतात, आणि प्रत्येक पिसाला मुळापासून शेवटपर्यंत

बारीक बारीक पर असतात. ते शेवटाला एकांत एक असे वसून सर्व पिसारा नितळ दिसतो; आणि प्रत्येक पिसावर चमत्कारिक रंगांची वाटोळी आकृति असते. तींत पिंवळा, हिरवा, निळा, वगैरे पुष्कळ रंगांची झाक मारते. ही आकृति डोळ्याचे आकृतीसारखी असते, म्हणून हिला डोळा असे म्हणतात. ह्या डोळ्यांमुळे मोराचे पिसान्याला फारच शोभा येते.

जेव्हां मोराला आनंद होतो, किंवा तो लांडोरीला पाहतो, तेव्हां तो आपला सर्व पिसारा उभारून आपली शोभा दाखवितो. ह्याचे डोके आणि मान ह्यांच्या झोके मार्गे असतो. मोर पाऊल टाकितो ते हळू आणि मोठ्या डौलाने टाकितो, आणि मोठ्या डौलाने वरचेवर गिरके मारितो. ह्यावरून सूर्याचे किरण आपल्या परांवर चौहीकडून घेतले तर त्यांचा रंग अधिक खुलेल, असे त्याच्या मनांत असते असे वाटते. ह्याचा पिसारा वर्षास गळून पडतो, आणि वसंतऋतूंत फिरून येतो; पण तो तोंपर्यंत लाजून कोणीकडे तरी एकीकडे जाऊन लपून वसतो. मोर मोठ्याने ओरडतो, आणि एकदां ओरडतो तसे लागलेच पुनः ओरडतो. उन्हाळ्यांत संध्याकाळीं आणि रात्रीं तर नेहमीं असेच ओरडत असतो. हा मोठ्याने किंकाळ्या मारुं लागला म्हणजे पाऊस पडणार असे कोणी समजतात. ह्यानें मेघगर्जना ऐकिली म्हणजे ह्याला फार आनंद होतो, आणि हा नाचूं लागतो. नराचे पायांला मागल्या वाजूस नखी असते; तशी मादीला नसते. ह्याचे पाय फारच ओवडधोवड असतात.

लांडोर मोरापेक्षां लहान असते. आणि तिचा पिसारा आंखूड असतो. आणि मोराचे पिसान्यावर जसे चमत्कारिक रंग असतात तसे हिच्यावर नसतात. हिचे पिसान्याचा रंग कांहींसा पिंगट असतो. ही दर खेपेस ४ किंवा ५ आंडीं घालिते. ह्यांहून अधिक बहुतकरून घालित नाही, मोर आंडीं फोडितो म्हणून ही कोणीकडेतरी एकीकडे आंडीं घालिते. तीं आंब्या एवढीं असतात, आणि रंग पांढरा असून वरती ठिपके ठिपके असतात. हवा उष्ण किंवा थंड असेल त्याप्रमाणे लां-

डोर आपल्या आड्यांवर २५ पासून ३० दिवसपर्यंत बसते. मोरा-
चीं पिलें तीन वर्षांचीं होतपर्यंत त्यांच्या पिसान्याला चांगली
चक्राकी येत नाही. कधीं कधीं मोराचा सर्व पिसारा पांढराच
असतो. त्यावरचे डोळे देखील पांढरेच असतात; पण त्यांचे रंगा-
ची छाया कांहीं निराली असते म्हणून ते ओळखितां येतात.
कधीं कधीं लांडोरीलाही मोरासारखा मोठा पिसारा येतो. पण तो
आला तर तिनें आंडीं घातलीं म्हणजे मग येतो, अगोदर येत
नाहीं. पण असें फारसें होत नाही.

जावा बेटांत जो मोर आढळतो त्याची लांबी रुंदी वरतीं
सांगितल्याप्रमाणेंच असते. विशेष इतकाच कीं त्याचे डोक्यावरचा
तुरा अमळ लांब असतो; आणि तो वयांत आला म्हणजे त्या
तुऱ्याला मुळापासून शेवटपर्यंत एकसारिखे बारिक बारिक पर
येतात. ह्याचे डोक्याचा रंग निळा असला तर त्यावरचे तुऱ्याचा
रंग हिरवा असतो, आणि तुऱ्याचा निळा असला तर डोक्याचा
हिरवा असतो. असे हे दोन रंग ह्या दोहों ठिकाणीं असतात.
ह्याचे गालावर मध्यें केंस नसतात, आणि त्याठिकाणचा रंग मागें
पिवळट असतो, आणि पुढें, म्हणजे तोंडाचे जवळजवळ, कांहीं
निळा व कांहीं हिरवा असा असतो. ह्याचे मानेवरचे आणि छा-
तीवरचे पर रुंद, आंखूड, आणि वाटोळे असे असून घरांवरच्या
कौलांप्रमाणें एकावर एक असे असतात. आणि त्यांचे मुळां-
पाशीं डोक्याचे रंगाप्रमाणें चक्रचकीत रंग असतो. शेवटाला
चक्रचकी विशेष असते. पाठीवरचे पर तर फारच चक्रचकीत
असतात. पंखांवर वराच निळा रंग असतो. ह्याचे पिसान्याचा रंग
पिंगट असून त्यावर हिरव्या रंगाची शाक मारते. पंखांला बारीक
बारीक जे पर असतात, ते लांब, सुटे, आणि मऊ असतात, आणि
त्यांचे शेवटीं लहान डोक्याची आकृति असते. चौच पांढुरकी
असते. पाय बळकट आणि काळसर असतात. त्यांवर पर नसतात;
आणि त्यांवरच्या शिरा दृष्टीस पडतात.

प्राचीन ग्रंथांत मोराचें वर्णन पुष्कळ आहे. तें सर्व त्याचे
पिसान्यामुळे आहे. मोर इतका शोभिवंत दिसतो तो पिसान्यामुळे

दिसतो, पण त्याचा त्याला काय उपयोग आहे ह्याविषयीं अद्यापि संशयच आहे. पहिल्यानें पाहतांक्षणींच असें दिसतें कीं ह्याचें त्याला उगीच ओझें होत असेल, आणि नफा तर कांहींच नसेल. पण आपणांस असें म्हणतां कामानये. कारण आपणांस सर्व पदार्थांचा उपयोग कोठें ठाऊक आहे? जर मोराचे स्वभावाचा आणि त्याच्या रीतीस्थितीचा चांगला विचार केला, तर त्याचा कांहीं उपयोग आहे हें कळेल.

लोकांत असें म्हणणें आहे कीं मोर आणि लांडोर हीं खुर्षींत आलीं म्हणजे दोघेही आनंदानें नाचूं लागतात, आणि सावेळीं जे मोराचे डोळ्यांतून आनंदांश्रु पडतात ते लांडोर वरचेवर झेलून घेऊन पिते, आणि त्यापासून तिचे पोटांत गर्भ राहतो. परंतु हें खरें नाहीं. मोराचा लांडोरीशीं संग इतर पक्ष्यांप्रमाणेंच होतो. ही गोष्ट क्रियेकांनीं प्रत्यक्ष पाहिली आहे, तेव्हां आतां त्याविषयीं संशय नाहीं.

चहाचें झाड.

ह्या झाडाच्या पानांची फार प्रसिद्धि आहे. ह्यांचा काढा करून पिणें लोकांस फार आवडतें. ह्या झाडाचें मुख्य स्थान म्हटलें म्हणजे चीन देश आहे. कांहीं काळामार्गे लोकांस वाटत असे कीं हीं झाडे चीन देशांत मात्र होतात; परंतु असें नाहीं. अलीकडे हीं झाडे आसाम देशांत व हिमालयपर्वताच्या उत्तरावर कांहीं स्थळीं उगवतात, असें समजलें आहे. व ह्याठिकाणीं ह्या झाडांची लागवड इंग्लिश लोक करूं लागले आहेत. तरी चहाच्या झाडाविषयीं चीन देशाची कीर्ति इतर देशांपेक्षां मोठी आहे. प्राचीन काळापासून चीन देशांत चहा पिण्याचा परिपाठ चालत आला आहे. चीन देशांत तरी चहाच्या झाडांची लागवड सर्वत्र होत नाहीं. त्या देशाचा पूर्व-कडील जो भाग उत्तर अक्षांश ३० आणि ३३ ह्यांच्यामध्ये आ-

हे तेथें मात्र लागवड करितात. त्या भागास चिनी लोक चहा-
चा देश असें म्हणतात. चीन देशच्या उत्तर भागी थंडी फार
आणि दक्षिण भागी उष्णता फार, म्हणून त्या दोन ठिकाणी च-
हाच्या झाडांची लागवड होत नाही. तरी दक्षिण भागी कान्तो-
न बंदराजवळ चहाच्या झाडांचे मळे आढळतात.

ह्या झाडाच्या मुख्य दोन जाती आहेत; हिरव्या चहाचें झाड
आणि काळ्या चहाचें झाड. हीं झाडे चिनई लोक वीं पेरून
उत्पन्न करितात. त्यांची पेरणी करितांना चार पांच फुटांच्या
अंतरानें एकसारख्या रांगांनीं वीं पेरितात. तें झाड त्या देशां-
तलेंच आहे तरी वीं उगवण्याविषयीं इतका संशय असतो कीं
एका भोंकांत सात आठ दाणे टाकावे लागतात. पेरणी झाल्या-
वर त्या रांगांच्या मधील जाग्यांत कांहीं गवत वगैरे उगवलें तर
लागलेंच काढून टाकतात. आणि झाडे फार उंच झालीं तर
त्यांचीं पानें तोडण्यास अडचण पडेल म्हणून तीं फार वाढू देत
नाहींत; त्यांची वाढ आपल्या हाताच्या आढोऱ्यांत ठेवितात.
पेरल्यापासून तीन वर्षे भरतपर्यंत त्यांचीं पानें तोडीत नाहींत,
मग तोडूं लागतात. तीं झाडे सहा सात वर्षांचीं जुनाट झालीं
ह्मणजे उपयोगांतून जातात; मग तीं उपटून टाकून त्यांचे ठि-
काणीं दुसरीं झाडे करितात. चहाच्या झाडांचीं फुलें पांढरीं
असतात. तीं फुलें झडलीं ह्मणजे त्यांस हिरव्या मऊ शेंगा येता-
त. प्रत्येक शेंगेंत एक, दोन, किंवा तीन बिया असतात.

झाडांच्या बयाच्या प्रमाणानें एकापासून चार वेळांपावेतो पानें
तोडण्याची चाल आहे. तरी बहुत करून वर्षास तीन वेळां पानें
तोडितात. पहिली तोड एप्रिल महिन्यांत, दुसरी तोड जून म-
हिन्यांत, तिसरी तोड आगस्त किंवा सप्टेंबर ह्या महिन्यांत करि-
तात. पहिल्या तोडीचीं पानें चांगलीं रंगदार तेजस्वी असून
त्यांस सुवास व रुची चांगली असते; आणि त्या पानांत शिरा व
कडकपणा कमी असतो. दुसऱ्या तोडीचीं पानें हिरव्या रंगाचीं
असतात. पण त्यांस तजेला नसतो, आणि त्यांची योग्यता पहि-
ल्या तोडीच्या पानांप्रमाणें नसते. आणि शेवटल्या तोडीची

पानें काळसर रंगाचीं असून योग्यतेविषयीं फारच कमी असतात.

पानें तोडिलीं ह्मणजे लागलींच हंदशा टोपल्यांत घालून वाऱ्यांत किंवा उन्हांत प्रहर दीडप्रहरपर्यंत ठेवितात. तीं सुकलीं ह्मणजे दर खेपेस पावशेर दीड पावशेर घेऊन, खालीं कोळशांचा विस्तव करून, वर लोखंडी पत्रा ठेवून त्यावर घालतात आणि कुंच्यानें परतून परतून करपूं न देतां टोपलींत काढून घेतात. असें झाल्यावर मग तीं पानें हातांनीं फार जपून चोळून चोळून त्यांच्या वळकट्या करितात, आणि त्या वळकट्या मंदाग्नी वर लोखंडाचा पत्रा ठेवून, त्यावर घालून, करपूं न देतां वाळवितात. नंतर गिऱ्हाइकास माल चांगला दिसण्यासाठीं त्या वळकट्या तऱ्यावर पसरून त्यांतून नासलेलीं किंवा करपलेलीं पानें, किंवा चांगलीं वाळलीं नसतील तीं पानें, निवडून काढितात.

चहाच्या निरनिराळ्या जातींला चिनी लोक निरनिराळीं नांवे देतात, तीं, कांहीं चहाच्या झाडांच्या उत्पत्तीच्या स्थळावरून, कांहीं तयार करण्याच्या कृतीवरून, व कांहीं आणखीं दुसऱ्या कारणांवरून देतात.

बहुतेक लोकांची समजूत अशी आहे कीं हिरवा चहा म्हणून जो असतो तो तांब्याच्या पत्र्यावर सुकविल्यानें हिरवा होतो. पण अशी गोष्ट नव्हे. चहा तयार करण्याच्या कामांत तांब्याच्या पत्र्यांची कांहींच वहिवाट नाही. हिरव्या चहाच्या पानांत तांब्याचा कांहीं अंश आहे कीं नाहीं हे पाहण्याकरितां रसायनशास्त्र जाणणाऱ्यांनीं बहुतवेळां परीक्षा करून पाहिले, परंतु तांब्याचा अंश त्यांत आढळला नाही.

चिनी लोक चहा तोडल्यापासून एक वर्षाचा जुना होईपर्यंत पिण्याच्या कामांत घेत नाहींत कारण कीं तोंपर्यंत तो फार माजरा असतो. चिनी लोक इंग्लिश लोकांप्रमाणें चहाचा काढा करितात, पण त्यांत दूध साखर घालून पीत नाहींत, तसाच पितात.

चहाचीं पानें प्रथम आशिया खंडांतून युरोपखंडांत दक्ष

लोकांनीं इसवी सनाच्या सतराव्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास, म्हणजे इसवी सन १६१० ह्यांत, नेलीं. तरी इसवी सन १६६६ पर्यंत ग्रेत ब्रितनामध्ये त्यांची माहिती नव्हती. साचवर्षीं दच लोकांच्या हालंद देशांतून इंग्लिशांच्या दोन सरदारांनीं थोडासा चहा तिकडे नेला. पुढें सन १६६९ त इंग्लंडच्या ईस्ट इंडिया कंपनीने चहाचा व्यापार सुरू केला, तेव्हांपासून तो व्यापार वाढत वाढत फारच वाढला. ग्रेतब्रितनांतील लोकांस चहाची गोडी इतकी लागली आहे कीं ग्रेत ब्रितन खेरीज करून साऱ्या यूरोप खंडांत जितका चहा खर्च होतो त्याच्या दिढीनें ग्रेत ब्रितनांत खर्च होतो. सन १८५० त ५३४६०७५१ इतके रतल चहा व्यापाऱ्यांनीं चिनाहून ग्रेत ब्रितनांत आणिला, आणि तितक्याची जकात सरकारास मिळाली. चहाच्या व्यापाराचा जो परिणाम झाला तसा इतर कोणत्याही व्यापाराचा झाला नसेल, असें वाटतें.

खुशक्रीवरून नेलेल्या चहाचा स्वाद समुद्रावरून नेलेल्या चहाच्या स्वादापेक्षां अधिक असतो, म्हणून चिनाहून रूस देशाकडून जो चहा यूरोपांत जातो तो परभारा जळमार्गानें नेलेल्यापेक्षां चांगला असतो.

हिंदुस्थानांत चहा पिण्याचा संप्रदाय नव्हता, परंतु इंग्लिश लोकांची पैरवी झाल्यापासून त्यांचें पाहून मुंबई, मद्रास, कलकत्ता इत्यादि कितीएक ठिकाणीं लोक चहा पिऊं लागले आहेत. अझून सर्व ठिकाणचे लोक चहा पीत नाहींत.

एकाबादशाहाचें शहाणपण.

एक गृहस्थ प्रवासास जावयास निघाला असतां, त्यानें आपले हजार रूपये एके थैलींत घालून, तिचें तोंड बंद करून, त्यावर आपली मोहर करून, ती एका काजीच्या स्वाधीन करून ठेविली. पुढें तो परत आल्यावर त्यानें आपली थैली काजीकडून परत आणिली ती पहिल्याप्रमाणेंच मोहरबंद वगैरे यथास्थित होती. मग

ती तो उघडून पाहतो तों तींत रुपयांवदल पैसेच निघाले. त्यावरून तो काजीशीं तंटा करूं लागला; परंतु काजी म्हणाला कीं, त्वां मला रुपये कांहीं दाखविले नव्हते व त्वां मला थैली दिली ती मीं तुला जशीची तशीच परत दिली. एवढें झाल्यावर काजीच्या शिपायांनीं त्यास तेथून घालवून दिलें. तेव्हां त्या गृहस्थानें बादशाहाकडे जाऊन त्यास आपली हकीकत जाहीर केली. बादशाहानें कांहींवेळ थांबून उत्तर केलें कीं, ह्यावेळेस तूं जा, आणि आपली थैली मजजवळ ठेव; मी तुझा इनसाफ करीन. तें ऐकून तो गृहस्थ आपली थैली बादशाहाजवळ ठेवून घरीं गेला, दुसऱ्या दिवशीं बादशाहानें आपल्या तक्तावरील मसनदीस एक लहानसें भोंक पाडून ठेवून आपण निघून शिकारीस गेला. तो गेल्यानंतर त्याची बैठक संभाळावयाची ज्या फरासाची त्या दिवशीं पाळी होती ती ती मसनद फाटलेली पाहून फारच घाबरून गेला. त्यानें तें दुसऱ्या एका म्हाताऱ्या फरासास दाखविलें, आणि म्हणाला, जर बादशाहानें हें पाहिलें तर तो माझा प्राणच घेईल. दुसऱ्या फरासानें विचारिलें कीं ही गोष्ट दुसऱ्या कोणास समजली आहे काय ? किंवा ती मसनद कोणाच्या दृष्टीस पडली आहे काय ? तो म्हणाला, नाही. त्यावरून दुसरा म्हणाला, तर मग तूं कांहीं चिंता करूं नको, तूं स्वस्थ रहा. ह्या शहरांत एक रफूगार आहे, तो आपल्या कसवांत फार निपुण आहे. ही मसनद त्याजकडेस ने म्हणजे तो असला बेमालूम रफूकरून देईल कीं तो कोणालाही समजणार नाही. तेव्हां तो फरास ती मसनद घेऊन त्या रफूगाराच्या दुकूनीं गेला, आणि त्यास म्हणाला कीं, जर हें काम नामी करून देशील तर ह्यावदल तूं जें मागशील तें मी तुला देईन. त्या रफूगारानें अर्धाच होन मागितला. परंतु तें काम त्याने चांगलें केलें, म्हणून त्यास एक सगळा होन देऊन त्या फरासानें ती मसनद रात्रीच्या रात्रींत नीट करून आणिली, आणि ती दुसऱ्या दिवशीं तक्तावर विछावली. बादशाहानें, ती मसनद बरोबर

झाली असे पाहून, त्या फरासास विचारिले कीं, हिला रफू कोणां केला ? त्या फरासाने ही गोष्ट आपणास मुळींच माहित नाही असे दर्शविले; परंतु बादशाहाने त्यास सांगितले कीं, तूं भिऊं नको, खरे सांग; ही मसनद मींच कांहीं कारणाकरितां फाडिली होती. त्यावरून फरासाने तो रफूगार दाखवून दिला. त्यास बादशाहाने बोलावून आणून विचारिले कीं, ह्या वर्षामध्ये त्वां एखाद्या थैलिस रफू केला होता काय ? तो म्हणाला, होय. बादशाहाने विचारिले, वरें ती थैली जर तुझ्या दृष्टीस पडली तर ती तूं ओळखशील काय ? तो म्हणाला, होय, ओळखीन. नंतर बादशाहाने त्या गहस्थाची थैली त्यास दाखविली. तेव्हां त्याने ती ओळखून म्हटले कीं, ही थैली ह्या शहराच्या काजीने रफू करावयास मजकडे दिली होती. नंतर बादशाहाने काजीस बोलावून आणिले, आणि त्यास तो म्हणाला कीं, इतके दिवस तुझ्या प्रामाणिकपणाविषयी मला फार भ्रंवसा होता, आणि ह्यासाठीच मी तुला काजीच्या पदास चढविले, परंतु तूं चोर आहेस असे मला आतां ठाऊक झाले. त्वां दुसऱ्याचा पैसा कसा चोरिला ? त्याने उत्तर केले, या अला, हा आरोप मजवर कोणी आणिला असेल तो असो ! बादशाहा म्हणाला, असे मींच म्हणतो. नंतर बादशाहाने ती थैली पुढे केली, आणि तिला कोठे रफू केला होता ते ठिकाण त्यास दाखविले; तेव्हां तो काजी चकित होऊन गेला, आणि त्याच्या आंगास कांप सुटला. नंतर बादशाहाने त्यास तुरंगांत घालून त्या थैलीच्या धन्यास आपले रूपये त्याजपासून घ्यावयास सांगितले. काजीस दुसरी कांहीं तोड राहिली नाही, सबब त्याने त्याचे रूपये दिले. दुसऱ्या दिवशीं बादशाहाने काजीस फांशी देण्याचा हुकूम केला.

नकाशा.

नकाशा म्हटला म्हणजे सगळ्या पृथ्वीचे किंवा पृथ्वीवरील एखाद्या देशाचे चित्र आहे. नकाशा पाहण्यासाठी पुढे

धरिला असतां त्याचें जें वरचें आंग ती उत्तर दिशा होय, खाल-
चें आंग ती दक्षिण दिशा, उजवे हाताकडील बाजू ती पूर्व
दिशा, आणि डाव्या हाताकडील बाजू ती पश्चिम दिशा सम-
जावी. सगळ्या पृथ्वीचा नकाशा म्हटलें म्हणजे गोलाचीं दोन
अर्धे किंवा दोन बाजू असतात. एकेक अर्धाला गोलार्ध म्हण-
तात. पूर्वेकडील जें गोलार्ध त्याचे मोठे तीन भाग आहेत,
म्हणजे आशियाखंड, युरोपखंड आणि आफ्रिकाखंड. आणि
पश्चिमेकडील जें गोलार्ध तें अमेरिकाखंड आहे. चार खंडांमध्ये
पुष्कळ देश आहेत.

पृथ्वीच्या नकाशाच्या मध्यभागां जी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे एक
सरळ रेषा आहे ती पृथ्वीची मध्यरेखा होय. ती रेषा पृथ्वीच्या
बरोबर मध्यावर आहे म्हणून मध्यरेखा हें नांव दिलें आहे. त्या
रेषेवर जे देश आहेत त्यांत रात्रीचें मान आणि दिवसाचें मान स-
र्वदां सारखेंच असतें. पृथ्वीच्या उत्तरेकडील जें टोंक त्यास उत्तरध्रुव
म्हणतात, आणि दक्षिणेकडील जें टोंक त्यास दक्षिणध्रुव म्हणतात.
मध्यरेषेच्या बरोवरीनें ज्या उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे पूर्वपश्चिम रेषा
आहेत त्यांस अक्षांशांच्या रेषा म्हणतात. ह्या रेषांवरून कोण-
त्याही स्थळाचें मध्यरेषेपासून किती अंतर आहे हें समजतें.
तसेंच, उत्तरेकडून दक्षिणेकडे गेलेल्या ज्या उभ्या रेषा आहेत
त्यांस रेखांशांच्या रेषा म्हणतात. ह्यावरून पहिल्या रेषेपासून,
म्हणजे नकाशांतील ज्या रेषेवर शून्य मांडिलें आहे त्या रेषे-
पासून पूर्वेकडे किंवा पश्चिमेकडे कोणत्या स्थळाचें किती अंतर
आहे हें समजतें.

पृथ्वीच्या नकाशावर पाहिलें तर उत्तरेच्या बाजूस भूमि फार,
आणि दक्षिणेच्या बाजूस पाणी फार असें दिसतें. मध्यरेषेजवळ
जे देश आहेत तेथें ऊन्ह फार असतें. तेथपासून उत्तरेकडे
किंवा दक्षिणेकडे जसेंजसें दूर जावें तसें तसें ऊन्ह कमी व थंडी
फार होत जाते. म्हणून उत्तर ध्रुवाजवळील जे जे देश त्यांत
थंडी पराकाष्ठेचीच असते.

तट्टू उधळला असतां त्यास

धरण्याची युक्ति.

गणू म्हणून सोळा वर्षांचा एक मुलगा होता; तो एके दिवशीं आपल्या जरद्या तट्टावर वसून वागेंत गेला होता. तो वागेंत पोहोचल्यावर तट्टास एका झाडाशीं बांधून, आपण गुलाबाचे वगैरे तक्ते चांगले सुंदर फुललेले होते ते पाहावयास गेला. मग चार घटका चमत्कारिक चमत्कारिक रंगांच्या फुलांची शोभा पाहून, व चांगलीं कांहीं फळें खाऊन, तो घरीं जाण्याच्या वेतानें जेथें तट्टू बांधिला होता त्या झाडाजवळ आला. आणि पाहातो तो झाडाशीं तट्टू नाहीं, तो आपाप सुटून कोणीकडे उधळून गेला होता.

मग कांहीं वेळ इकडे तिकडे शोधून पाहातो तो तट्टू दूर गवतांत स्वस्थ चरतांना त्याच्या दृष्टीस पडला. मग तो त्याजकडे धांवत जाऊन त्याच्या लगामास हात घालावयास गेला; परंतु तट्टास आपण आणखी मोकळेपणें खुशाल चरावेंसे वाटत होतें, म्हणून गणू जवळ जातांच तो झपदिशीं वळून, त्याजवर मागल्या दुगाण्या झाडून, झपाट्यानें पळत सुटला.

गणूनें आपण त्याच्या टापांच्या तडाक्यांत सांपडलों नाहीं ही ईश्वराची कृपा मानिली; परंतु आतां पुढें काय करावें, तट्टू हातीं लागतो कसा, हा त्यास मोठा विचार पडला. तो असा विचंचनेंत पडला असतां त्यास अकस्मात आठवलें कीं, मागे एकदां घोडा कुरणांत चरत होता, आणि मोतदारास त्यास धरावयाचें होतें, तेव्हां त्यानें कांहीं थोडासा दाणा तोव्यांत घालून त्यापुढें धरिला. आणि तो जवळ येऊन दाणा खाऊं लागतांच त्यानें त्याच्या गळ्यास काढणी लाविली.

हें गणूस आठवलें खरें, परंतु त्याजवळ दाणा, तोवरा, आणि काढणी ह्या तिहींपैकीं एकही नव्हतें; मग तो आपल्या मनांत

म्हणाला कीं, घोड्यास दाणा आवडतो तसें गवतही आवडतें; आतां आपल्याजवळ तोवरा नाहीं त्याजवळ आपल्या धोतरांत गवत घ्यावें, म्हणजे काम झालें; काढणी तर मुळींच नको, कांतर तटाच्या तोंडांत लगाम आहेच, तो आपण पकडला म्हणजे झालें. असा त्यानें विचार करून कोंवळें कोंवळें चांगलें गवत दहा पांच मुठी उपटून त्यानें आपल्या धोतराच्या ओटींत घेतलें.

त्यानें जेथें गवत उपटलें तेथें एक बावा जमीन खणीत होता; तो गणूस म्हणाला, मुला, तूं कशासाठीं गवत उपटून धोतरांत भरितोस वरें? गणूनें उत्तर केलें, माझा तट्टू सुटून गेला आहे तो हातीं सांपडत नाहीं. त्यास धरण्यासाठीं मीं हें गवत उपटून धोतरांत घेतलें आहे.

बावा म्हणाला, तुला इतके श्रम करण्याची गरज नाहीं. त्वां जरी रिकामें धोतर त्यापुढें धरिलें, तरी तो जवळ येई तोंपर्यंत त्यास तें रिकामें आहेसें वाटणार नाहीं; मग तो जवळ आला म्हणजे तूं त्याचा लगाम धर. गणू बोलला, पण हें त्यास ठकविणें झालें, आणि मी तर कोणास ठकवीत नाहीं, फार तर काय, मुक्या जनावरास देखील मी ठकवीत नाहीं. बावा म्हणाला, भले शावास, मुला, तूं मोठा प्रामाणिक आहेस. मग गणू आणखी म्हणाला, दुसरी गोष्ट आहे, म्यां जर त्यास आज फसविं, तर तो कदाचित् पहिल्यावेळेस फसेल, पण तो दुसऱ्यावेळेस माझा विश्वास धरणार नाहीं.

मग गणू त्या बावाशीं असें भाषण करून, जेथें त्याचा तट्टू चरत होता तेथें गेला. तें गवत त्याच्या पुढें धरितांच तो त्याच्याजवळ येऊन गवत खाऊं लागला; मग गणू त्याचा लगाम चटकन पकडून, त्यावर बसून, त्यास उडवीत उडवीत मोठ्या हर्षानें आपल्या घरीं आला.

ह्या गोष्टीचीं दोन तात्पर्ये आहेत. पहिलें, मुलांस लहानपणापासून प्रामाणिकपणा शिकविला असतां, तो त्यांचे मनांत चांगला ठसून त्यांच्या हातून बहुतकरून दगावाजीचीं कामे घडणार नाहींत. दुसरें तात्पर्य असें कीं, मनुष्यांनीं

सर्वकाल आपला प्रामाणिकपणा राखण्याविषयी प्रयत्न करावा. प्रामाणिकपणा हा कांचेच्या भांड्यासारखा आहे. तें जसें एकदां फुटलें म्हणजे पुन्हा सांधत नाहीं, तसा एकवार मनुष्य लवाड ठरला म्हणजे लोक फिरून त्याजवर विश्वास ठेवीत नाहीत.

राजा बखतसिंग ह्याचें मरण.

मारवाडचा राजा रामसिंग हा त्याचा चुलता बखतसिंग ह्याजपासून पराभव पावल्यामुळे जयापासिंदे ह्याजकडे गेला, आणि मराठ्यांनीं आपणास कुमक करावी ह्याविषयी त्यानें त्याशीं बोलणें लाविलें. इतक्यांत इकडे जय पावलेला बखतसिंग हा राजधानीस जाऊन तेथील सर्व ठाकूर लोकांच्या संमतानें गादीवर बसला, आणि आपली द्वाही चौहौकडे फिरविली. त्यानंतर रामसिंग हा मराठ्यांस कुमकेस घेऊन येणार असें ऐकतांच बखतसिंगानें विचार केला कीं, त्यांस राजधानीच्या जवळ येऊं देऊं नये, आपणच पुढें चालून जावें, आणि देशाच्या सरहद्दीवर लढाईचा प्रसंग घालावा. असा शूरपणाचा व शहाणपणाचा निश्चय करून तो फौज घेऊन निघाला, आणि जयपूरच्या राजानें रामसिंगास कुमक करूं नये म्हणून जयपूर आणि मराठ्यांसुद्धां रामसिंगाची फौज ह्यांच्यामध्ये जाऊन उतरला. जयपूरचा राजा इसरीसिंग हा रामसिंगाचा सासरा होता, त्यास बखतसिंगानें पत्र लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही पत्रदर्शनीं निघून मराठ्यांवर हल्ला करण्यासाठीं मजकडे येऊन मिळावें, नाहीं तर, मी तुमचा शत्रु आहे, असें साफ बोलवें. त्यासमयीं जयपूरच्या राजास मोठा विचार पडला. बखतसिंगास कुमक करणें हें त्यास बरें वाटेना, व त्याशीं लढण्यासही धैर्य येईना. तेव्हां त्यानें एक चमत्कारिक युक्ति काढिली. इसरीसिंगाची बायको ही बखतसिंगाची भाची होती, तिच्याशीं इसरीसिंगानें मसलत केली. तो

तिला म्हणाला, ह्यावेळेस तूं अनुकूल होशील तर अजितासिंगाचा वध बखतसिंगानें केला त्याचा सूड आपण उगवूं. बायकोनें तें बोलणें मान्य केल्यावर इसरीसिंगानें बखतसिंगास पत्राचें उत्तर लिहून पाठविलें कीं, मीं तुमच्या बोलण्यास राजी आहे. ह्याची खूण हीच कीं माझी बायको मेवाड, मारवाड, व अंबेड ह्या तीन देशांच्या सरहद्दीवर तुमच्या लष्कराचा गोट आहे तेथें तुमच्या भेटीकरितां येईल. नंतर त्याचा घात करण्याची युक्ति त्या स्त्रीपुरुषांनीं अशी केली कीं, बखतसिंगासाठीं एक झगा तयार करून त्यास जहर लाविलें. तो झगा घेऊन ती स्त्री बखतसिंगाच्या लष्करांत गेली, आणि त्याची भेट घेऊन तो झगा त्यास नजर केला. बखतसिंगानें त्या झगाचा स्वीकार करून आंगांत घातला, तो थोडक्याच वेळानें त्याच्या सर्वांगाची आग झाली. तेव्हां त्यानें वैद्यास बोलावून उपाय करण्यास सांगितलें. वैद्यानें परीक्षा करून उत्तर दिलें कीं, ह्या रोगास माझ्यानें उपाय करवणार नाहीं; आतां महाराजांनीं परलोकास जाण्याची तयारी करावी. हें वैद्याचें भाषण ऐकून त्यास समजलें कीं, मीं आतां वांचत नाहीं. मग त्यानें आपल्या पदरचे सर्व ठाकूर डेऱ्यांत बोलावून आतां माझ्या पाठीमागें माझ्या पुत्राचें संरक्षण तुम्ही करा; हा तुमच्या हातीं सोंपला आहे; असें त्यांस सांगितलें. नंतर उपाध्यास बोलावून पुष्कळ दानधर्म करून तो परलोकास जाण्यास सिद्ध झाला. इतक्यांत पूर्वीं त्यानें आपल्या बापास आपल्या हातानें मारिलें त्यावेळेस बापाच्या बायकांनीं शाप दिला होता कीं, त्वां जें हें दुष्कर्म केलें ह्याचें फळ तुला हेंच कीं तुझा देह देशांतरीं पडून खाक होवो, त्या शापाची आठवण होऊन त्यानें त्याचा उच्चार केला, आणि म्हणाला कीं, माझ्या आयांनीं जो मला शाप दिला होता त्यानें आज मला गांठिलें खरें. असें बोलून त्यानें लागलाच प्राण सोडिला. बखतसिंग हा मोठा शूर व तसाच मोठा शहाणाही होता. त्यानें बापाचा वध करून आपल्या नांवास लांछन लावून घेतलें नसतें, तर तो आपल्या कुळांत कुळदीपकच झाला असता.

वखतसिंग मेल्यावर त्याचा पुत्र विजयसिंग हा त्याच्या गादीवर बसला.

वेळ लवकर जाण्याचा उपाय.

एके शहरांत धोंडोपंत म्हणून श्रीमंत गृहस्थ राहत असे त्यास दोन मुली व एक मुलगा अशीं तीन मुलें होती. त्यांतील धाकट्या मुलीचें नांव सखी, व थोरल्या मुलीचें नांव गोदावरी, व मुलगाचें नांव विश्वनाथ, अशीं होती. एकेदिवशीं दहा वाजतां जेवणें खानें आटपल्यावर धोंडोपंताची स्त्री, यमुनाबाई, आपल्या मुलसिं घेऊन एका खोलींत बसली होती; त्या खोलींत एका जाळीदार फडताळांत एक मोठें घड्याळ होते; त्या घड्याळाजवळ यमुनाबाई शिबीत बसली होती, व गोदावरी तिच्या शेजारीं आपल्या चौळीवर कशीदा काढीत होती; व तेथें सखी हातीं एक वाळूचें घड्याळ घेऊन त्यांतील वाळू पडत होती तिजकडे पाहत बसली होती. तेव्हां सखी आपल्या आईस म्हणते, आई, तूं शिवण्याच्या कामांत फार गुंतली आहेस, नाहीं वरें, बये ? पण बये मजकरितां आणखी एकवेळ मागें पाहून जाळींतल्या त्या घड्याळांत किती वाजले तें मला सांग वरें.

आई— सखू, ह्या एका तासांत तुजकरितां चारदां घड्याळाकडे पाहिलें, आतां बराबर बारा वाजले आहेत.

सखी— बये, बाराच सारे ? मला वाटलें होतें कीं हें वाळूचें घड्याळ चुकलें आहे. मघांशीं जेव्हां मी हें वाळूचें घड्याळ उलटलें, व जेव्हां त्यां मला सांगितलें कीं, आतां अकरा वाजले, तेव्हांपासून आतांपर्यंत म्हटलें म्हणजे एका तासापेक्षां फार अधिक वेळ खचीत झाला असावा. अत्रव ! केवढा मोठा तरी हा तास. गे बये ! कायगे गोदूताई, तुला मी म्हणतें असें वाटत नाहीं काय ?

गोदावरी— (खालीं पाहून कशीदा काढीत होती ती वर पाहून म्हणते) सखू, मला तर वाटतें कीं हा तास फारच

लहान गेला. आई आतां म्हणाली कीं, वारा वाजले, हें ऐकून मला मोठा अचंबा वाटला. इतक्यांत एक सगळा तास झाला काय !

सखी— ताई, तूं कशीदा काढण्याच्या कामांत अगदीं गढून गेली होतीस, म्हणून तुला असें वाटतें. मीं मघांपासून एकसारखी ह्या घड्याळांतल्या वाळूकडे टक्क लावून बसलें आहे, त्यापक्षीं तास मोठा किंवा लहान हें तुजपेक्षां मला चांगलें ठाऊक आहे. एवढा मोठा तास माझ्या जन्मांत गेलेला मला आठवत नाहीं.

आई— सखू, तास म्हटला तर तुझा आणि गोदूचा एकच, पण हें कसें, कीं एकीस तो तास मोठा वाटतो, व एकीस तोच लहान वाटतो ?

सखी— मी केव्हांची आतां एक वाजेल, मग एक वाजेल, अशी इच्छा करित एकसारखी वाळूकडे नजर लावून बसलें आहे. कां कीं, एक वाजल्यावर तुला चित्रें दाखवीन, असें दादानें मला वचन दिलें आहे, व मला बाबाचेंही सांगणें असें आहे कीं, मी एक वाजे तोंपर्यंत विसूस लिहिणें शिकवितों तोंपर्यंत तूं इकडे येऊं नको, व्हांवें तर मग ये; म्हणून मी एक वाजण्याची वाट पाहत बसलें आहे. आतां आणखी एक दुसरा सगळा मोठा तास मला वाट पाहत बसलें पाहिजे.

(असें म्हणून ती आळसानें हातपाय पसरून जांभया देऊं लागली.)

आई— सखे, तास मोठा कां म्हणतेस ? तों मोठा करणें किंवा लहान करणें हें तुझ्या हातीं आहे. तूं करशील तसा होईल.

सखी— बरे, मीं काय करावें म्हणजे तास लहान होईल ? होय, गडे, मी आपली आतां हें वाळूचें घड्याळ हालवीत बसतें, म्हणजे वाळू अमळ जलद पडून तास लवकर

जाईल, नाहीं बरें, बये ? (असें म्हणून ती तें घड्याळ हालवूं लागली.)

आई— तास लवकर जाण्यास तुला ह्याखेरीज दुसरें काहीं करितां येत नाहीं, का सखे ! तुजपेक्षां गोदूस हा तास लहान वाटण्याचें कारण त्वां मला आतां नुकतेंच सांगितलें.

सखी— होय बये, मीं सांगितलें कीं ती काम करीत होती म्हणून तिला तसें वाटलें, पण बये, गोदूताई जसा कशीदा काढीत आहे तसा मला कोठें काढितां येतो ?

आई— काय सखे, कशीदा काढण्यावांचून माणसांस दुसरा काहीं उद्योगच नाहीं काय ? मी काम करीत आहे. मी कोठें कशीदा काढितें ?

सखी— बरें तर, बये, त्वां मला काल रेशिमाच्या लडीची गुतागूत काढायास सांगितलें होतें; त्या कामानें हा तास कदाचित लहानसा वाटला तर वाटेल, नाहीं बरें बये ?

आई— सखे, आतां उगीच बोलूं नको; हातानें तें काम करून पहा, म्हणजे तुला समजेल.

मग सखी आपल्या सांगशींतून तें रेशीम घेऊन त्याची गुतागूत काढूं लागली. त्या रेशिमाची फारच गुतागूत झाली होती, म्हणून ती काढण्यांत सखीचें मन अगदीं गर्क होऊन गेलें. मग तिनें त्या रेशिमाची सर्व गुतागूत काढून त्याची चांगली गुंडी करून, ही घे बये, असें म्हणून ती आपल्या आईपुढें ठेविली. मग ती आईस म्हणाली, बये, इतकी गुतागूत काढण्यांत मीं सारी पांचदां तोडातोड केली, अधिक केली नाहीं; आणि मला वाटतें कीं मी गुतागूत काढूं लागल्यापासून फारसा वेळ झाला नाहीं, झाला काय बये ?

आई— अर्ध्या तासावर झाला नाहीं. अर्धा तासमात्र झाला.

सखी— काय बये, अर्धा तास ! ही गुतागूत काढूं लागण्याच्या आधीं मी तुझ्याशीं शेवटीं बोललें तेव्हांपासून इतक्याशा वेळेंत अर्धा तास लोटला काय ? बये, हें मला खरें वाटत नाहीं. असें बोलून ती वळून आपल्या बाळूच्या

घड्याळकडे पाहूं लागली, आणि त्याच्या खालच्या कुपींत अर्धा वाळूचा ढोंग पाहून तिला मोठें नवल वाटलें; आणि ती आईस म्हणाली, बरे, हा अर्धा तास फारच लवकर गेला. काहीं उद्योग करीत असलें म्हणजे वेळ लवकर जातो म्हणून जें त्वां सांगितलें तें खरें, बरे. मला तर रेशिमाची गुतागुत काढण्याचें काम फारसें आवडत नाहीं, तरी तें करीत असतां वेळ किती लवकर गेला ! मला जें काम आवडतें तें जर मी करीत बसलें, तर हा उरेलला अर्धा तास ह्यापेक्षांहि लवकर जाईल असें मला खचीत वाटतें.

सीतेचा बाप जनकराजा हा सीतेच्या बालपणींचें
सुख आठवितो.

दिंज्या.

बाइ माझे लाडके सिताबाई ॥
बालपणचें कौतूक सांगुं काई ॥ १ ॥
तुझें पाहतसें बालपणीं मुख ॥
होय मजला तें काय वदूं सुख ॥ २ ॥
विना कारण रोदन हास्य यावें ॥
तिंहीं वदनातें फार शोभवावें ॥ ३ ॥
थोडथोड्या कौवळ्या दंतपंक्ती ॥
जया माजी उगवल्या शुभकांती ॥ ४ ॥
जयापासुनि बोंबडे बोल गोड ॥
निघुनि माझे पुरविलें तिंहीं कोड ॥ ५ ॥

१ कारणावांचून हसें आणि रडें येत असे. २ रडें हसें झालीं. ३ मुखातें.
४ दातांच्या आंठी. ५ ज्या मुखांत. ६ बोलांनीं.

सीतेच्या विरहानें दुःखित होऊन.

रामचंद्र म्हणतो.

साक्या.

कैसादुःखातेंसाहूं, कोठेंसीतेलापाहूं ॥ १ ॥
 पूर्वीदें वेंमजलाझाला, स्त्रीचावियोगजेव्हां ॥
 होतेभेटावयासतीतें, शतशाउपायतेव्हां ॥ २ ॥
 पुढच्याआशेवरबहुधाम्यां, काळक्रमणाकेली ॥
 आतांतच्याभेटीचीही, आशानाहींउरली ॥ ३ ॥
 मेळविलेंम्यांवानरबळतें, सेतुसागरींरचला ॥
 आतांकोणासहायघेऊं, धरिचमाझाखचला ॥ ४ ॥
 तेव्हांशत्रूंशींम्यांदारुण, युद्धप्रसंगकेला ॥
 आतांकोणाशींभीभांडूं, नसुचेउपायमजला ॥ ५ ॥
 प्राणसखीचादुर्भाग्येम्यां, बुद्ध्याकेलात्याग ॥
 लावूंकोणादोषअतांमी, हेंमाझेअत्याग ॥ ६ ॥
 सीतामुक्तीकरितारामें, दशवदनाशींकेलें ॥
 घोरयुद्धहेंसर्वत्राला, गायाकौतुकझालें ॥ ७ ॥
 पहिलावियोगरिपुघातावधि, होताउघडचलोकीं ॥
 आतांचाहानिर्वाधिआहे, घालिलदुःसहशोकीं ॥ ८ ॥

सीतेला उद्देशून राम म्हणतो.

दिंड्या.

व्यर्थजेथेंसुग्रीवसख्य व्हांवें ॥
 वानरांचें ही वीर्य वृथा जावें ॥ १ ॥
 जांवुवता नस्फुरे बुद्धि कांहीं ॥
 मारुतीची ही गती जेथ नाहीं ॥ २ ॥
 विश्वकर्माचा पुत्र नळ त्याची ॥

१ रावणानें नेली तेव्हां. २ रावणवधादि. ३ सीता भेटेल ह्या आशेवर. ४ रा-
 वणावर स्वारी करतांना. ५ रावणासीं. ६ माझाच अपराध. ७ रावण वनापर्यंत
 होता. ८ आतांच्या वियोगाला मर्यादा नाही. ९ ज्याठायीं. ज्या ठिकाणीं सर्वांचे

यत्न व्यर्थ होणार.

मार्ग करण्याला शक्ति नाही साची ॥ ३ ॥

लक्ष्मणाचे शर जेथजाती वायां ॥

प्रिये अससी कोणत्या अशाठायं ॥ ४ ॥

सीतेला तिची सखी म्हणते.

दिंड्या.

निराशेने जाहालें उदासीन ॥

चित्ततुझे विप्रियें फार खिन्न ॥ १ ॥

करुण वचने याचिया होय दीन ॥

तरी सौजन्ये असै सुप्रसन्न ॥ २ ॥

तुझे आधीं चित्तते महोदार ॥

दीर्घ विरहे उंत्सुक असे फार ॥ ३ ॥

तया पाहोनि न करितां उशीर ॥

अला प्रेमाचा पूर त्या गर्भीर ॥ ४ ॥

चित्त तुझे वाटते चंद्रकांत ॥

पुढे येतां प्रियं पूर्ण चंद्रकांत ॥ ५ ॥

प्रेम पाझर सटला तया भारी ॥

घडे स्वाभाविक कोण तयावरी ॥ ६ ॥

जनावरांस पदार्थ आयते मिळतात आणि

मनुष्यांस श्रमानें मिळवावे लागतात.

मनुष्यांचा चरितार्थ चालण्याकरितां त्यांस अनेक पदार्थ लागतात, तसा जनावरांचा चरितार्थ चालण्याकरितां त्यांसही अनेक पदार्थ लागतात. परंतु जनावरांस ते पदार्थ आयते मिळतात. पहा वरें, जनावरांस खाण्याला गवत लागतें तें जमिनीतून आपाप उगवतें, आणि आयतें त्यांस मिळतें. तें कधीं पेटावें लागत नाही, व भांगलावें लागत नाही. ह्या गव-

१ रामाच्या निराशेने. २ रामाच्या वाईट कृत्याने. ३ रामाच्या दीनवाणीने. ४ नुड्या भलेपाने. ५ रामदशनाविषयीं उत्कंठित. ६ रामास. ७ चित्ताला. ८ मोठा खोल ९ चंद्रकिरणानें स्रवणारा मणि. १० प्रियकांत रामचंद्र हा पूर्णचंद्र. ११ स्वभावानें होणारी गोष्ट.

आपासून जनावरांचा निर्वाह चालून त्यांस समाधान होतें, व गणोही त्यांस आयतें मिळतें. ह्याप्रमाणें त्यांच्या खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त होतो. आतां रहावयास निवाऱ्याची जागा पाहिजे तीही कोठेंतरी डोंगराच्या आश्रयास किंवा एखाद्या झाडीमध्ये, सांपडते तेणेंकरून त्यांचा राहण्याचाही बंदोबस्त होतो.

मनुष्यांचें म्हटलें म्हणजे अगदीं ह्याच्या उलट आहे. त्यांला आयत्या उपयोगी पडण्यासारख्या वस्तू ह्या सृष्टींत ईश्वरानें थोड्याच निर्माण केल्या आहेत. दृष्टीनें पाहून त्यांला संतोष वाटावा असे पदार्थ पुष्कळ आहेत. सकाळीं व संध्याकाळीं आभाळाचे रंग पाहून त्यांचा चमत्कार त्यांस वाटतो; चंद्र, ग्रह, तारे, हे दृष्टीस पडले म्हणजे त्यांला मोठा आल्हाद होतो; तसाच कितीएक झाडे, फुले, पाषाण, ह्यांचे आकार व रंग पाहून त्यांला फार संतोष होतो; परंतु ह्या सर्व पदार्थांत निर्वाहाचे म्हणून फारच थोडे पदार्थ आहेत.

ईश्वराचा संकेत असा दिसतो कीं त्यानें ह्या सृष्टींत माती, झाडे, दगड, वगैरे जीं द्रव्ये करून ठेविलीं आहेत, तीं पाहून मनुष्यानें विचार करावा, आणि त्यास जी बुद्धि दिली आहे ती खर्चून त्या द्रव्यांपासून आपणास जे जे पदार्थ पाहिजेत ते ते त्यानें श्रम करून घ्यावे. असें करितांकरितां आपली ज्ञानशक्ति व कल्पनाशक्ति वाढवावी.

पहा वरें, घरदार, वस्त्रपात्र, भांडेंकुंडें, ह्यांतून काहीं तरी जमिनींतून आयतें उगवलें आणि मनुष्यांस प्राप्त झालें असें कधीं होत आहे काय ? उगीच साधारण घर म्हटलें म्हणजे तें बांधण्यासाठीं केवढा खटाटोप करावा लागतो. विटा मातीच्याच असतात, पण माती चांगली गाळून, तिचा गारा करून त्या घातल्या पाहिजेत, व भाजल्या पाहिजेत; ह्यांतील एकही काम मेहनतीवांचून होत नाही. दगड म्हटले म्हणजे ते खणून आणून नीट सारखे केले पाहिजेत. लोखंडाचीं हत्यारे, भांडीं, म्हटलीं म्हणजे लोखंड अगोदर खाणींतून काढिलें पाहिजे, पुढें भट्टींत घालून गाळिलें पाहिजे, पुढें त्याचे पत्रे करून

मग भांडीं घडिलीं पाहिजेत. ह्याविषयीं क्तिती मेहनत लागते पहा वरें. कापसाचीं वस्त्रेही मिळण्यासाठीं कापूस लावल्यापासून मागावर वस्त्र तयार होईपर्यंत आपणास क्तिती श्रम करावे लागतात. मुकटे, पितांबर, हे रेशमाचे असतात, आणि तें रेशीम एकाजातीच्या किड्यापासून उत्पन्न होतें; तें तयार करण्याला अशीच मनस्वी मेहनत लागते. घोंगड्या, धावळ्या ह्या लोंकरीच्या असतात, त्यांविषयींही पुष्कळ श्रम पडतात. आणि ह्याप्रमाणेंच कोणतीही वस्तु म्हटली तरी श्रमावांचून प्राप्त होत नाहीं.

वरें, नुसते श्रम केले म्हणजे झालें, असें नाहीं. तर त्याविषयीं ज्ञान व चातुर्य हींही असलीं पाहिजेत. हीं तीन साधनें आपणांपाशीं असलीं म्हणजे आपणांला पाहिजे तें करितां येईल. आतां, ज्ञान, चातुर्य, व श्रम हीं इतकीं एकाच ठिकाणीं असलीं पाहिजेत, असें नाहीं. कोणापाशीं कांहीं, कोणापाशीं कांहीं, असें असले तरी चालतें. इतकेंच कीं ज्ञान झालें, चातुर्य झालें, हें ज्याजवळ असेल त्यानें कोणत्याही रीतीनें तें श्रम करणाराला मिळेल असें केले पाहिजे. मग तीन एकत्र झालीं म्हणजे त्यांपासून कार्य होतें. जसें धान्य, पाणी, व विस्तव हे तीन पदार्थ तीन असाभींपाशीं पुष्कळ आहेत, आणि ते तीन असाभीं एकमेकांस अनुकूल होत नाहींत, तर त्यांपैकीं कोणासच अन्न मिळणार नाहीं. पण तेच तिघेजण एकत्र होऊन, धान्य, पाणी, व विस्तव हीं तीन एके ठिकाणीं जमलीं, म्हणजे अन्न तयार होऊन सर्वांचेंच काम होईल. ह्यासाठींच आपणास ज्या वस्तू पाहिजेत त्या मिळाव्या म्हणून कोणी आपल्या ज्ञानाचा व्यय करितात, कोणी चातुर्याचा करितात, व कोणी श्रमाचा करितात. मातबर असतात ते द्रव्य देऊन दुसऱ्यांनीं उत्पन्न केलेल्या वस्तू खरेदी करितात.

मनुष्यांच्या उपजीविकेला आयतीं उपयोगीं पडणारीं अशा कांहीं फळे आहेत, तेवढीं सोडून देऊन बाकी जितके खाण्याचे पदार्थ आहेत तितके तयार करण्याला ज्ञान, चातुर्य, आणि श्रम हीं लागतातच. ज्वारी, बाजरी, गहूं हीं धान्ये

तयार झाल्यावर तीं दळून मळून त्यांची भाकर केली पाहिजे. तांदूळ असल्यास कांडून पाखडून शिजविले पाहिजेत. भाजीपाला म्हटला तरी निसून चिरून शिजविला पाहिजे. ह्याप्रमाणे कोणताही पदार्थ म्हटला तरी अगोदर श्रम करून मिळवावा आणि मग खावा, असें आहे. एरवीं काहीं नाहीं.

ज्ञान, चातुर्य, व श्रम ह्या तिहीं खेरीज आणखी एक पदार्थ आहे तो ह्या सृष्टींत जर ईश्वरानें उत्पन्न केला नसता, तर ज्ञान, चातुर्य, व श्रम हीं सर्व व्यर्थच गेलीं असतीं. तो पदार्थ कोणता म्हणाल, तर विस्तव होय. पहा, वरें, मनुष्याच्या आंगीं ज्ञान, चातुर्य, व मेहनत हीं तिन्ही आहेत, पण ह्या सृष्टींत विस्तव मुळींच नाहीं, असें जर असतें तर नुसत्या ज्ञानानें आणि चातुर्यानें का भाजी शिजती, का भात शिजता, का काय शिजतें ? कांहीं एक शिजलें नसतें. ह्याकरितां विस्तव अवश्य पाहिजे.

ह्या गोष्टीविषयीं ज्यांनीं फार विचार केला आहे त्यांस असें वाटतें कीं, विस्तवापासून आपलें अमुक कार्य होईल, वायूपासून आपलें अमुक कार्य होईल, इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान ईश्वरानेंच जर मनुष्यास दिलें नसतें, तर अग्नि, वायु, इत्यादि पदार्थ अमुक रीतीनें आपल्या उपयोगीं पडतील, हें त्यांस कधीं समजलें नसतें. आपण असा एक माणूस कल्पूं कीं त्यास विस्तवाविषयीं कांहीं माहित नाहीं. असल्या मनुष्यानें दैवयोगेंकरून एके दिवशीं एखादी ज्वालामुखी पाहिली, किंवा रानांत वणवा पाहिला, तर त्याला भय वाटेल, व मोठें आश्चर्यही वाटेल. परंतु ह्या विस्तवापासून आपलीं अनेक कामें होतील, हें त्याच्या मनांत कधीं येणार नाहीं. कारण, त्याच्या दृष्टीस जो हा विस्तव पडला तो असा कीं त्याच्या योगानें मारे जिकडे तिकडे जळून खाक होत आहे. आतां गारगोटीतून विस्तव पडतो, किंवा लांकडावर लांकूड रगडून घांसिलें असतां विस्तव पडतो, हें तर फारच लांब आहे, हें त्याच्या ध्यानांत कधींच आलें नसतें.

ज्या ठिकाणीं वस्त्रपात्र वगैरे तयार करण्याचे कारखाने नाहींत त्या ठिकाणच्या लोकांच्या नजरेस चिरगूटपांघरूण, भांडेंकुंडें

हीं अगदीं तयार होऊन बाजारांत आलीं म्हणजे पडतात. पण त्यांचें पूर्वरूप दृष्टीस पडत नाहीं. ह्यामुळें पूर्वीं कोणत्या प्रकाराची केवढी मेहनत लागली आहे हें त्यांस समजत नाहीं.

सर्वांनीं आपआपल्या अंतःकरणांत असा विचार करावा कीं माती, लांकूड, धातु हे सर्व पदार्थ, ज्यांचे आपण केवळ जिन्नस, करितों, ते कोणी वरें निर्माण केले असतील? अनेक वस्तू एकत्र करून त्यांजपासून नवीन वस्तू उत्पन्न करण्याचें ज्ञान मनुष्यास कोणी दिलें असेल? म्हणजे सर्वांची खातरी होईल कीं ईश्वरानें. सृष्टीकडे विचारदृष्टीनें पाहिलें असतां परमेश्वराच्या शक्तीचा आणि बुद्धीचा प्रत्यय येण्याला काडीमात्र उशीर लागणार नाहीं.

स्वामिभक्तीचें उदाहरण.

मेहेतरीचा कुंवर.

मारवाडचा राजा रामसिंग व त्याचा चुलता बखतसिंग ह्या उभयतांमध्ये युद्ध चाललें होतें त्या वेळेंस रामसिंगाच्या पक्षातील मेहेतरीचा ठाकूर व त्याचे तीन पुत्र हे लढाईत पडले. त्यांत ठाकुराचा वडील पुत्र ह्यानें आपली स्वामिभक्ति गाजविली. ह्या कुंवरानें फार दिवसांपासून निरुक्ते लोकांच्या ठाकुराच्या कन्येस मागणी घातली होती, म्हणून तिशीं लग्न लावण्याकरितां तो जयपुरास गेला होता. तेथें त्याचा विवाह समारंभ चालला आहे, इतक्यांत शत्रु जवळ आले म्हणून लढाईस जाण्याकरितां राजाकडचें बोलावणें येऊन पोहोचलें. त्यासमयीं लग्न लागून नवरानवरींच्या पदरांस नुकतीच गांठ बांधिली होती, व नवऱ्याचा हात नवरीच्या हातांत दिला होता. असें असतांही हा शूर शिपाई, जातीचा रजपूत, युद्धाचा प्रसंग आला असतां कोणत्याही गोष्टीची अडचण सांगणारा नव्हे, म्हणून तो बोलावणें येतांच आपला हात नवरीच्या हातांतन

काढून घेऊन उठला, आणि कपाळावर बाशिंग तसेच व आंगावर लमाचा पोषाग तसाच असतां युद्धास चालता झाला. शेवटीं त्याच लढाईत तो प्राणास मुकला. मारवाडचे भाट लोक त्या शूर पुरुषाचा प्रताप अद्यापि आपल्या कवितेंत वर्णित. इकडे नवरा गेल्यावर नवरी लागलीच जयपुराहून निघाली. ती मेहे- तरीच्या शिवेंत आली त्यासमयीं तिला सामोरें जाऊन आपणास मंगलवाद्यें असावीं, व आनंदाचा समारंभ असावा, तें तर कांहींच नाहीं, पण त्याच्या विपरीत गोष्ट घडून आली. कारण कीं, ती आली त्याचवेळेस ठाकूर व त्याचे पुत्र लढाईत पडल्याची बातमी येऊन पोहोचली. ह्यामुळे जिकडे तिकडे रडारडीचा आकांत चालला होता. तेव्हां आपला नवरा लढाईत पडून मेला, असें नवरीला समजतांच तिनें सती जाण्याचा निश्चय करून, चिता तयार करण्याचा हुकूम दिला. आणि नवऱ्याच्या डोईस लमा- च्या वेळीं जें पागोटें व जो तुरा होता तो बरोबर घेऊन तिनें अ- मीत प्रवेश केला.

स्वामिभक्तीचें दुसरें उदाहरण.

जवानसिंग.

मारवाडचा राजा, विजयसिंग, हा आपला शत्रु जो राम सिंग ह्याजपासून पराभव पावून नागोरच्या ठाण्यांत गेला. आणि मराठ्यांनीं नागोरास वेढा घातला असतां शूरपणानें त्यांशीं लढून त्यानें सहा महिनेपर्यंत तेथें आपला बचाव केला. पुढें तग निघत नाहीं असें वाटल्यावरून तो साहसबुद्धीनें शत्रूच्या फौजेचा घेरा फोडून निघाला. तो प्रथम बिकानेरच्या राजास शरण गे- ला, तेथें त्यास आश्रय मिळाला नाहीं, म्हणून तेथून निघून जय- पूरचा राजा, इसरीसिंग, हा आपल्या बापाचा घात करणारा व शत्रूचा पक्षपाती, असें जरी माहीत होतें तरी त्यास शरण जाण्या- चा बेत त्यानें केला. आणि जयपूरच्या किल्ल्याच्या तटाखालीं

जाऊन आंत राजास सांगून पाठविलें कीं, आपली कुमक माग-
 प्यास मी खुद जातीनें आलों आहे, मला आश्रय द्यावा. मग
 जयपूरच्या महाराजानें त्यास उलट निरोप पाठविला कीं, तुम्हीं
 धर्मशाळेंत जाऊन उतरावें, मी फार खुषीनें तुमच्या भेटिस येतो.
 इसरीसिंग हा स्वभावानें कपटो होता, व शूरपणासही कमी होता.
 विजयसिंगाचा बाप, वखतसिंग, ह्याचें भय धरून जसा त्याचा क-
 पटानें घात केला होता, तसेंच त्याच्या पुत्राचें भय धरून, व शर-
 णागताचें रक्षण करावें हा जो सज्जनांचा धर्म तो एकीकडे ठे-
 वून, त्या विजयसिंगास कैद करावें असें त्यानें मनांत आणिलें. ह्या
 विश्वासघातानें विजयसिंग कैदेत पडला असता, परंतु त्याच्या प-
 दरीं जवानसिंग म्हणून कोणा शूर ठाकूर होता त्यानें स्वामिभक्ति
 करून त्याचा वचाव केला. तो असा. जवानसिंग हा अछरो-
 लच्या ठाकुराचा जांबई होता, आणि अछरोलचा ठाकूर हा ज-
 यपूरच्या राजाच्या प्रीतीतला होता. त्यापाशीं राजा आपली गु-
 प्त गोष्ट सांगत असे. विजयसिंगास कैद करून ठेवण्याचा जो
 वेत राजानें मनांत योजिला होता, तो त्यानें ह्या ठाकुरास सांगित-
 ला, तेव्हा ठाकुरास भय पडलें कीं, नजाणो ह्या गर्दीत आप-
 ल्या जांबईच्या जिवास धक्का पोहोचेल. म्हणून त्यानें कोणापा-
 शीं बोलणार नाहीं अशी शपथ घेऊन तो मजकूर आपला जांब-
 ई, जवानसिंग, ह्यास सांगितला. त्याच्या मनांत कीं तसा प्रसंग आ-
 ला तर आपला जांबई सावध राहून आपला वचाव करील. इकडे
 विजयसिंग हा धर्मशाळेंत जाऊन उतरला होता. त्याच्या भेटिस जय-
 पूरचे महाराज गेले. उभयतांची भेट झाल्यावर एकमेकांस आलिंग-
 न देऊन दोघे एकाच गादीवर बसले. त्यांचें परस्पर आगत स्वागत
 व कुशलप्रश्न चालले आहेत, इतक्यांत स्वामिभक्तिनिष्ठ जवानसिंग
 हा त्यांच्याजवळ जाऊन जयपूरच्या महाराजांच्या पाठीमागें
 त्यांच्या झग्याचा घेर पसरला होता त्याजवर सहज गतीनें जा-
 ऊन बसला. जवानसिंगानें आपल्या सासऱ्यापाशीं शपथ
 वाहिली होती कीं 'मी ही गोष्ट कोणास कळविणार नाहीं,
 त्याप्रमाणें इमान राखून त्यानें आपल्या धन्यास देखील सूच-

ना केली नव्हती. तरी तो आपल्या धन्याच्या वचावाविषयी तत्पर होता. तो महाराजांचे मार्गें वसल्यावर, महाराज पाठी-मार्गें मुरडून म्हणाले, काय ठाकुरजी, आज आपण मार्गें कां वसलां ? त्या सरदाराचा आपल्या धन्याच्या उजव्या हाताकडे वसण्याचा मान होता. तरी त्यानें; आजचा प्रसंग तसाच आहे, असें महाराजांस उत्तर देऊन आपल्या यजमानास सुचविलें कीं, हं, आपण उठून चालते व्हा; नाही तर प्राणास मुकाल, किंवा कैदेत पडाल. हे ऐकतांच विजयासिंग तसाच उठला, आणि बाहेर चालता झाला. इतक्यांत विश्वासघातकी इसरीसिंग हाही उठूं लागला; परंतु त्याच्या झग्याच्या घेंरावर जवानासिंग वसला होता म्हणून त्याला उठतां येईना. जवानासिंग आपला खंजीर बाहेर काढून महाराजांच्या उरावर ठेवून त्यांस म्हणाला, माझ्या धन्याला जाऊंद्या. ह्याच्या जाण्यास अटकाव कराल तर हाच खुपशीन, पहा. त्याचा धनी विजयासिंग बाहेर चालला होता, त्यास तो म्हणाला कीं, आपण घोड्यावर वसून चालते झालां म्हणजे मला सांगून पाठवा. त्याप्रमाणें विजयासिंगानें घोड्यावर वसल्यावर, तुमचीच वाट पहात आहे, असें सांगून पाठविलें. तेव्हां जवानासिंगानें खंजीर मेणांत घालून इसरीसिंगाच्या पुढें होऊन त्यास मोठ्या नम्रतेनें मुजरा केला. राजा इसरीसिंग हा विश्वासघातकी खरा, तरी अशी स्वामिभक्ति पाहून त्याला गहिंवर आल्यावांचून राहिला नाही. त्यानेंही उठून मोठ्या सन्मानानें त्याचा मुजरा घेतला, आणि आपले ठाकूर जवळ होते त्यांस म्हणाला, पहा हे स्वामिभक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण. असलीं नेकी-चां मनुष्ये ज्याच्या पदरीं, त्यापासून जय मिळविण्याची आशा बाळगणें हे व्यर्थ आहे.

कोणास कोणीं हांसूनये.

लोकांत अशी एक वाईट चाल पडून गेली आहे कीं, कोणाचें कांहीं उणें पाहिलें म्हणजे त्यास दुसऱ्यांनीं हांसावें,

त्याचा उपहास करावा, त्याची थटा करावी, त्याची निंदा करावी. परंतु कोणी असे मनांत आणीत नाही कीं, मीं दुसऱ्याला हांसवें अशी योग्यता व असा अधिकार मजमध्ये काय आहे ? कोणाही-मध्ये सर्व गोष्टी निर्दोष आणि पूर्ण असत नाहीत; कांहींना कांहीं उणें असतेंच. ह्यावरून सर्वांनीं सर्वास हांसवें असें ज्ञालें, किंवा कोणीं कोणाला हांसूनये, असेंही म्हणतां येईल. ह्यास उदाहरण, कोणाचा डोळा फुटका असला, किंवा नाक नकटें असलें, म्हणजे त्याकडे पाहून लोकांनीं उगीच त्याला हांसवें. तर अवयवांत जो उणेपणा आला हा त्या बापड्याचा अपराध आहे काय ? लोक हांसतात म्हणून त्याला आपले अवयव नीट करितां येतील काय ? किंवा जे हांसणारे त्यांस तरी शक्ति आहे काय कीं त्याचे ते अवयव नीट करून देतील ? ही गोष्ट परार्थीन आहे. ईश्वरानें जे मनुष्यास अवयव दिले त्यांस चांगले वाईट म्हणण्याचा अधिकार आम्हां मनुष्यांस काय आहे ? अशाविषयींचें जें हांसणें तें त्या आंधळ्याकडे किंवा नकळ्याकडे लागत नाही, तें ईश्वराकडे लागतें. ज्यानें अवयव दिले त्याला हांसण्याप्रमाणें होतें. म्हणून कोणाच्या आंगां कसाही उणेपणा असो, त्या उणेपणावरून कोणास कोणी हांसूनये, हें योग्य आहे. त्यांत इतका विचार करावा कीं, ह्याच्यामध्ये जो उणेपणा आहे तो ईश्वरकृतीचा आहे, किंवा मनुष्यकृतीचा आहे ? मनुष्यकृतीच्या उणेपणाला कोणी हांसेल तर हांसो, परंतु ईश्वरकृतीच्या उणेपणास हांसतां कामानये. शरीररचना, शरीरशक्ति, संतति, संपत्ति, मानसिकशक्ति, ह्या गोष्टी ईश्वरकृतीच्या आहेत. ह्यांतील कोणेंक गोष्टीचा उणेपणा मजमध्ये आहे म्हणून कोणीं खेद करूं नये, व दुसऱ्यामध्ये तो उणेपणा पाहून हांसूनये. आतां न्यायानें वर्तणें, सदाचरण राखणें, ईश्वरास भजणें, दुसऱ्याचा मान राखणें, उपकार जाणणें, उपकार करणें, इत्यादि चांगलीं कर्मे, आणि ह्यांच्या उलटीं वाईट कर्मे हीं मनुष्यकृतींत मोजलीं आहेत. तसेंच कारागिरीचे पदार्थ, बुद्धिकौशल्याचे पदार्थ, वादविवाद, युद्ध, गान, नृत्य, कविता,

वाद्य, इत्यादि कला मनुष्यकृतींत गणिल्या आहेत. ह्या मनुष्यकृतींत जरी कोठें उणेपणा दृष्टीस पडला तरी हांसूनये, हा मुख्य पक्ष. कदाचित् हांसवेंसे वाटलें, तर उणेपणा जाऊन पूर्णता येईल अशा रितीनें तरी हांसवें, म्हणजे त्या हांसण्यानें त्यास उत्तम उपदेश व्हावा. दुसऱ्याचा उणेपणा पाहून आपणास हांसूं आलें खरें, पण ह्या गोष्टीचा संतोष मानूनये; उलटा खेद मानावा. आणि तो उणेपणा आपल्या हातून जितका काढवेल तितका काढण्याविषयीं प्रयत्न करावा. अबरुची चाड सर्वास आहे. दुसऱ्याचें 'हांसणें कोणास सुख देत नाही. कोणी वाटेनें पाय निसरून पडला, तर अगोदर इकडे तिकडे पाहते कीं कोणी मला हांसला नाहीना, तशांत जर कोणी त्याकडे पाहून हांसला, तर पडण्याच्या दुःखापेक्षां त्याला त्या हांसण्याचें दुःख फार होतें. याजकरितां दुसऱ्याला हांसून, किंवा थट्टा, निंदा, उपहास वगैरे करून, त्यास दुःख द्यावें, हें सुमनुष्यास योग्य नाही.

राणा संग्रामसिंग ह्याची गोष्ट.

मेवाड देशाचा राणा संग्रामसिंग हा मेवाडच्या गादीवर इसवी सन १७१६ पासून १७३४ पर्यंत बसला होता. हा राणा बुद्धिमान् व न्यायी असून त्याची कैदही मोठी कठीण होती. तो जसा सरकारी खर्चाकडे तसा लोकांच्या घरगुती खर्चाकडे फार लक्ष देत असे. वस्त्रपात्राचा खर्च, खाण्यापिण्याचा खर्च, व ऐषआरामीचा खर्च, आपण फार करित नसे, व लोकांसही फार करूं देत नसे. ह्या सगळ्या गोष्टींविषयीं त्यानें कायदे केले होते. ते कायदे तो सखतीनें चालवी. असें असतां त्याच्या वडे लोकांपैकीं पहिल्या प्रतीचा वडा लोक, कोटान्याचा ठाकूर चव्हाण आडनांवाचा होता, त्यानें एके दिवशीं राण्यास अर्ज केला कीं, महाराज, राण्याच्या आणि वडे लोकांच्या झग्याचा घेर अंमळ अधिक मोठा असावा. ते-ज्हां त्या ठाकुराचा अर्ज मान्य न करावा तर त्याला वाईट वा-

टणार, आणि सौरस्य रहावयाचें नाहीं, असें समजून राण्यानें ठाकुराचे बोलण्यास रुकार दिला. तेव्हां राण्यानें आपलें बोलणें मान्य केलें म्हणून हर्ष मानीत तो घरीं गेला. तो हुजुरांतून गेल्यावर राण्यानें प्रधानास बोलावून आणून हुकूम केला कीं, कोटाय्याच्या ठाकुराचे जहांगीरीपैकीं दोन गांव जप्त करावे. हें वर्तमान त्या ठाकुरास समजतांच त्यानें हुजुरांत येऊन राण्यास विनंती केली कीं, महाराज, माझे दोन गांव जप्त करण्याविषयीं हुकूम झाला आहे, तर मजवर इतकी इतराजी कशासाठीं केली, मजकडून कोणता अपराध झाला ? राजानें उत्तर केलें, रावजी, अपराध कांहीं नाहीं. इतकेंच कीं, प्राचीनकाळापासून चालत आलेला जो आपला पोषाख तो तुमच्या अर्जावरून फिरविला. त्या बद्दल मजवर जाजती खर्च पडणार तो कोठून काढावा, असा मला विचार पडला. कांकीं, माझा सर्व वसूल जिकडे तिकडे खर्चास नेमिला गेला आहे. ह्या जाजती खर्चास जागा नाहीं, म्हणून तो खर्च तुमच्याच उत्पन्नांतून काढिला पाहिजे; असें मनांत आणून तुमचे दोन गांव जप्त करण्याविषयीं हुकूम केला. आम्हीं बारीक हिशोब करून पाहिला, तो ह्या जाजती खर्चास त्या दोन गांवचा वसूल तंतोतंत होतो, कांहीं उरत नाहीं. हें राण्याचें बोलणें ऐकून ठाकुरानें फिरून अर्ज केला कीं, महाराज, पाहिल्याप्रमाणेंच पोषाख असूं द्यावे, आणि माझे गांव जप्त करण्याचा हुकूम झाला आहे तो रद्द करावा.

राणा संग्रामसिंग ह्याची आणखी अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं, त्या राण्यानें भोजनाचा खर्च, वस्त्रांचा खर्च, राणि-वशाचा खर्च, पागेचा खर्च, खासगी खर्च वगैरे जीं खर्चाचीं अनेक प्रकरणें होतीं त्यांस निरनिराळे गांव तोडून दिले होते. प्रत्येक खर्चाच्या प्रकरणावर एक एक कामगार नेमिला होता. त्या कामगारांनीं वर्षाच्या अखेरीस आपल्या जमाखर्चाचा हिशोब प्रधानास द्यावा. उत्पन्नापैकीं त्याचा पैसा मोकळा राहिला नव्हता. सर्व जिकडेतिकडे गुंतला होता. असें असतां भोजन खर्चाकडील एक गांव त्यानें दुसऱ्या कांहीं खर्चा-

कडे नेमून दिला होता. पुढें एके दिवशीं तो राणा आपले पदरचे ठाकूर वरोवर घेऊन समारंभानें भोजनास बसला असतां वाढण्यांनीं दहीं वाढायस आणिलें, पण त्यावर साखर आणावी ती आणिली नाही. तेव्हां तो वांकनिसास रागें भरून म्हणाला, कायहो, दह्यांवर साखर कां नाही? तेव्हां वांकनिसानें हात जोडून विनंती केली कीं, अबदाते महाराज, प्रधानाचें म्हणणें आहे कीं साखरेचा गांव खावंदांनीं दुसरेकडे नेमिला आहे. तें ऐकून राणा बोलला, ठीक, वरावर आहे. मग पुढें काहीं न बोलतां तें दहीं साखरेवांचूनच मटकाविलें.

इंग्लंड वर्णन.

प्रकरण पहिलें.

इंग्लंड देशाचें स्थान आणि तेथील मूळारंभोचा खरा वृत्तांत.

ग्रेतब्रितन नांवाचें एक बेट आहे त्याचे तीन भाग आहेत; मोठा भाग तो* इंग्लंड देश, उत्तरेस जो भाग तो स्कात्लंड देश, व पश्चिमेस जो तो वेल्स देश, हे तीन देश मिळून ग्रेतब्रितन आहे. त्याच्या पश्चिमेस ऐर्लंड नांवाचें एक दुसरें बेट आहे; ह्या दोहोंच्यामध्ये समुद्राचा फांटा आहे. हीं दोन बेटें मिळून एकच राज्य आहे, तीं एका सरकाराखालीं आहेत, आणि त्यांतील धर्मही एकच आहे, ह्यास्तव पुढील वर्णन जरी विशेषकरून इंग्लंड देशाचें आहे, तरी स्कात्लंड, वेल्स, आणि ऐर्लंड ह्या देशांचें बहुधा तसेंच जाणावें. ह्या चारही देशांतल्या मूळच्या भाषा निरनिराळ्या आहेत. हिंदुस्थानापासून इंग्लंड देश सुमारे १२००० मैल वायव्य दिशेस आहे. तेथें ह्या देशापासून रात्रंदिवस चालणाऱ्या गलबतास पोहोचावयास सुमारे चार पांच महिने लागतात. अलीकडे एक जवळची वाट

* इंग्लंड देशातील लोकांचें नांव इंग्लिश, स्कात्लंड देशातील लोकांचें नांव स्काच, वेल्स देशातील लोकांचें नांव वेल्स, आणि ऐर्लंड बेटातील लोकांचें नांव ऐरिश, ह्या सर्वास हिंदुलोक इंग्रज असें म्हणतात.

लोकांनी काढिली आहे, ती ईजिप्त देशांतून आहे. आगवोटींत वसून सुवेज नांवाची संयोगी भूमि आहे तेथपर्यंत जावें, मग ईजिप्त देशांतून खुष्कीनें जावें, आणि मग फिरून आगवोटींत वसून इंग्लंदास जावें. ह्या वाटेनें हिंदुस्थानापासून इंग्लंदास एका महिन्यांत पोहोचतात.

इंग्लंद देशाचा खरा इतिहास, ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी पन्नास वर्षे जेव्हां * रोमन लोकांनीं तें बेट जिंकून घेण्यासाठीं स्वारी केली, तेव्हांपासून चालू झाला आहे. त्याकाळीं तेथें कला, विद्या, आणि लिपी, ह्यांची कांहींच माहिती नव्हती. ह्या-स्तव त्या देशाचा आणि तेथील लोकांचा वृत्तांत त्या काळचे रोमन लोकांच्या बखरीवरून मात्र ठाऊक झाला आहे. त्यांतील गोष्टी अशा आहेत कीं, इंग्लंदातील बहुत लोक पारधी करून अथवा गुरे राखून उदरनिर्वाह करित असत. त्या देशांत सर्व ठिकाणीं राने आणि बांबरे होती, त्यांचे कांठीं खोपटें बांधून त्यांत ते राहत असत. आणि पाहिजे तेव्हां ते आपल्या मेंढ्यांच्या आणि गुरांच्या चाऱ्याच्या सोईकरितां वारंवार स्थाने बदलीत असत. ते बहुतकरून मास खात असत. पशूंच्या कातड्यांनीं शरीरास झांकीत असत. वरकड सर्व आंगास निळा रंग देत असत. त्यांचे केंस पाठीवर मोकळे पडत. त्यासमयीं ते लोक खोऱ्या धर्मास अनुसरून होते, ह्यामुळे दुराचरण, क्रूरता, दुष्ट स्वभाव, तसाच अविश्वास, इत्यादि दुर्गुण त्यांच्या आंगीं असत. त्यांचे गुरू ह्यांस द्रुइद हें नांव होते. दिवाणी आणि फौजदारी अशा विषयांत सर्व सत्ता त्यांच्याच हातीं होती. आणि कोणी त्यांच्या करण्यास अमान्य झाले असतां त्यांस ते क्रूर शासन करित असत. ते माणसांचा बळी देत असत. युद्धांत मिळविलेले जे पदार्थ ते आपले देवांस बहुतकरून अर्पण करित असत. इंग्लंद देश चारशें वर्षेपर्यंत रोमन लोकांच्या स्वाधीन होता. नंतर त्यांच्या स्वराज्यांत

* रोमन किंवा रोमी म्हणून लोक होऊन गेले त्यांचें राज्य त्या वेळेस प्रबळ आणि मोठें होतें त्यांची राजधानी रोम शहर.

आपआपल्यांत बाकडे पडल्यामुळे त्यांस तो देश सोडून जाणे प्राप्त झाले. परंतु त्याकाळीं तेथील * ब्रिटिश लोकांचा रानवटपणा जाऊन ते कांहींसे सुधारले होते. ख्रिस्ती धर्म प्रथम रोमन लोकांनीं त्या देशांत नेला, तरी ख्रिस्ती शकाच्या सहाव्या शतकापर्यंत तो धर्म त्या देशांत सतत चालत नव्हता. नंतर कोणी रोमन लोकांतील पाद्री ह्यांनीं तो धर्म जिकडे तिकडे चालू करण्याचा आरंभ केला. आपण कोणत्या कामासाठीं आलों हे त्यांनीं तेथील राजास विदित केले. त्या राजानें त्यांस जें उत्तर दिलें तें सर्वांनीं ध्यानांत ठेवावयाजोगें आहे. तो म्हणाला, आपण ज्या धर्माच्या उद्देशानें येथें आलां आहां तो धर्म विचार करावयाजोगा आहे खरा परंतु तो नवीन आहे, आणि आमचे पूर्वज ज्या धर्मास अनुसरले त्याचा त्याग एकाएकीं आम्हीं कसा करावा ? असो; परंतु आपण येथें स्वस्थ रहावें, कारण कीं, केवळ आमच्या कल्याणास्तव आपण कष्ट सोसून इतके दूर आलां आहां, त्यापक्षां आम्ही तुमच्या उपजीविकेचें साहित्य करून देऊं; आणि तुम्ही आमच्या प्रजेस धर्मोपदेश करावा. ह्या वर्तमानाच्या पूर्वीच कित्येक वर्षे त्या राजानें * फ्रेंच राजाचे कन्येशीं लग्न केले होते, ती राजकन्या ख्रिस्ती धर्माची होती ह्यास्तव तिला त्या धर्मानें आचरण करण्याविषयीं सर्वदा आज्ञा होती. आणि त्या वृत्तावरून असें दिसतें कीं त्या राजानें आपले राणीची उत्तम आणि पवित्र वर्तणूक पाहून त्याचें मन ख्रिस्ती धर्माकडे कांहींसें वळलें होतें.

असो, पुढें त्या राजानें आपल्या बहुत प्रजांनीं * बाबिस्मा घेतला असें पाहून आपणही लवकरच घेतला. तेव्हांपासून त्या देशांत ख्रिस्ती धर्म उत्तरोत्तर अधिक प्रगट झाला. आणि त्या काळापासून इंग्लिश लोक व त्यांचें राज्य सुधारल्यामुळे ते लोक

* ब्रिटिश म्हणजे ग्रेनब्रितन वेटासंबंधी जे ते.

* युरोपवर्जांत फ्रान्स नांवाचा देश आहे; त्यातील लोकांस फ्रेंच म्हणतात.

* बाबिस्मा म्हणजे ख्रिस्ती धर्मांत प्रवेश करितेसमयीं मुख्य सत्कारविशेष आहे.

इतके नीतिवंत आणि सदाचारी झाले आहेत कीं त्यांच्यापेक्षां अधिक असे दुसरे कोणी लोक नाहीत.

शहरामध्ये पाण्याचा पुरावा आणि त्याची वांटणी.

मोठ्या शहरामध्ये पाण्याचा पुरावा कसा होतो, आणि त्याची वांटणी कशी होते, ह्या गोष्टी मनुष्याने लक्षांत आणावयाजोग्या आहेत. प्रथम मुळापाशीं एक मोठा खजिना असतो; त्याजपासून शहरांतील महल्यामहल्यस काहींसे मोठे नळ जातात; मग ह्या नळांपासून विदीविदीस पाणी जायाजोगे फांटे फुटतात; फिहून विदींच्या फांद्यांपासून आळीआळीस आणि गळोगळीस लहान फांटे जातात, शेवटीं घरोघरीं शिशाचीं एकेक लहान नळी जाते; आणि पाहिजे असल्यास ती नळी आपलें सुंदर भरवण, म्हणजे पाणी, दरखोलींत नेते.

पाणी आणण्याकरितां जशी नळ, नळफांटे, आणि नळ्या ह्यांची व्यवस्था केलेली असते, तशीच रावाचें पाणी जाण्याकरितां मोठ्या, पन्हळ, नाले ह्यांची व्यवस्था केलेली असते, ह्यांच्यायोगानें तें पाणी समुद्राचा जो मोठा पाण्याचा कारखाना त्यांत शुद्ध होण्याकरितां जातें.

शहरामध्ये पाणी नेण्याकरितां प्राचीनकाळचे लोक आकेदक ह्या नांवाचे मोठमोठे पूल लवणामध्ये बांधीत असत. पृथ्वीवरील कितीएक ठिकाणीं अशा इमारती असून आहेत. विशेषकरून ह्या इमारती चीन देशांत सांपडतात. परंतु पाणी नळानें नेलें असतां, मध्ये खोल लवण जरी आडवें आलें तरी तें उगमाचे उंची इतकें चढतें, असा पाण्याचा स्वभाव लोकांस कळून आल्यापासून उगमापासून शहरांतील मुख्य खजिन्यापर्यंत पाणी नेण्यासाठीं एक मोठा नळ केला म्हणजे पुरे, असें झाले आहे.

ज्या शहरांत पाण्याचा असा बंदोबस्त झाला आहे त्या शहरांतले लोकांस चांगल्या स्वच्छ पाण्याच्या पुराव्याचें सुख इतकें परिपाठांत पडलें आहे कीं, नित्यनेमानें दिवस उगवतो व मावळतो ह्या गोष्टीचें जसें त्यांस आश्चर्य वाटत नाहीं, तसें ह्याचेंही आश्चर्य वाटत नाहीं. परंतु मागल्या कालाचा विचार केला असतां, वाढत वाढत आली जी कलाकौशल्याची विद्या हिचे आपण किती उपकारी आहों ह्याचा त्यांस बोध होतो.

पाण्याचे कमताईमुळें, आणि हेंदर सांचल्यामुळें, रोगांच्या सांती कितीवेळ आल्या आहेत. आणि पाण्याचा पुरावा वक्त-शीर झाला असता तर जीं वांचलीं असतीं, अशीं किती शहरें आगीनें जळून खाक झालीं आहेत.

सांप्रतकालीं ज्या पाण्याच्या पुरपुराटाच्या सुखाचा उपभोग आपण मनांत किंमत आणिल्यावांचून घेतों, त्या सुखाची योग्यता केवढी हें तोच मात्र जाणतो, जो मारवाड देशाप्रमाणें आशिया खंडांतील अथवा आफ्रिकाखंडांतील वाळवंट, जेथें सोन्याच्या खाणीपेक्षां विहिरीची योग्यता अधिक आहे, तेथें फिरला आहे; अथवा गलबतावर, जेथें जें फारच मोलाचें मद्य त्याहून अधिक योग्यतेचें समजून गोडें पाणी जपून खर्च करितात, तेथें जो काहीं महिनें राहिला आहे.

टांचण्या व सुया करण्याचें काम.

टांचण्यांसारखे स्वस्त पदार्थ पाहूं गेलें असतां फारच थोडे आढळतील, असें असतांही त्या तयार होऊन बाजारांत विकत तोंपर्यंत त्या करण्याच्या कामांत जितकीं मनुष्ये लागतात तितकीं इतर कोणताही जिन्नस तयार करण्याच्या कामांत लागत नाहींत,

असे म्हटलें तरी चालेल. टांचणी करण्यास पहिल्याने पितळेची तार काढावी लागते, तेथपासून ती अगदीं तयार होईपर्यंत क्रमानें पंचवीस कारागिरांच्या हातीं जाते.

टांचण्यांचा कारागिर तार करणाऱ्यापासून टांचण्यांसाठीं जी तार आणितो, ती बहुधा इतकी जाड असते कीं तिच्या लागल्याच टांचण्या करितां येत नाहींत; म्हणून ती तार वेताची बारीक करण्याकरितां, एकजंण ती एका रहाटाला गुंडाळून, त्यापुढेंच कांहीं अंतरावर एक लोखंडी पट्टी बारीक भोंकाची लाविलेली असते तिच्या भोंकांतून ती तार नेऊन; त्या पट्टीच्या पलीकडे दुसरा रहाट असतो त्यावर ती अडकवितो. तो रहाट खूब जोरानें फिरविला म्हणजे पहिल्या रहाटावरची तार निघून मध्यें जी लोखंडाची पट्टी असते तिच्या भोंकांतून जाऊन दुसऱ्या रहाटाला गुंडाळते. अशा रितीनें तार वेताची करितां येते. ती तयार झाल्यावर कोणी तार सरळ करितो; मग तिचे तीन किंवा चार वार लांबीचे तुकडे दुसरा कोणी पाडितो. आणि त्या तुकड्यांचे पुन्हा असे लहान लहान तुकडे कोणी पाडितो कीं प्रत्येकाच्या सहा टांचण्या पडतील. मग एका रहाटाच्यायोगानें दोन लहान सहाणा फिरत असतात त्यांजवळ एक मुलगा बसलेला असतो, तो त्या प्रत्येक तुकड्याचें टोंक त्यांवर घांसून बारीक करितो. तें असें. त्या सहाणांपैकीं एक फार खरवरीत असते, तिजवर तो मुलगा त्या तुकड्यांपैकीं एकेक मूठ घेऊन त्याचीं टोंकें चापट नव्हावीं म्हणून सहाणेच्या झोंकाप्रमाणें तो ते तुकडे आपल्या बोट्यांमध्ये फिरवितो. मग ते तुकडे दुसऱ्या सहाणेवर धरितो. अशा रितीनें बारा किंवा चवदा वर्षांचा मुलगा एका तासांत सुमारे सोळा हजार टांचण्यांचीं टोंकें करितो. प्रत्येक तुकड्याला दोन्ही बाजूंस टोंकें झालीं म्हणजे तो मुलगा दोन्हीकडच्या टांचण्या तोडितो, आणि बाकीचे तुकडे पुन्हा पहिल्याप्रमाणें सहाणेवर धरितो. अशा रितीनें पुन्हा पुन्हा करून सहा टांचण्या पडत तोंपर्यंत चालवितो.

सर्व टांचण्यांस टोंकें केल्यानंतर, तेथें एक रहाट फिरत

असतो त्यायोगाने त्या टांचण्यांस कोणी ब्रॉड करितो. तीं अशीं. त्या रहाटाच्यायोगाने एके सरळ तारेभोंवताली दुसरी एक तार गुंडाळितो, आणि मग आंतील तार ओढून घेतो, म्हणजे वरच्या तारेला नळीसारखी आकृति येते. त्या तारेचे दोन दोन वेळे कातरीने कातरून त्यांचा दुव्वा करितो, व त्या प्रत्येक दुव्याचे एकेक ब्रॉड करितो. ते दुव्हे नरम करण्याकरितां ते लोखंडी भांड्यांत घालून लाल होत तोंपर्यंत भट्टीवर ठेवितो. आणि ते भांडे भुईवर उतरून निवाले म्हणजे ते थंड झालेले दुव्हे तेथे पुष्कळ मुलें असतात त्यांस कोणी तत्क्षणीं वाटून देतो.

तीं मुलें एक टांचणी घेऊन तिचे बोंबे तोंड एका दुव्यामध्ये घालून ती ऐरणीवर धरितात; आणि तेथे एक चरक असतो तो पायांनीं दोन तीन वेळां दाविला म्हणजे त्यावर एक घण असतो त्याला धक्का बसून तो ऐरणीवर आपटतो. अशारितीने घणाचे घाव टांचणीवर बसून दुव्वा व टांचणीचे बोंबे तोंड मिळून जाऊन ब्रॉड तयार होतें. हें सर्व काम इतक्या झटपटीने होतें कीं सांगायला वेळ अधिक लागतो. जे लोक हा कारखाना पहावयास जातात त्यांस असा चमत्कार वाटतो कीं, तीं मुलें जेव्हां टांचणीला ब्रॉड करण्यास ती ऐरणीवर धरितात तेव्हां घणाखालीं त्यांचीं बोटें सांपडून कशीं चेंगरत नाहींत ? तथापि त्या मुलांस ह्या कामाचा इतका रावता पडला असतो कीं तीं निःशंकपणें काम चालवीत असतात.

टांचण्या तयार झाल्यावर, त्या रंगविण्याकरितां एके तांब्याच्या भांड्यांत कथिलाचा रस व दारूचा गाळ घालून त्यांत कोणी त्या टाकितो. आणि कांहीं वेळपर्यंत त्यांत त्या राहिल्यावर कोणी त्या बाहेर काढितो, म्हणजे त्यांस पांढरा रंग येतो, परंतु त्यांस जिल्हई नसते. नंतर त्यांस जिल्हई देण्याकरितां एका भांड्यांत कोंडा घालून त्यांत त्या कोणी टाकितो; आणि त्यांस रवीनें कोणी घुसळितो, म्हणजे त्या घांसल्या जाऊन त्यांस जिल्हई येते. धान्याची मळणी झाल्यानंतर तें वारवून जसा त्याचा कोंडा कोणी काढून टाकितो, त्याप्रमाणेंच टांचण्यांचाही कोंडा कोणी काढून

टाकितो. अशा रितीने टांचण्या तयार झाल्या म्हणजे कागदावर लावून विकावयाला नेतात.

सुया करतेवेळेस पहिल्याने दगडी कोळसे पेटवून त्यांत पोलादाचा तुकडा तापत घालितात, आणि तो हातवड्याने ठोकून ठोकून त्याची वाटोळी कांडी करितात. मग तिची तार करण्याकरितां एका लोखंडी पट्टीला लहान मोठीं भोंकें पाडलेलीं असतात, त्यांपैकीं पहिल्याने ती कांडी मोठ्या भोंकांतून ओढितात. मग ती पुन्हा तापवून पहिल्यापेक्षां लहान भोंकांतून ओढितात. ह्याप्रमाणें जितकी तार तारीक हवी असेल तितकी हाईपर्यंत चालवितात. तार केल्यानंतर सुई जेवढ्या लांबीची पाहिजे असेल तेवढे तिचे तुकडे पाडितात आणि त्यांस नेडीं करण्याकरितां त्यांचें एक टोंक हातवड्याने चपटें करितात, मग विस्तवांत घालून नरम करितात, आणि तीं टोंकें ऐरणीवर धरून एका पोलादी बारीक टोंकाच्या टोंचणीने त्यांस भोंकें पाडितात. मग आरपार भोंक होण्याला त्यांमध्ये पोलादाचे अंश राहिले असतात ते काढून टाकण्याकरितां तीं टोंकें शिशाच्या पात्र्यावर ठेवून दुसऱ्या एका बारीक हत्याराने ते अंश काढून टाकतात; मग कानशीने टोंकें बारीक करून सर्व सुया घांसून साफ करितात. ह्याप्रमाणें सुया तयार झाल्या म्हणजे त्या एक लांब, चिंचोळें व एका टोंकास बांधें असें एक लोखंडी पात्र असतें त्यांत घालून कोळशांच्या आगींत ठेवितात; आणि लाल झाल्यावर त्या एका गार पाण्याच्या हांड्यांत ओततात, म्हणजे त्या कठीण होतात.

पुढें त्या सुया काढून एका तव्यावर ठेवितात, आणि तो तवा विस्तवावर ठेवितात. सुया बारीक असल्या तर आंच थोडीच देतात, परंतु जाड असल्या तर अधिक देतात. त्या विस्तवावर असतां त्यांस मधूनमधून हालवितात, म्हणजे त्यांस पाणी चढतें व त्यांचा ठिसूळपणा जातो. मग त्या हातवड्याने ठोकूनठोकून अगदीं सरळ करितात. त्या सुयांस जिल्हई देण्याकरितां पंधरापंधरा हजार सुयांचे लहान लहान ढीग करून किंतानाच्या कापडावर कुरंदाचा कीस पसरून त्यावर त्या सु-

यांचे ढीग राचितात, आणि त्या ढीगांवर कुहंदाचा कीस टाकून तेल शिंपडितात. नंतर त्याची वळकटी करून तिची दोन्ही तोंडे गच्च बांधून टाकतात. मग ती वळकटी घडवंचीवर ठेवून तिजवर एक जाड तक्का ठेवून त्यावर भार पाडण्यास मोठाले दगड ठेवितात आणि तो तक्का दोन दिवसपर्यंत मागे पुढे हालवितात, म्हणजे त्या सुयांस जिन्हई येते. मग सुया बाहेर काढल्यावर ऊन्ह पाणी व सावण ह्यांनी धुतल्या म्हणजे त्यांचा मळ जाऊन त्या स्वच्छ होतात. नंतर तापलेल्या दमट कोंड्यांत त्या घालून एका वाटोळ्या पेटींत घालितात; आणि त्या पेटीला एक दोरी बांधून ती पेटी वाऱ्यावर टांगून ठेवून ती वरचेवर हालवितात, म्हणजे कांहीं वेळाने कोंडा व सुया सुकून कोरड्या होतात.

मग त्यांच्या प्रती लावितात, आणि त्या सर्वांचीं टोंके एकीकडे करून रहाटाच्यायोगाने एक कुहंदाची सहाण फिरत असते तिजवर तीं घांसून सारू करितात. नंतर दोनशें पन्नास दोनशें पन्नास सुयांचे एकेक पुडके बांधितात.

पृथ्वीचा आकार.

पृथ्वीचा आकार गोल आहे, परंतु केवळ गोल नाही; तर दक्षिण भागी व उत्तर भागी किंचित् चपटा आहे. पृथ्वीला उपमा नारिंगाची आहे. जसे नारिंग दोनशेवटांकडे किंचित् चपटे असते, तशी पृथ्वी आहे. पृथ्वी गोलाकार आहे ह्यास चार प्रमाणे आहेत. तीं अशीं.

पहिलें प्रमाण. इसवी सन १५२० ह्या वर्षी स्पेनदेशांतून मागेलन नामें एक पुरुष जहाजांत बसून पूर्वेकडे गेला, आणि पुढे तसाच जातां जातां ११२४ दिवसांनी तो पृथ्वीची प्रदक्षिणा करून पुन्हा स्वदेशीं आला. त्यानंतर इंग्लंडांतले आणि दुसरे देशांतले लोक, कितीएक पूर्वेकडून आणि कितीएक पश्चिमेकडून,

प्रदक्षिणा करिते झाले. सुमारें सत्तर वर्षांपूर्वी कप्तान कूक म्हणून कोणी मोठा विख्यात साहेब होऊन गेला त्याने दोन तीन वेळ पृथ्वीची प्रदक्षिणा केली. आतां पृथ्वीची प्रदक्षिणा करणें इतकें सुगम झालें आहे कीं व्यापारी लोकांचीं गलबतें नऊ महिन्यांत पृथ्वीची प्रदक्षिणा करून परत येतात. ह्यावरून दिसतें कीं जर पृथ्वी गोल नसती तर गलबत मागें फिरविल्यावांचून लोकांस स्वदेशीं कोणत्याही प्रकारें येवळें नसतें.

दुसरें प्रमाण. समुद्रांत फार लांबून जेव्हां गलबत आपणाकडे जवळ येऊं लागतें, तेव्हां त्याचे सर्व अवयव आपणांस दिसत नाहींत, शिडाचा शेंडा मात्र दिसतो; मग जसें जसें तें जवळ येतें तसे तसे त्याचे खालचे अवयव दिसू लागतात. तसेंच गलबत कांठा जवळ जाऊं लागलें म्हणजे आंतील लोकांस प्रथम तीरची उंच भूमि मात्र दिसते, मग दिसत दिसत झाडे, घरे, इत्यादि दिसू लागतात. ह्यावर जर कोणी म्हणेल कीं, जसा समुद्रांतून पृथ्वीचा गोलरूप आकार दिसतो तसा भूमीवरून कां दिसत नाहीं ? तर ह्याचें कारण असें कीं, डोंगर, झाडे, वगैरे ह्यांनीं पृथ्वी व्यापिलेली आहे, तेणेंकरून दृष्टीस प्रतिबंध होतो. जर असा प्रतिबंध नसता, तर पृथ्वीची गोलरूप आकृति उघड दृष्टीस पडती. ह्यास प्रत्यक्ष प्रमाण, तार्तरी म्हणून हिमालयाच्या उत्तरेस झाडांवांचून एक सपाट देश आहे, तेथें दोन मनुष्य दुरून समोरा समोर येत असले तर त्यांस प्रथम एकमेकांचीं डोकीं मात्र दिसतात; मग ते दोघे जेव्हां जवळ जवळ येऊं लागतात, तेव्हां त्यांस परस्परांचे बाहु दिसू लागतात, आणि शेवटीं पाय दिसतात. ह्यावरून निश्चय होतो कीं पृथ्वीचा आकार गोल आहे.

तिसरें प्रमाण. पृथ्वी ज्यावेळीं चंद्र व सूर्य ह्यांच्यामध्ये येते, त्यावेळेस तिची छाया चंद्रावर पडून चंद्रास ग्रहण लागतें, ती पृथ्वीची छाया नेहमीं वर्तुळाच्या खंडाच्या आकाराची दृष्टीस पडते. ह्यावरून स्पष्ट होतें कीं जर पृथ्वी गोल नसती तर तिची छाया नेहमी वर्तुळ खंडाच्या आकाराची कोठून पडती ? जर कोणी म्हणेल कीं, पृथ्वीवर कोठें कोठें उंच उंच

पर्वत आहेत, आणि कोठे कोठे खोल खोल डोह आहेत, तेव्हा पृथ्वी गोल कशी म्हणतां ? तर त्याचें उत्तर असें कीं, नारिंगाचा पृष्ठभाग केवळ सपाट नसतो तरी त्यास वर्तुळ म्हणतात त्या रितीनें पृथ्वी गोल जाणावी. पृथ्वीवर हिमालया इतका उंच पर्वत दुसरा नाही, त्याची उंची पांच मैल आहे, आणि पृथ्वीचा व्यास सुमारे ८००० मैल आहे, म्हणून हिमालयाची उंची त्या व्यासाच्या सोळाशांच्या वाऱ्या इतकी आहे, तेव्हा असे लहान उंचवट्यांनीं पृथ्वीच्या गोलपणास कांहींच उणेपणा येणार नाहीं.

चवथें प्रमाण. ब्रह्मसिद्धांत, सूर्यसिद्धांत, सिद्धांतशिरोमणि, इत्यादि पुरातन ग्रंथ आहेत, त्यांत लिहिलें आहे कीं, पृथ्वी कंद-बाच्या फुलाच्या आकाराची आहे. ही गोष्ट यूरोपखंडांतील ज्योतिषी लोकांसही संमत आहे, आणि ही गोष्ट प्रत्यक्ष प्रमाणावरूनही सिद्ध होते, ती अशी, ह्या ग्रंथांवरून ग्रहणादिकांचें गणित वर्तवून पंचांगांत लिहितात तें त्याप्रमाणें प्रतीतिप्त येतें. ह्यावरून निश्चय होतो कीं पृथ्वीची आकृति गोलच असावी; दुसरी आकृति संभवत नाहीं.

पृथ्वी गोल आहे ही कल्पना प्राचीनकालच्या विद्वानांच्या मनांत आली होती. त्यांनीं असा तर्क काढिला कीं, पृथ्वी पाहिली असतां सपाट दिसते खरी, आणि सपाटच आहे असें बहुतेकांस वाटतें खरें, परंतु सपाट म्हणतां येत नाहीं, कांकीं जर पृथ्वी सपाट असती, तर सूर्य, चंद्र, किंवा इतर तारे उगवले असतां पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर जे जे लोक आहेत त्या सर्वांस ते एका क्षणांच दिसते; पण तसें होत नाहीं. पूर्वेकडे जे लोक आहेत त्यांस सूर्यादिकांचे उदय अगोदर होतात, आणि पश्चिमेकडे जे लोक आहेत त्यांस मागून होतात. पूर्वेकडील लोकांस सूर्याचा अस्त झाला तरी पश्चिमेकडील लोकांस सूर्य दिसतो, आणि जसें जसें पश्चिमेस जावें तसातसा सूर्याचा उजेड अधिक वेळ राहतो. ह्या गोष्टीला कारण पाहिलें असतां पृथ्वीच्या पाठीला वांक आहे ह्यावांचून दुसरें कारण संभवत नाहीं. ह्या-

वरून त्या विद्वान लोकांनीं असा सिद्धांत केला कीं, पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत पृथ्वी गोलाकार असावी. तसेंच उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत पृथ्वीचा आकार कसा असावा ह्याविषयीं विचार करितां त्यांनीं तर्क केला कीं, कोणत्याही स्थलापासून जसें जसें उत्तरेकडे जावें, तसातसा उत्तरध्रुवाचा तारा आपल्या मस्तकारवच्या भागाकडे येऊं लागतो, आणि जसें जसें दक्षिणेस जावें, तसातसा तो खालीं जातो. आणि जसें जसें उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे जावें तसे तसे ओळखीचे तारे दिसतनासे होऊन अनोळखीचे तारे दृष्टीस पडूं लागतात. ह्यावरून असा सिद्धांत केला कीं, उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत देखील पृथ्वी गोलाकारच आहे. सर्व ठिकाणीं असेंच अनुभवास येतें, म्हणून पृथ्वीचा आकार गोलच आहे असें सिद्ध होतें.

क्रोध आणि गर्व ह्यांचा दुष्ट परिणाम.

राजा रामसिंग व त्याची वायको.

मारवाडचा राजा, रामसिंग, हा अभयसिंगाचा पुत्र व अजितसिंगाचा नातू, ह्याचा आणि त्याचा चुलता बखतसिंग व त्याचे कितीएक ठाकूर ह्यांशीं बेवनाव होऊन उभयतांमध्ये लढाईचें प्रकरण चाललें होतें. राजा रामसिंग ह्यानें कच्छभूजच्या रावाची कन्या वायको केली होती, सबब तिच्या बापाकडून पांचहजार शिपाई त्याच्या कुमकेस आले होते. परंतु ह्या लोकांची कुमक चमत्कारिक रितीनें नाहींशी झाली. ती अशी. राजारामसिंग ह्याच्या फौजेचा गोट राजधानीच्या बाहेर जवळच होता. त्या गोटामध्ये राणी साहेब ज्या डेव्यांत राहिल्या होत्या त्या डेव्याच्या कनाथीवर एक डोंबकावळा येऊन बसला. तो राणीसाहेबांनीं पाहिला. तो अपशकुन दूर करण्याकरितां राणीसाहेबांनीं तक्षणीं एक बंदूक घेऊन कावळ्यानें तीन वेळां काव काव असा शब्द केला नाहीं तोंच त्यास

गोळी घालून ठार मारिलें. रजपूत लोकांच्या बायकांस बंदूक मारण्याचा अभ्यास असतो; प्रसंग पडल्यास त्या बंदूक सोडण्यास भीत नाहींत. राजा रागोट स्वभावाचा होता, बंदुकीचा आवाज ऐकतांच त्यास वाटलें कीं, माझ्या गोटांत माझ्या हुकुमाशिवाय कोणी बंदूक सोडिली, ही माझी मोठी अमर्यादा केली. म्हणून त्यास मोठा क्रोध येऊन त्यानें सेवकांस हुकूम केला कीं, ज्यानें बंदूक सोडिली त्याला माझ्या हुजूर आणा. तेव्हां, राणीसाहेबांनीं बंदूक सोडिली असें जरी सेवकांनीं सांगितलें तरी त्याचा क्रोध कांहीं कभी झाला नाहीं. त्यानें तिला शिवीगाळ करून निरोप पाठविला कीं, अशी अमर्यादशील बायको माझ्या उपयोगाची नाहीं. ह्यासाठीं तूं ह्याक्षणीं माझ्या देशांतून निघून जिकडून आलीस तिकडे परत जा. तिनें महाराजांला फार नम्रतेचा व प्रीतीचा परत निरोप पाठविला कीं, तुम्ही असें करूं नका; मला निघून जाण्याचा जो हुकूम केला आहे तो फिरवावा; मजकडे नाहीं तर नाहीं, पण आपल्या संरक्षणाकडे लक्ष देऊन तरी हुकूम रद्द करावा. इतकें सांगितलें तरी त्यानें ऐकिलें नाहीं. मग तिनें मोठ्या मिनतवारीनें क्षणभर भेटीची परवानगी घेऊन, आपण समक्ष जाऊन महाराजांचें मन वळविण्याविषयीं मोठा प्रयत्न केला; परंतु तो सर्व व्यर्थ झाला; त्याला द्रव येईना. शेवटीं तिला निघून जाणें प्राप्त पडलें. तेव्हां तिच्या माहेराहून जे पांचहजार शिपाई कुमकेस आले होते त्यांस बरोबर घेऊन ती निघून गेली. जातेसमयीं ती बोलली कीं, मी तर जातें, पण मला घालविण्यानें तुम्ही मारवाडच्या गादीस मुकलां, असें समजा. शेवटीं ती निघून गेल्यावर, तिच्या बोलण्याप्रमाणें झालें; कां कीं कुमकेस आलेले पांचहजार शिपाईलोक परत गेल्यामुळें राजारामसिंगाचें बळ ऋमी पडून त्याचा पराभव करून शत्रूंनीं जय मिळविला.

ह्या गोष्टींत क्रोध आणि गर्व ह्यांपासून किती नुकसान होतें हें दृष्टीस पडतें.

इंग्लंड वर्णन.

प्रकरण दुसरें.

इंग्लंड देशांतिल राजधानीचें वर्णन.

इंग्लंड देशांत लहान मोठे वावन्न प्रांत आहेत. तेथील राजधानीचें नांव लंदन. हें शहर तेम्स नदीच्या कांठीं आहे. तेथून त्या नदीचा तीस कोसांवर समुद्राशीं संगम झाला आहे. त्या शहराची वस्ती त्या नदीच्या दोन्ही कांठांवर सहा कोसपर्यंत झाली आहे. त्या नदीवर मोठमोठे सहा पूल बांधिले आहेत, ते इतके मोठे आहेत कीं त्यांच्याखालून लहान गलवतें आणि नावा जातांना त्यास अडचण पडत नाहीं. शेवटील बांधलेल्या पुलास वातलू पूल म्हणतात; त्याला दीर्घ वर्तुळाकृति अशा नऊ कमानी आहेत; प्रत्येक कमानीचा व्यास १२० फुटी आहे, आणि उंची ३५ फुटी आहे. त्याचे खांबे वीस फुटी जाड आहेत. त्या पुलावरील मधला रस्ता वीस फुटी रुंद आहे. ह्या खेरीज दोहों बाजूंस सात फुटी फरसबंदीचा पायरस्ता आहे. तो पूल बांधावयास ऐशीं लक्ष रुपये लागले. त्या नगरांत सर्वत्र रेतीची जमीन आहे, आणि रावाचें पाणी जावयाकरितां जमिनींतून मोठ्या बांधिल्या आहेत, ह्याकरितां तेथील घरे सुकीं, स्वच्छ, आणि रहावयाच्या सोईचीं आहेत; म्हणून अशीं उत्तम शहरे फारच थोडीं असतील. त्यांत आठ हजार रस्ते आहेत; व ह्यां खेरीज कित्येक स्थाने अशीं आहेत कीं त्यांचे चोहोकडून घरे बांधून मधले जागेंत बाग केले आहेत. असे चौक * साठ आहेत. घरांची संख्या एक * लक्ष साठ हजारपर्यंत केली आहे. आणि तीं घरे कांहीं चिरेबंदी व

* त्या स्थानांस इंग्लिश भाषेंत स्क्वेअर म्हणतात.

* ह्या वृक्षांतून हें वर्णन घेतलें तें लिहून तीस चाळीस वर्षे झालीं आहेत इतक्यांत वस्ती फारच वाढली आहे.

कांहीं विटवंदी आहेत, त्यांत किल्लेक पांच सहाखण उंचीचीं आहेत. मुख्य रस्ते फार लांब, रुंद, आणि फरसवंदी केलेले आहेत. सर्व रस्त्यांत गाडी जावयाचे मार्ग सडका बांधून दोहों वाजूंना कांहीं उंच व गुळगुळीत फरसवंदी केलेले पायमार्ग आहेत. मुख्य रस्त्यांतून नेहमीं लोकांचा फार मोठा लोट चालत असतो, आणि गाड्या व सुंदर रथ ह्यांचा तर अतिशयच. तेथें दुकानेही बहुत आहेत, त्यांत जवाहीर, रुपेरी सामान, सुन्या, खेळणीं, चिनई सामान, नकशीचीं काचपात्रें, रेशमी माल, जरीच्या फिती, तागाचें कापड, व आणखीही तऱ्हेतऱ्हेचे बहुत चित्र विचित्र अमोलिक पदार्थ रस्त्यांतून दोहों वाजूंनीं कांचेच्या मोठाल्या खिडक्यांतून उत्तम प्रकारें मांडलेले असे दिसतात; ती तरी लंदन शहर पाहण्याची मौज आहे. लंदन शहरांत सहा राजवाडे, आणि ईश्वरभजनाचीं घरे चारशें आहेत, त्यांतून किल्लेक अतिशयित मोठीं आणि फारच सुंदर आहेत. सेंटपालचें देऊळ ह्या नांवाचें मंदिर आहे त्याची लांबी ५०० फुटी आहे, आणि तें संगमरवरी दगडांनीं बांधिलें आहे. जोत्यापासून घुमटाच्या कळसापर्यंत ३४० फुटी त्याची उंची आहे. ह्या खेरीज आणखीही बहुत उत्तम प्रकारच्या इमारती कामकाजाकरितां, विद्येकरितां, आणि कर्मणुकीकरितां बांधिल्या आहेत ! त्यांत वेस्तमिन्स्तरहाल नामें एक मंदिर आहे त्यांत मुख्य न्यायसभा, म्हणजे कोर्टें, वसतात. पार्लमेंताचीं गृहे, डांकेचें घर, सरकारसंबंधी पेढी, जकातीचें घर, ब्रिटिश म्युजीयम नांवाचें पदार्थसंग्रहाचें घर, ज्यांत देशोदेशीं उत्पन्न झालेले पदार्थ आणि चमत्कारिक जे पदार्थ त्यांचे मासले मिळवून यथाक्रम ठेविले आहेत, आणि नाट्यशाळा, इत्यादि अनेक इमारती आहेत. लंदनांत मुलांस विद्या शिकण्यासाठीं तीन हजार शाळा आहेत. पदार्थविज्ञान आणि मोठमोठ्या विद्या ह्यांचा प्रसार करणाऱ्या मंडळींच्या वारा * शाळा आहेत. कलाकुशलतेस आश्रय द्यावयास राजांनीं स्थापिलेल्या चार

* शाळा म्हणजे त्याच्या कामाकरितां नेमल्ल्या इमारती.

शाळा आहेत, आणि सर्व साधारण पुस्तकशाळा अठरा आहेत. मुंबईतील बादशाही कोर्तासारखी मोठी नऊ मुख्य कोर्ते, म्हणजे न्यायसभा, आणि खालची कोर्ते, म्हणजे सामान्य न्यायसभा, वेचळीस आहेत; ह्यांशिवाय न्याय प्रकरणाचे नियम व कायदे शिकवण्याच्या शाळा चवदा आहेत, त्यांमध्ये वकील लोक त्या नियमांचा व कायद्यांचा अभ्यास करित असतात. मोठ्या वंदिशाळा चवदा, आणि लहान पांच आहेत. धर्मकृत्याच्या उद्देशाने बांधलेलीं घरे अनेक आहेत. अजारी आणि गरीब ह्यांस फुकट औषधे देण्याकरितां वीस घरे आहेत, आणि रोग्यांस वरे करण्याचीं घरे, म्हणजे हास्पिटाले, सव्वीस आहेत, त्यांत रोग्यांस घेऊन वरे करितात. ह्यां खेरीज वृद्ध आणि अशक्त ह्यांस राहण्याकरितां अठरा धर्मशाळा आहेत. पोरकीं मुले, विधवा, आंधळे आणि मुके, ह्यांकरितां आश्रयासाठीं अनेक शाळा आहेत. ह्यांशिवाय नाना प्रकारच्या विपत्ति दूर करण्याकरितां, किंवा कमी करण्याकरितां आणखीही अनेक प्रकारच्या बहुत मंडळ्या आहेत. लंदन शहरामधील मनुष्यांची गणना सुमारे १४००००० केली आहे, त्यांच्या खाण्यास प्रतिवर्षास १६०००० गुरे, १०६६००० मेंढरे, शिवाय त्याचप्रमाणे वांसरे व डुकरे लागतात, आणि कोंबड्यांची व मासोळीची तर संख्याच नाही. शाकभाजी, फळफळावळ, इत्यादिकांचा एकंदर खर्च प्रतिवर्षी दहा लक्ष रुपये होत आहे. तेम्स नदींतून, आणि तिशीं मिळालेला एक ओहोळ आहे त्यांतून पाणी बहुत प्राप्त होते, ते पाणी यंत्रेंकरून वर चढवून, भूमींतून नळ बांधून, सर्वांचे घरांत नेले आहे. शहरांतील रस्ते नेहमीं रात्रभर प्रकाशित असतात. गांवाबाहेरही दोन तीन कोसपर्यंत प्रकाश असतो. त्या कामास पूर्वी तेल लावीत असत, परंतु सांप्रत ग्यास ह्या नांवाचा ज्वालाग्राही पदार्थ जो कोळशांच्या किंवा तेलाच्या धुरापासून सिद्ध होऊन चुन्याच्या पाण्यांतून जाऊन स्वच्छ होतो, तो तेलाच्या ठिकाणीं लावीत असतात. आणि तो इतर जातीच्या प्रकाशापेक्षां

तेजानें विशेष आणि खर्चानें तर कमी आहे. ग्यासाच्या कारखान्यापासून जमिनींतून पितळी किंवा लोखंडी नळीच्या द्वारानें तो धूर ज्या ज्या स्थळां प्रकाश पाहिजे त्या त्या स्थळां नेला आहे. प्रत्येक नळीचे तोंडास लहान मळसूत्र जडलें असतें तें फिरविलें म्हणजे धूर निघूं लागतो; त्यास दिव्याची जोत लागतांच तो मेणवत्तीसारखा जळूं लागतो, आणि फिरून तें मळसूत्र फिरविलें म्हणजे तत्काळ विझतो. ह्याप्रमाणें त्या शहरांत फरसबंदी रस्ते, आणि पाणी व प्रकाश ह्यांचा पुरवठा इत्यादिक नानाविध सुखोपयोगी आणि अनुकूल अशा कृत्यांचा खर्च सरकारावर पडत नाही. परंतु याजविषयीं पार्लमेंतांत कायदा असा ठरत असतो कीं ज्या लोकांचें ह्या कृत्यांपासून हित होतें त्यांपासून तो खर्च भागण्याकरितां पट्टी घ्यावी; किंवा अशीं कामें कोणी कंपनी स्वीकारिते. कांहीं योजिलेलें काम साधावयास कित्येक लोक पुढील लाभाच्या आशेनें कांहीं द्रव्य जमवितात, त्यांचे मंडळीस कंपनी म्हणतात. त्या देशांत लंदन शहराखेरीज दुसरीं एकुणीस शहरे आहेत, त्यांत दहा हजारांपासून एकलक्षपर्यंत लोक आहेत, व त्यांचाही बहुतकरून असाच प्रकार आहे. आणि सामान्य शहरे व गांव तर असंख्य आहेत.

भोजनाचा नियम.

ज्यांचीं शरीरे निरोगी आहेत त्यांस असें वाटत असेल कीं, आपणांस भोजनाच्या नियमाची गरज नाही. तथापि त्यांनीं पक्कें समजावें कीं नियम सोडिल्यानें शरीरास कधींना कधीं इजा होईलच. अमुक रोगापासून मरण येतें, आणि अमुक रोगापासून येत नाही, ह्याचा निश्चय करितां येत नाही. भोजनाचा नियम असल्यानें खाल्लेल्या अन्नाचें पचन होऊन त्याचा उत्तम परिणाम होतो. मनुष्याचें पुष्कळ दिवस वांचणें हे बहुतकरून त्याच्या खाण्यापिण्याच्या नेमस्तपणावर आहे. ह्यासाठीं ज्याला

आपलें शरीर निरोगी राखावें अशी इच्छा असेल, त्यानें खाण्या-पिण्याविषयीं नियम अवश्य राखावा.

आपण जें अन्न खातो तें सर्वदा एकाच प्रकारचें असूनये. मधून मधून कधीं कधीं त्याचा पालट करीत असावें. असें केल्यानें जेवणास रुचि येते, आणि शरीरास आरोग्य होतें.

आपलें अन्न चांगल्या रीतीनें शिजविलेले असावें, म्हणजे त्याचें लवकर पचन होतें. कच्च्या अन्नाचें पचन होत नाहीं, अपक अन्न विकार करितें.

आपण जे पदार्थ खातो ते तोंडांत घातल्यावर दातांनीं चांगले सावकाश चावून खावे; धाईघाईनें अर्धवट चावून गिळंनयेत. देवानें आपणांस ह्याच कामासाठीं दांत दिले आहेत. जसें कच्चे तसेंच अर्धवट चावलेले अन्न चांगले पचत नाहीं.

आपण जें अन्न खातो तें अधाशीपणानें फार खाऊं नये. भुकेपेक्षां दोन घासांनीं कमी खावें. त्यापासून हित आहे; पण अधिक खाल्यानें तोंटा फार आहे. आंगास जडपणा येतो, बुद्धीस मांद येते, शरीरास व्याधि जडतो.

जेवण अशा वेतानें जेवावें कीं मनास आल्हाद व हुशारी वाटेल. अहोरात्रांत दोनदां किंवा तीनदां जेवण्याचा नियम ठेवावा. जो पदार्थ आपणास आवडत असेल तोच खावा, आवडत नाहीं तो सहसा खाऊंनये. आणि भोजन झाल्यावर शतपावली करून, थोडा वेळ विश्रांति घेऊन, मग कोणत्याही कामास लागावें.

भोजनाविषयीं जो असे नियम ठेवितो त्याचें शरीर निरोगी असतें. त्याच्या शरीरांत रोगास त्रिंहाडही मिळत नाहीं. जो नियम ठेवित नाहीं त्याच्या शरीरांत रोगास वतनदारी मिळते.

उदारपणाचें उदाहरण.

राजपुत्र भीमसिंग.

मेवाड देशांत राजसिंग ह्या नांवाचा उद्देपूरचा राणा होता, त्यास विक्रम शक १७३७, म्हणजे ३० सन १६८१, ह्या वर्षी

दोन पुत्र झाले. ते दोन त्रायक्रांपासून एका दोन तासांच्या अंतराने जन्मले होते. पहिल्याने जन्मला त्यास भीमसिंग, आणि मागून जन्मला त्यास जयसिंग, अशीं नांवे ठेविलीं होती. त्या देशांत अशी चाल आहे कीं मुलगा जन्मला म्हणजे बापाने मुलाच्या भुजांस एकेप्रकारच्या गवताची मुळी बांधावी. ते गवत फार पुष्टिकारक आहे, व कितीही उन्हाळा कडक असला तरी सुकत नाही. त्या चालीप्रमाणे राणा जेव्हां त्या दोघां मुलांच्या हातांस त्या गवताची मुळी बांधावयास लागला, तेव्हां पहिल्याने धाकट्याच्या हातास बांधून मग थोरल्याच्या हातास बांधिली. ते पाहून लोकांस वाटले कीं, ही गोष्ट गडबडीमुळे नहज चुकून झाली असेल; परंतु वास्तविक पाहिले तर धाकट्याच्या आईवर राण्याची फार प्रीति होती, म्हणून त्याने बुद्ध्याच तसे केले. पुढे तरी धाकट्या मुलावर त्याची प्रीति तशीच विशेष असे. व दोघे मुलगे कांहीं मोठे झाले तेव्हां राण्यास धास्ती पडली कीं, नजाणे, आपण धाकट्या मुलावर अधिक प्रीति ठेविली आहे ह्यामुळे वडील मुलगा पुढे ह्याशीं द्वेष करूं लागेल, आणि दोघांमध्ये तंटा वाढेल. असे मनांत आल्यावरून एकेदिवशीं राणा ह्याने आपली तरवार घेणांतून बाहेर काढून, वडील पुत्र जो भीमसिंग ह्याच्या हातीं देऊन, त्यास म्हटले कीं, पुढे त्या धाकट्या भावाशीं तंटा करून गादीस धक्का बसवावा त्या पक्षां ह्यावेळेसच त्याजवर तरवार चालवावी हे मला बरे वाटते ही तरवार तुझ्या हातीं आहे, आणि हा तुझा भाऊ तुजपुढे उभा आहे. असे बापाच्या तोंडचे शब्द ऐकतांच त्या उदार राजपुत्राचे मन पाण्यातील ढेंकळाप्रमाणे विरघळले, आणि त्यास गहिवर येऊन तो बोलला, महाराज, असे जर आपल्या मनांत वागत असेल, तर मला आपल्याच गादीची आण आहे. आपण धाकट्यास गादीचा अधिकार देण्याची जी योजना केली तीप्रमाणे आपण त्यास खुशाल अधिकार द्यावा, त्यास मी कधीही आडवा येणार नाही. आणखी आपल्या मनातील भय अगदीं जावे म्हणून दुसरी शपथ वाहतो कीं, ह्याउपर ह्या शिंवेच्या आंत जर मी

पाणी प्यालों, तर तुमच्या पोटचाच नव्हे. असें बोलून तत्क्षणीं आपले पदरचे लोक बरोबर घेऊन जिकडे आपला भाग्योदय होईल तिकडे जावें, ह्या हेतूनें तो उदेपूर शहर सोडून निघाला, त्या दिवशीं ऊन्ह फार कडक पडलें होतें. बारीच्या जवळ आल्यावर त्यानें मनांत आणिलें कीं, अंमळ विसांवा खावा, आणि एकंजळ आपल्या जन्मभूमीचें शेवटचें दर्शन घ्यावें; म्हणून एका वडाच्या झाडाखालीं सावलींत बसला. उन्हाच्या तापानें व वाटेच्या श्रमानें त्यास तहान फार लागली होती, म्हणून खिदमतगारानें रुप्याचा पेला जवळच्या झऱ्यांतून पाण्यानें भरून आणून राजपुत्राच्या हातीं दिला. त्यानें तो पेला ओंठास लाविला, आतां घोट घ्यावा इतक्यांत त्याला शपथेची आठवण झाली; म्हणाला, अरेरे, मीं शपथ वाहिली आहेना, कीं बारीच्या अलीकडे पाणी पिणार नाहीं म्हणून? तर मग तेथें पाणी कसें प्यावें? असें म्हणून त्यानें पेल्यांतील पाणी देवाच्या नांवानें खालीं सोडून तो पेला पाण्याच्या झऱ्यांत टाकून दिला, आणि तसाच पुढें चालता झाला. मग बारीच्या पलीकडे जाऊन पुढें बहादरशहा ह्याजकडे गेला. तेव्हां त्यानें ह्याचा सत्कार करून साडेतीन हजार स्वारांची मनसब दिली, आणि त्यांच्या खर्चावदल बाबन्न गांवाचा सरंजाम दिला. पुढें बहादरशहाशीं त्याचें वांकडें पडल्यामुळे बहादरशहानें त्यास स्वारांनिशीं सिंधुनदाच्या पलीकडे कामगारीस पाठविलें. तेथें तो शूर व उदार राजपुत्र कांहीं दिवसांनीं मरण पावला.

संतोष.

सर्व लाभांमध्ये संतोष हाच थोर लाभ आहे. कां मोठ-मोठाले बलाढ्य पराक्रमी असे राजे धनधान्यानें पूर्ण अशा सकल पृथ्वीचें पाळण करून सकल विषय भोगून संतोष न पावतां शेवटीं सर्व टाकून काळाच्या स्वार्थीन झाले. ह्या मृत्युलोकची वस्ती अशी आहे. बहुत क्लेश भोगून वाढविला अ-

सा, आपले प्रीतीचा पुत्र मेला असतां दीनवाणीं रडतात, मग नि-
 ह्वाय होऊन त्यास उचलून लवकर घरांतून बाहेर काढून लां-
 कडासारिखा रचून जाळितात- राख झाली म्हणजे सोयरीं धा-
 यरीं इष्ट मित्र निराश होऊन मार्गें येतात. मेलेल्याचें शरीर
 आग अथवा क्रिडे अथवा पक्षी हे खातात. द्रव्य दुसरा भोगि-
 तो. पुण्य किंवा पाप हीं दोनमात्र त्याचे संगतीं जातात. त-
 स्मात् पुण्याचा ठेवा जोडून बरोबर न्यावा हें बरें आहे. ह्या मृ-
 त्युलोकाचे वर स्वर्ग जसा आहे तसाच खालीं नरक आहे. म्हणून,
 हे राजा, माझी इच्छा हीच कीं तो नरक तुला स्पर्श न करू.
 हा माझा उपदेश ऐकशील तर ह्या 'लोकां' यश पावशील, आणि
 येथें व परलोकां तुला भय होणार नाहीं. जीवित ही कोणी ए-
 क नदी होय, तिचे ठायीं धर्म हें तीर्थ, सत्य हें उदक, धैर्य हीं
 तटें, दया ह्याच लहरी, अशा नदींत ज्यानें स्नान केलें तो पवित्र
 झाला. जो सदा निर्लोभां तोच पुण्यवान जाणावा.

नीतिज्ञान.

नारायणशास्त्री आणि गोपाल.

गो० शास्त्रीबाबा, कांहीं गोष्टी आपणास विचाराव्या असें माझ्या
 मनांत आलें आहे. आपण कृपा करून सांगाल तर विचारीन.

ना० विचार, बाबा- मला ठाऊक असतील त्या मी मोठ्या आ-
 नंदानें सांगेन.

गो० माझा स्वभाव असा आहे कीं जी गोष्ट मला समजली नाहीं
 ती आपणा सारख्यांस विचारून समजून घ्यावी. आणि अ-
 मुक गोष्ट विचाराव्याची आहे असें एकवेळ मनांत आलें
 म्हणजे ती विचारिल्यावांचून चैन पडत नाहीं. ती केव्हां
 विचारीन, आणि केव्हां समजेल, असें मला हितें.

ना० खरेंच. अशा स्वभावाच्या मनुष्यास जिज्ञासु * म्हणतात. जो जिज्ञासु असतो त्याला असेंच होत असते. मला तरी असा कोणी विचारावयास आला, तर फारच आनंद होतो. ज्या दिवशीं कोणी कांहीं विचारायास येत नाहीं त्या दिवशीं माझ्या चिन्तास समाधान वाटत नाहीं.

गो० तर मग, महाराज, आपली आणि माझी आज गांठ पडली हें वाट पाहत बसलेल्या नावाड्यास उतारू भेटल्याप्रमाणें झालें.

ना० हो. तसेंच कां म्हणेनास. अरे, आपणाजवळ औषध आहे, पण तें रोग्यास दिलें नाहीं, तर तें चांगलें असूनही काय कामाचें ? तसें दुसऱ्याच्या उपयोगीं पतड नाहीं तें ज्ञान तरी काय कामाचें ? मनुष्यांनीं एकमेकांच्या कामीं पडावें, एकमेकांवर प्रीति करावी, अशी ईश्वराची आज्ञा आहे. त्या आज्ञेप्रमाणें जो चालतो त्यालाच मनुष्य म्हणावें.

गो० तर मग मी असें विचारितों कीं, मनुष्यांनीं एकमेकांवर प्रीति करावी, एकमेकांस सहाय व्हावें अशी जर ईश्वराची आज्ञा आहे, तर लोक तसें कां करीत नाहीत ?

ना० वावारे, ह्याचीं कारणें अनेक आहेत. मनुष्यास अगोदर ज्ञान प्राप्त झालें पाहिजे. म्हणजे बरें कोणतें, वाईट कोणतें, नीति कोणती, अनिति कोणती, हित कोणतें, अहित कोणतें हें सर्व समजलें पाहिजे. तें उगीच समजत नाहीं. त्याला लहानपणापासून विद्याभ्यास केला पाहिजे, सत्समागम घडला पाहिजे, तेव्हां ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक घडते. ज्यांस विद्या नाहीं, ज्ञान नाहीं त्यांच्या हातून कशी घडेल ? ज्याला विद्या त्याला पशु म्हणतात, त्याचें कारण हेंच. मनुष्य उपजत शहाणें होत नाहीं. तें प्रथम पशूसारखेंच अज्ञान असतें खरें, पण तें जसजसें मोठें होत जाईल तसतसें त्यास

* कोणताही विषय समजून घ्यावा अशी ज्याला अतिशय इच्छा असते त्याला संस्कृत भाषेत जिज्ञासु असें म्हणतात.

त्याच्या वडिलांनीं विद्याभ्यासाच्या मार्गास लाविलें पाहिजे. गो० ज्याअर्थी मनुष्य वाळपणीं पशूसारखें असतें त्याअर्थीं विद्याभ्यास करणें हें त्याच्या स्वाधीन नाहीं, तें वडिलांच्या स्वाधीन पडलें. जर कदाचित् मुलाकडून वडिलांनीं विद्याभ्यास न करविल्यामुळे हा पशूचा पशूच राहिला तर ह्याचा दोष कोणाकडे बरें?

ना० असें घडल्यास ह्याचा दोष वडिलांकडे हें उघडच आहे. असें म्हटलेंच आहे कीं, जीं मातापितरें मुलाकडून लहानपणीं विद्याभ्यास करवीत नाहींत तीं त्यांचीं शत्रु होत. त्यांनीं त्याचा सर्वप्रकारें घात केला, असें होतें. लहानपणांत मुलाकडून विद्याभ्यास करविणें हें काम वडिलांचें आहे खरें, तरी मूल जसजसें प्रौढ होईल तसतसें विद्येचें, अधिक संपादन करणें, संपादिलेल्या विद्येचें संरक्षण करणें व गुरूनें सांगितलेल्या गोष्टीचा विचार करणें, हें ज्याचें त्याकडेसच आहे.

गो० असो. विचारावयाच्या गोष्टी त्या तशाच राहिल्या त्या आतां विचारितों. अगोदर नीति म्हणजे काय आणि अनिति म्हणजे काय हें मला उघड करून सांगावें.

ना० नीतीचा आणि अनितीचा प्रकार सांगत बसलों तर फारच लांब आहे. ह्याकरितां तुला थोडक्यांत सांगतों. जेणेंकरून आपलें व दुसऱ्याचें हित होतें तें कर्म नीति, आणि जेणेंकरून आपला व दुसऱ्याचा नाश होतो तें कर्म अनिति, असें समजावें. नीतीचें कर्म करावें; अनितीचें कर्म वर्जावें, अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. आतां हित आणि नाश हीं कोणत्या प्रकारें कशीं होतात ह्याचा विस्तार पाहिजे असल्यास अवकाश होईल तेव्हां सांगेन.

गो० आपण नीतीचें व अनितीचें लक्षण सांगितलें ह्यावरून अशी शंका येते कीं, दुसऱ्याची वस्त चोरल्यानें आपलें हित होतें, म्हणून हें नीतीचें कर्म म्हणावें, तसेंच चोरास शासन केलें असतां त्याचें अहित होतें म्हणून तें अनितीचें कर्म म्हणावें असें प्राप्त झालें, हें कसें ?

ना० नाहीं, नाहीं. असें समजूं नको. चोराला तत्क्षणीं हित वाटलें खरें, पण तें हित नव्हे; परिणामीं नाश होणार; म्हणून त्या कर्मास नीति म्हणूं नये; अनीतिच म्हटलें पाहिजे. तसेंच चोरास शासनाचें दुःख वाटलें खरें, परंतु त्या शासनेकरून परिणामीं सुख होणार; म्हणून तें शासन नीतिच होय. कां कीं, लोकांस नीतिमार्गांत राखणें व अनीतिमार्गांतून काढणें हें काम राजाचें आहे, असें शास्त्र सांगतें.

गो० हो, आतां मी नीति आणि अनीति ह्यांचें स्वरूप पुरतेपणीं समजलों. आतां इतकें विचारितों कीं, शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणें मनुष्यांनीं नीतिमार्गानें वागावें तें सोडून तीं अनीतीनें वागतात, ह्याचें कारण काय ? सांगा.

ना० बाबारे, जशी ईश्वरास नीति चांगली वाटते, आणि अनीति वाईट वाटते, तशी मनुष्यमात्रास नीति चांगली व अनीति वाईट असें सामान्यतः वाटतें. नीतिमार्गानें चालावें, अनीतीनें चालूं नये, हेंही समजतें. परंतु काम, क्रोध, आणि लोभ हे शत्रु मनुष्याच्या मार्गे लागले आहेत ते नीतिमार्गानें वागण्यास विघ्न करितात. जे काम, क्रोध, लोभ ह्यांस जिंकितात ते नीतिमार्गापासून भ्रष्ट होत नाहीत. त्या असे थोडे; फारच थोडे म्हटलें तरी चिंता नाहीं. शत्रूंच्या स्वाधीन झालेलेच फार आहेत.

गो० काम, क्रोध, लोभ हे असे जबरदस्त शत्रु आहेत काय ? तर मग ह्यांचें निवारण कशानें होईल ?

ना० ह्यांचें निवारण करण्यास एक उपाय आहे. तो क्रोणता म्हणशील तर सांगतो, ऐक. सदसद्विचाररूप शस्त्र नेहमीं जवळ ठेवावें. जेव्हां जेव्हां ते शत्रु आपणास गांठितात, तेव्हां तेव्हां तें शस्त्र पुढें करावें, म्हणजे त्यांचें काहीं चालावयाचें नाहीं,

गो० एकून, कामक्रोधादिकांचा जय केल्यावांचून नीतिमार्गा-

ने वागणें मनुष्यास घडत नाहीं, इतकें सिद्ध झालें. आतां इतकें विचारितों कीं, ही नीति प्रपंचाच्या उपयोगीं कीं परमार्थाच्या उपयोगीं, हें कृपाकरून सांगावें.

ना० अरे बाबा, नीति प्रपंचाच्या उपयोगीं आहे, आणि परमार्थाच्याही उपयोगीं आहे. आपलें व दुसऱ्याचें हित ज्या गोष्टीनें होतें ती नीति म्हणून तुला पूर्वी सांगितलें. तें हित केवळ प्रपंचसंबंधी इतकेंच समजूं नको; परमार्थसंबंधीही असें समजलें पाहिजे. म्हणजे अर्थातच नीतीचा उपयोग दोन्हीकडे झाला.

गो० नीतीचीं कर्मे कोणतीं आणि अनीतीचीं कोणतीं हें कशावरून समजावें ?

ना० सद्गुरूचा उपदेश आणि सच्छास्त्राचा अभ्यास ह्या दोहोंच्या योगानें समजतें.

गुलाम ओळखण्याची तजवीज.

एका गृहस्थाचा गुलाम पळून गेला होता. पुढे कांहीं वर्षांनंतर तो गृहस्थ दुसऱ्या एका शहरांत गेला असतां तेथें त्यास तो गुलाम सांपडला. तेव्हां त्यानें त्यास पकडलें; आणि तूं कांपळालास, म्हणून त्यास तो विचारूं लागला. तों तो गुलामच उलटा आपल्या धन्याचा पदर धरून त्यास म्हणतो, अरे, तूं तर माझा गुलाम आहेस; तूं माझ्या येथें पुष्कळ चोरी करून पळून गेला होतास, तो भला सांपडलास ! ह्याप्रमाणें ते दोघे भांडत झगडत आपला निवाडा करण्याकरितां राजापुढें गेले. राजानें दोघांचेंही बोलणें ऐकून त्यांस एके खिडकीजवळ त्यांची डोक्यां खिडकीबाहेर काढून उभे केलें, आणि तो मांगास हाक मारून म्हणाला, अरे, तूं तरवारीनें त्या गुलामाचें डोकें उडीव. हे शब्द कानीं पडतांच त्या गुलामानें आपलें डोकें झटकून माघारें घेतलें; आणि त्याचा धनी होता तो तसाच अचळ राहिला. तेव्हां राजानें गुलामास शिक्षा केली.

स्फुटकविता.

उपदेश, दृष्टान्त, अन्योक्ति, इत्यादिक.

श्लोक.

भल्याच्यासंगानेअवगुणअसेतो गुणदिसे ॥
खळाच्यासंगानेनिजसगुणहीलोपतअसे ॥
जसेखारेपाणीपिउनिघनतेगोडकरिती ॥
फणीदुग्धातेहीपिउनिगरळातेचिवमती ॥ ३ ॥

दिंडी.

खळायेतैसाधुत्वसाधुसंगे ॥ दुष्टसंगेसाधुत्वतेनभंगे ॥
पुष्पसंगेमातीसवासलागे ॥ मृत्तिकेचापुष्पांतगुणनवागे ॥ ३ ॥

श्लोक.

सिंहाचाहीबालतोहीचपेटा ॥ मारीत्यालाजोकरिमत्तमोटा ॥
तेजस्वीजेवृत्तिंऐशीतयांची ॥ तेथेकांहीचाडनाहींवयाची ॥ ४ ॥

आर्या

गुणवत्संबंधाने नीचहिपावेसदामहंत्वास ॥
मालेच्यासंबंधे सूत्रालाहीघडेशिरीवास ॥ ५ ॥

स्फुटकविता.

श्लोक.

शास्त्रेफारअपारजीविततुझेअत्यल्पकींमानवा ॥
तेहीविघ्नशताभिभूतचिअसेनाहीचरेवानवी ॥
घेईयास्तवसारभूतचिअसेजोअंशत्यातेबुधा ॥
घेतोहंसजसापयोनिवैतजलापासूनएक्यादुधा ॥ १ ॥

१ मेघ. २ विपाते. ३ ओकतात. ४ नष्ट होत नाही. ५ बड्या. ६ हत्ती.
७ वर्तणूक. ८ गरज. ९ गुणवत् याचे दोन अर्थ. ज्याला विघ्न आहे तो गुणवान किंवा ज्याला दोरा आहे तो गुणवान. १० मोठ्या पदवीस-
११ संदेह. १२ दुग्धामिश्रित पाण्यापासून.

श्लोक.

प्रयत्ने वाळूचे कर्ण रगडितां तेलहि गळे ॥
 तृषार्ताची तृष्णा भृंगजळ पिऊनीहि वितळे ॥
 सशांचें ही लाधे विपिन फिरतां इटंगाहि जरी ॥
 परंतू मूर्खाचें हृदय धरवेना क्षणभरी ॥ १ ॥

श्लोक.

गुरु विद्या प्राज्ञा जशितशिच अज्ञा हि वितरी ॥
 तयांची धीशक्ति अधिक अथवा न्यून नकरी ॥
 तथापी दोषांच्या बहुतचि फुळीं भेद दिसतो ॥
 जसा विंबप्राही शुचिमाणे तसा लोष्टि नसतो ॥ १ ॥

श्लोक.

नतेजस्वी साहे प्रगट परतेजो बलमंदा ॥
 जयाचा जो आहे प्रकृतिगुण लोपेनच कदा ॥
 मयूंखांनीं जेव्हां प्रखरतर चंडांशु तपतो ॥
 रविग्रीवा तेव्हां अनलसम तेजास मरतो ॥ १ ॥

श्लोक.

संदा प्रीती चिर्ती विनय मधुरा वाणिहि सदा ॥
 स्वभावें कल्याणी मति परिचया भेद नकदा ॥
 पुढें किंवा मार्गें मनिंरसविपर्यास नसतो ॥
 चरित्रें साधूंचीं अकपटविशुद्धेंच असतो ॥ १ ॥

श्लोक.

कर्णाला कटुशब्द सोडुनि उगा बावैससी तूं जरी ॥
 काका आम्रतरुवरी मग तुला कोकीळ मानूं तरी ॥

१ खडे. २ उन्हांत पाण्याच्या लहरी दिसतात तें. ३ सशाला शिंग नाही पण तेंही मिळेल. ४ हातीं सापडाक्याचें नाही. ५ बुद्धिवानास. ६ मूर्खास. ७ देतो. ८ बुद्धिशक्ति. ९ फळाविषयीं १० प्रतिविंब घेणारा. ११ तेजस्वी रत्न. १२ टेंकूज १३ दुसऱ्याचें तेजबल गर्व यास. १४ स्वाभाविक गुण. १५ किरणांनीं. १६ सूर्य १७ सूर्यकांत. १८ अग्निस्तुत्य. १९ साधूंचीं वर्तनें निष्कपट असतात. जनावर प्रीती, लीनपणा, गोडभाषण, स्वभावानें कल्याणकारक बुद्धि, परिचयांत भेद म्हणजे अंतर पडत नाही, पुढें मार्गें आवडींत विपर्यास होत नाहीत यामुळे तीं शुद्ध म्हणावीं.

कीं वस्तु स्थळवैभवे कसूनियां मोठेपणा पावती ॥
नेपांलेश्वरभाळलग्न चिखला कस्तूरीका मानिती ॥ १ ॥

श्लोक.

काका कुशब्द करिशी करितूं सुखानें ॥
नाहींच दोष तुज काय वदूं मुखानें ॥
धातांच मूर्ख गमतो बहु कीं अशास ॥
जो दे पिकांसह रसाळनगीं निवास ॥ १ ॥

श्लोक.

आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला ॥
झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला ॥
झाली तयास तदनंतर भूतवाधा ॥
चेष्टा वदूं किती तरी कपिच्या अगार्धा ॥ १ ॥

श्लोक

कुंजांत वोर घुवडें वसती तयांचे ॥
घूत्कार ऐकुनि मुके व्रंज वायसांचे ॥
इथेनस्वना परिसतांचि समस्तसर्प ॥
वृक्षावरी लपतिहोउनि नष्टदर्प ॥ १ ॥

श्लोक.

श्रांतां स्वकांता निरखूनियां करी ॥
करीकरानें जलसेक तीवरी ॥
छत्रापरी पुष्कर पत्र हीधरी ॥
स्नेहें प्रियेच्या श्रमखेद तोहरी ॥ १ ॥

स्फुट कविता.

आर्या.

जरि कावळ्यांत वाढे तरि कोकिल बोलतोचि मंजूल ॥
जो सज्जन स्वभावें खलसंगें दुष्ट तो नहोईल ॥ १ ॥

१ स्थानमाहात्म्याने. २ नेपाळचा राजा कस्तूरी लावणारा म्हणून त्याच्या कपा-
ळावर चिखल उडाला तरी लोक कस्तूरी समजतात. ३ ब्रम्हदेव- ४ तुड्या सार-
ख्यास. ५ कोकिला बरोबर. ६ आम्रवृक्षावर. ७ माकडाच्या. ८ अतिशयित
९ झाडांत. १० कावळ्यांचे थवे. ११ ससाण्याचा शब्द १२ गर्वहीन. १३ थक-
लेली स्त्री. १४ हत्ती १५ सोडेने १६ कमळाचें पान.

श्लोक.

येथें समस्त बाहरे बसतात लोक ॥
 कां भाषणें मधुर तूं करिशी अनेक ॥
 हे मूर्ख ज्यांस किमपीहि नसे विवेक ॥
 रंगावरुनि तुजला गणितील काक ॥ १ ॥

श्लोक.

बैसोनी सखया पिका उगिच तूं मार्गप्रतीक्षा करीं ॥
 जो आंवे फुलती सुगंध सुटतां येई मधू तोंवरी ॥
 तेव्हां सार्थकतेस पावतिल वा हीं गोड वाक्यें तुझीं ॥
 सध्यां ग्रीष्म असे धुळी उडतसे दे दुःख नेत्रांस जी ॥ १ ॥

इंग्लंड वर्णन.

प्रकरण निसरें.

हवा, वनस्पति, जनावरें, आणि धातु ह्यांविषयीं.

हवेचें वर्णन.

ह्या देशांतील हवेपेक्षां इंग्लंडांतील हवा हिवाळ्यांत फार थंड असते, व उन्हाळ्यांत कमी उष्ण असते. ह्या देशांत सूर्याचा ताप प्रखर असतो, उन्हांतून बाहेर हिंडतांना इजा होते; तसा प्रखर ताप इंग्लंडांत नाही. वर्षांतून एखादे दिवशीं थोडा वेळपर्यंत ऊन्ह कडक पडून लोकांला जाचतें, परंतु सामान्यतः कोणत्याही ऋतूंत कोणत्याही वेळीं उन्हांत फिरलें तरी इजा होत नाही. हिवाळ्यांत इंग्लंडामध्ये थंडी इतकी कडक पडते कीं पाणी थिजून त्यावर मनुष्यें व गाड्या ह्यांस खुशाल फिरतां यावें इतकें कठीण होतें. थंडीनें पाणी थिजलें म्हणजे त्यास इकडील लोक बर्फ म्हणतात. इंग्लंडांतील मुलांस हिवाळ्यांत थिजलेल्या पाण्यावर, म्हणजे बर्फावर, खेळण्याची मोठी हौस वाटते. कितीएक नुसते जोडे घालूनच बर्फावरून निसरतात. कितीएक खडावांसारिखे लांकडाचे तुकडे करून त्यांच्या खाली लोखंडा-

च्या बांकदार पट्ट्या वसवून त्यांवर जोड्यांसुद्धां पाय ठेवून मोठ्या वेगानें निसरत जातात. अशा कृत्यांची तरुण मुलांस मोठी कर्मणूक आहे. थंडीच्या दिवसांत थंडीनें जमीन इतकी कठीण होते कीं शेतांत खणणें नांगरणें वगैरे शेतकाम शेतकऱ्यांच्यानें फारसें करवत नाहीं. कधीं कधीं असें होते कीं पाण्याची वाफ आकाशांत जाते ती थंडीनें थिजून कापसासारखी पांढरी व मऊ होऊन जमिनीवर जिकडे तिकडे पडून तिनें जमीन झांकून जाते, ह्याचा शेतकऱ्यांस फार उपयोग होतो. तो असा कीं, जमिनींत पेरलेले बीं थंडीच्यायोगानें नविघडतां ह्या पदार्थाच्या आच्छादनानें वचावले जाते. तसेंच झाडांवर दवाचे कण थिजून त्यांनीं झाडे अशीं पांढरीं दिसतात कीं जाणो तीं शुभ वस्त्रांनीं वेष्टित केलीं आहेत. त्यावेळेस झाडांला पानें नसतात.

नोवेंबर, डिसेंबर, जानेवारी, आणि फेब्रुवारी, हे चार महिनेपर्यंत हिवाळा जबर असतो. मार्च महिन्यांत वारा थंड आणि तीक्ष्ण असतो. एप्रिल महिन्यांत हवा बदलून थंडी कमी होत जाते, आणि झाडे फुटूं लागतात. गवताला माज येतो. मे महिन्यांत सर्व वनस्पतींची वृद्धि होते, व जमिनीस तजेला येतो. जून महिन्यांत जिकडे तिकडे जमीन गवतानें झांकलेली, व झाडे पानांनीं व फुलांनीं भरलेलीं दिसतात. उन्हाळ्याचे दिवस म्हटले म्हणजे जून, जुलई, आणि आगस्त हे तीन महिने आहेत. तरी ह्या महिन्यांतील ऊन्ह कडक नसतें, सुमाराचें असतें. ह्या देशांतील हिवाळ्याचें ऊन्ह आणि तेथील उन्हाळ्याचें ऊन्ह ह्यांचा सरासरी सारखेपणा आहे. परंतु ह्या देशांत हिवाळ्यामध्ये सकाळीं व संध्याकाळीं जशी हवा फार थंड असते तशी तेथील उन्हाळ्यांत होत नाहीं. तेथे पावसाळा अमुक महिनेपर्यंत आहे असें नाहीं; वारा महिनेही बहुतकरून तीनचार दिवसांआड पाऊस पडत असतो. कधीं आठ पंधरा दिवसपर्यंत पडत नाहीं असें होतें, पण तसे थोडे. हिवाळ्याच्या चार महिन्यांत व जुलई महिन्यांत बहुतकरून पाऊस फार पडतो. तसेंच अमुक दिवसांत, किंवा अमुक महिन्यांत,

अमुक दिशेचा वारा सतत सारखा वाहतो, असें नाही. कधी कधी वारा दोनतीन दिवसपर्यंत जोराने वाहतो, तरी ह्या देशांत वावंटळी व तुफाने एकाएकीं होतात तसें तेथें होत नाहीं.

वनस्पतींचें वर्णन.

इंग्लंड देश केवळ सपाट नाही, उंच सखल आहे. तेथील जमीन बरीच पिकाऊ आहे. तींत गहू, जव, ओत्स, बटाटे, आणि पुष्कळ प्रकारचे उत्तम भाजीपाले, आणि अनेक प्रकारचीं उत्तम फळे ह्यांचें पीक उत्कृष्ट असतें. मसाले, तांदूळ, मका, खरबुजें, तरबुजें, नारिंगें, आंबे, अननस, वगैरे धान्ये व फळे हीं पिकाण्यापुरता सूर्याचा ताप नसतो, म्हणून तेथें पिकत नाहींत. तरी भात, मसाले, नारिंगें, वगैरे धान्ये व फळे दुसऱ्या देशांतून आणावयाजोगीं जीं आहेत तीं इतकीं आणितात कीं बाजारांत पाहिजे तितकीं विकत मिळतात. जीं फळे उष्णतेच्या कमताईमुळे तेथें पिकत नाहींत, व नासण्याच्या भयाने दुसऱ्या देशाकडून फारशीं आणवितां येत नाहींत, तीं फळे तेथें श्रीमंत लोक मोठा पैसा खर्च करून करामतीनें उत्पन्न करितात, असें कीं मोठमोठीं घरे कांचांचीं करून पूर्व, पश्चिम, आणि दक्षिण ह्या दिशांकडून सूर्याचे किरण आंत घेतात, व उत्तरेचे बाजूस एक आगीचें घर करून त्यांतील उष्णता मळ्यांच्यायोगानें त्या घरांत सोडितात. अशा युक्तीनें उष्णतेचा पुरावा करून त्या घरांत फळझाडे लावितात. त्यांस जीं फळे येतात तीं पुष्कळ व उत्तम प्रकारचीं असतात. अशा रीतीनें खरबुजें, तरबुजें, अननस, द्राक्षें, वगैरे फळे उत्पन्न करितात. बागांत व मळ्यांत उत्पन्न होणारीं फळे पुष्कळ प्रकारचीं व उत्तम रसाळ अशीं आहेत. त्यांच्या पिकाचे हंगाम एकामागून एक असे क्रमाने असतात. हरएक प्रकारचीं फुलझाडे श्रीमंत लोकांच्या बागांत लावलेलीं असतात, व गरीब लोकांच्या झोंपड्यांभोंवतीं देखील लावितात, तेणेंकरून शोभा फारच दिसते. इराण देशच्या गुलाबाची प्रसिद्धि फार आहे, त्या नामांकित गुलाबा-

पेक्षांही उत्तम प्रकारचे सुवासिक गुलाब इंग्लंदांत उत्पन्न होतात. त्यांचे रंग पांढरा, तांबडा, पिवळा, नारंगी, वगैरे अनेक प्रकारचे असतात. कितीएक गेंददार, कितीएक एकेरी, कितीएक मोठे, कितीएक लहान असतात. कितीएकांचीं उभीं झाडे असतात, कितीएकांचे वेल असतात. असे नानाजातींचे गुलाब बारा महिने फुलतात, त्यामुळे जिकडे तिकडे त्यांचा घमघमाट सुटलेला असतो. तसेंच लिली मर्तल, कार्नेशन, आणि जिरेन्यम ह्या नावांचीं फुले आहेत त्यांचाही सुवास जिकडे तिकडे पसरत असतो. इंग्लंदांतील मूळचीं जीं फुले आहेत त्यांचा तर फार चमत्कारिक मधुर वास आहे. इंग्लंदची हवा म्हटली तर फुलांला फार अनुकूल आहे, अशी कीं कोणत्याहि देशांतून फुलझाड नेऊन तेथे लाविले असतां रंग, रूप, वास, हीं कर्मां होत नाहींत, किंवाहुना अधिक होतात.

जनावरांचें वर्णन.

इंग्लंद देशांत सिंह, वाघ, लांडगे, इत्यादिक क्रूर हिंसक जनावरें अगदीं नाहींत, तसेंच सर्प, विंचू, इत्यादिक विखारी जीव नाहींत. सापाची एक जात आहे, पण ती फारशी नाहीं. मागें लांडगे फार असत, पण ते फार वर्षांपासून नाहींतसे झाले. मुरकुटे, चिलटे, वगैरे त्रासदायक लहान जीव फारसे नाहींत. टेंकूण, पिसा, हीं फारशीं नाहींत; तरी जेथे दाटीमुळे स्वच्छता रूमी असते तेथे कांहीं असतात. घोडे, गाई, कुत्री, मेंढरे वगैरे ग्राह्यपशु अनेक प्रकारचे आहेत. ते सर्व आंगानें मोठे, ढबदार, आणि स्वभावानें गरीब, असे असतात. तेथील मेंढरांवर जी लोंकर येते ती फार दाट व उत्तम प्रकारची असते. कारण कीं ह्या जनावरांची थळ चांगली राखण्याविषयीं लोक फार जपतात, आणि त्यांची बरदास्त चांगली ठेवितात. इंग्लंदात नानाप्रकारचीं कोंबडीं, बदकें, वगैरे पांखरें उत्तम जातींचीं आहेत. खाण्यास योग्य अशा माशांच्या जाती पुष्कळ आहेत.

धातूंचें वर्णन.

सोनें, रुपें, आणि रत्नै ह्यांच्या खाणी इंग्लंदांत नाहींत, पण शिसें, कथील, तांबें, आणि लोखंड ह्यांच्या पुष्कळ धनतर खाणी आहेत. संगमरवरी दगड आणि इमारतींच्या कामाचे दुसरे दगड हे जमिनींत पुष्कळ सांपडतात. तसेंच सेंधेलोण व शिशाच्या पेनसलींचे दगड ह्यांची समृद्धि आहे. दगडी कोळसा म्हणून जो दगडासारखा काळा पदार्थ जमिनींतून काढितात त्याच्या तर खाणी पुष्कळच आहेत. ह्या कोळशांत कस फार असतो, व तापही फार असतो. हा कोळसा लवकर पिचत नाहीं. इंग्लंदांत हरएक कामांकडे, म्हणजे सैपाक करणें, शेकोटी करणें, भट्टी पेटविणें, वगैरे कामांकडे ह्याच कोळशांचा फार उपयोग करितात.

त्राग्याविषयीं गोष्ट.

राजपुतान्यांत फार वर्षे राहिलेला, व तेथें फार प्रसिद्ध झालेला आणि सर्व लोकांचा लोभ ज्यानें संपादिला होता असा जो कर्नल ताद साहेब ह्यानें राजपूत लोकांविषयीं व आपल्या चरित्राविषयीं मोठा ग्रंथ केला आहे, त्यांत त्राग्याविषयीं एक गोष्ट त्यानें लिहिली आहे, ती अशी. त्या देशांत व्यापारासाठीं धान्य व मीठ ह्यांच्या इकडून तिकडे खेपा करणारे भाट, म्हणजे चारण, हे असतात, ह्या लोकांचो त्या देशांत मान्यता फार आहे. ह्यांनीं एखादा शाप दिला तर तो खचीत बाधावयाचा, अशी सर्वांची समजूत असते; ह्यामुळें राजपूत लोक, ठाकूर, भिल, कोळी, वगैरे सर्व त्यांस भितात, त्यांस उपद्रव करीत नाहींत; म्हणूनच त्यांच्या व्यापाराच्या खेपा निर्भयपणें पार पडतात. त्यांच्या संगतीनें दुसरा कोणी ग्रामांतरास गेला तर त्यालाही उपद्रव होत नाहीं. ह्या चारण लोकांमध्ये त्रागा करण्याची चाल फार आहे; म्हणजे त्यांनीं कोणापाशीं कांहीं मागितलें असतां जर तें मिळालें नाहीं,

तर ज्याने नाही म्हटलें त्यावर आपले हत्येचें पाप घालण्याकरितां आपला जीव देतात. हा ताद साहेब त्या देशांत होता त्यावेळेस एक पायमा म्हणून चारणलोकांचा नाइक होता त्याजपाशीं चाळीस हजार बैलांचा तांडा होता. त्या पायमा नाइकाचा आणि मेवाडच्या राण्याचा जकातीबद्दल तंटो पडला. पायमा नाइकाचें म्हणणें कीं, आम्हांला जकातीची अगदींच माफी असावी. राण्याच्या मनांत कीं, जितके व्यापारी माझ्या देशांतून माल घेऊन जातात तितक्या साऱ्यांनीं कांहींतरी जकात द्यावी. ह्या कामांत पायमा नाइकानें राण्यास फार त्रास दिला. राणा कधीं स्वारीस बाहेर निघाला, तर त्या नाइकानें त्याला गांठून, पाठीस लागून, जकातीची माफी मागत असावें. असे पुष्कळ दिवस गेले तरी राण्यानें माफी दिली नाही. शेवटीं नाइकानें राजवाड्यासमोर धरणें देऊन बऱ्यागोष्टीनें जकातीची माफी द्या, नाही दिली तर मी त्रागा करीन, अशी राण्यास धमकी दिली. राणा अशा गोष्टीविषयीं फार भित्रा होता, म्हणून त्याला मोठी पंचाईत पडली. तेव्हां त्यानें रेसिदेंत साहेबाकडे, म्हणजे ह्या ताद साहेबाकडे, सांगून पाठविलें कीं, ह्यावेळेस आपण मध्यस्थ होऊन पायमा नाइकाची तोड पाडावी. मग साहेबानें ह्या गोष्टीची तोडजोड करण्याकरितां त्या नाइकाकडे व त्याच्या लोकांकडे बोलावणें पाठविलें. तेव्हां भले धिप्पाड, दांडगे, धष्टपुष्ट, असे ते लोक साहेबाकडे आल्यावर त्यांशीं साहेबाचें पुष्कळ बोलणें झालें. शेवटीं साहेबानें एकच सांगितलें कीं, मेवाडच्या घाटानें जाण्यायेण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं जकात द्यावी, हें वाजवी आहे; ह्यांत जुलमाची गोष्ट नाही. माफी मिळविण्याची जी तुम्हीं वाट योजिली आहे ती अगदीं वेडेपणाची आहे. त्या वाटेनें तुमचें कार्य सिद्धीस जाणार नाही. आतां तुमच्या हिताची मी एक गोष्ट तुम्हांस सांगतो. राणेसाहेबांनीं जो जकातीचा कायदा ठरविला आहे त्याप्रमाणें जकात देण्यास कबूल होऊन लिहून द्याल तर तुमच्या तांड्यांत चाळीस

हजार बैल आहेत त्यांपैकी पांचशें बैलांची सूट तुम्हांस मिळेल, आणि तुमचा वडिलोपार्जित जो भामनी गांव तुमच्या वडिलांपासून फार वर्षे सरकारांत जप्त आहे तो तुम्हांस परत मिळेल. ह्या गोष्टीस तुम्ही राजी असाल, तर राणेसाहेब त्याप्रमाणे करतील. राजी नसाल, तर हीं मेजावर हत्यारें पडलीं आहेत हीं घेऊन खुशाल त्रागा करा, उशीर करूं नका. साहेबानें आणखी सांगितलें कीं, मागे राणा अमरसिंग ह्यानें तुमच्या वडिलांस देशपार केलें होतें, त्याप्रमाणे तुम्हांस शिक्षा मिलून शिवाय तुमचा तांड्याचा तांडा जप्त व्हावा, असें मी राणेसाहेबांस सांगून करवीन. पायमा नाइक शहाणा व समजूतदार होता, त्यानें पांचशें बैलांची मार्की व भामनी गांव परत मिळावा ही गोष्ट पतकरली. तेव्हां राण्यास संतोष वाटून त्याच दिवशीं त्यानें पायमा नाइकास सोन्याचें कडे व भामनी गांवची सोडचिठ्ठी दिली.

भामनी गांव जप्त झाला असें वर लिहिलें त्याची गोष्ट अशी आहे. पहिला अमरसिंग राणा ह्याच्या कारकिर्दीस त्या गांवांतील ह्या पायमा नाइकाच्या पूर्वजानें राण्यापार्शीं दुराग्रहानें कांहीं मागितलें. तें राण्यानें दिलें नाहीं म्हणून त्यानें फारच दांडगाई केली. शेवटीं आपल्या लोकांपैकीं कांहीं म्हातारे व तरणे पुरुष, व कांहीं त्रायका, व कांहीं मुली मुलगे ह्यांचा मोठा समाज जमवून राजवाड्यांत जाऊन मोठी गर्दी केली, आणि राण्याच्या मार्शीं हत्येचें पाप घालण्यासाठीं त्यांतून ऐशीं मनुष्यांनीं त्रागा करून जीव दिले. त्यावेळीं राणा साधारण धैर्याचा मनुष्य असता, तर हें घोर कृत्य पाहून घाबरेपणानें त्याच्या बुद्धीस भ्रम झाला असता. कांकीं, महाराष्ट्र देशांतील लोक ब्राह्मणाच्या हत्येला जसे भितात त्याप्रमाणें, किंबहुना जास्त, रजपूतलोक भाटांच्या हत्येला भितात. परंतु अमरसिंग हा मोठ्या धैर्याचा होता, त्याला ह्या गोष्टीची कांहींच धास्ती पडली नाहीं. त्यानें भामनी गांवचे जितके भाट होते तितके हद्दपार केले, आणि त्यांचा तो भामनी गांव सरकारांत जप्त केला. तो गांव पायमा नाइकाच्या वेळेपर्यंत तसाच जप्त होता.

फिरून यत्न करून पहा.

गोविंदा ह्या नांवाचा एक लहान मुलगा होता तो पतंग उडविण्याकरिता त्याला भुईवर फरफटत ओढओढून दमला, आणि त्याचा सारा श्रम व्यर्थ गेला; तेव्हां तो आपला भाऊ रामा ह्यास म्हणाला, अरे रामा ! माझ्या पतंगाला एक वेळ झोंका देशील कायरे ? रामा भला होता, त्याने तो पतंग उचलून घेऊन आकाशीं झोंकून दिला; परंतु त्या झोंकण्यासरशीं धांवण्याची हयगय गोविंदाने केल्यामुळे पतंग फिरून भुईवर पडला. हां, हां, पहारे कसा तूं अडाणी आहेस, असे गोविंदा बोलला. रामाने उत्तर केले कीं, ही केवळ तुझीच चूक आहे.

त्यांचा चुलता जवळ होता तो म्हणाला, मुलांनो, फिरून यत्न करून पहा. मग रामाने आणखी एकवेळ पतंग उचलून घेतला. ह्यावेळेस गोविंदा फार उतावळा होता; तो एकाएकीं पळत सुटला, म्हणून रामाच्या हातांतून पतंग निसटून जाऊन भुईवर पालथा पडला.

रामा म्हणाला, आतां कोणाकडे दोष आहे वरें ? चुलता म्हणाला, फिरून यत्न करून पहा. मग त्यांनीं फिरून पहिल्यापेक्षां जपून पतंग उडविण्याचा यत्न केला.

रामाने पतंग वर झोंकिला, इतक्यांत आडवा वारा येऊन त्याबरोबर जाऊन तो एका झुडपाशीं लागला, तो त्याचे शेंपूट झुडपास गुंतून, त्याचा माथा खालीं होऊन, तो लोंबत राहिला.

गोविंदा मोठ्याने म्हणाला, पहा, आतां त्वां एके वाजूस झोंका दिला, त्यानें असें झालें. ह्याचे उत्तर रामाने दिलें कीं, वारा सारखा वहावा ही माझ्या स्वाधीनची गोष्ट आहेना ?

इतक्यांत चुलता पतंगास हात द्यावयास गेला. आणि शेंपूटीचा गुंता काढून, तें गुंडाळून घेऊन म्हणाला, चला मुलांनो, येथें झाडे पुष्कळ आहेत; आपण मैदानांत जाऊं, मग तुम्ही फिरून यत्न करून पहा.

तेव्हां ते तिघे लागलेच चांगल्या हिरव्याचार मैदानांत गेले. मग सगळ्या गोष्टींची तयारी झाल्यावर गोविंदा दोरी धरून

धांवत सुटला. तों चुलत्यानें पतंगास वर झोंका दिल्यावर तो विमानाचे डौलानें वर चालला.

तो फार वर जावा असें त्यांच्या मनांत होतें, परंतु पतंग दोरीला फार ओढूं लागला म्हणून गोविंदा वरची मौज पाहण्याकरितां थंबकून राहिला, तों दोरी ढिली पडून पतंग गोते खाऊं लागला, आणि वारा फार अनुकूल नव्हता, म्हणून पतंग फिरून खालीं मैदानावर पडला.

चुलता बोलला, अरे गोविंदा, तुला थांबून राहावयाचें काम नव्हतें; असो, फिरून यत्न करून पहा.

गोविंदा अंमळ फुरगुटून म्हणाला, मीं फिरून नाहीं यत्न करून पाहणार. फिरून यत्न करण्याचा उपयोग नाहीं, असें तुम्हांस दिसतेंच आहे. पतंग उडत नाहीं; आणखी नको मला त्याची पीडा.

चुलता म्हणाला, छी, छी, माझ्या लहानग्या, आपण पतंग उडविण्याचे इतके श्रम घेतले, आणि आतां तूं खेळ सोडून देतोस काय? दोनचार वेळ उद्योग फसला, म्हणून आपलें धैर्य खचूं नये. चल, तुझी दोरी मीं गुंडाळली आहे; आतां फिरून यत्न करून पहा.

त्यानें फिरून यत्न करून पाहिला, आणि त्याचा उद्योग सिद्धीस गेला; कां तर वाऱ्यास कांहीं ओझे नहोतां जसें पांखराचें पीस वर जातें, तसा पतंग वाऱ्याबरोबर वर गेला. सगळी दोरी संपल्यावर गोविंदा काठी बळकट धरून आभाळांत लहानशा पांढऱ्या ठिपऱ्याप्रमाणें पतंग दिसत होता तो पाहून मोठा आनंद पावला.

काका, काका, पहा किती उंच गेला आहे पहा ! गाडीच्या घोड्याप्रमाणें पतंग ओढ घेत आहे, ह्याची दोरी धरून ठेवण्यास मला फार कठीण पडतें. अर्ध कोस लांबीची दोरी असती तर बरें होतें; मला खचीत वाटतें कीं ती सगळी संपली असती.

डोळे भरून ती मौज पाहिल्यानंतर गोविंदा हळूहळू पतंगाची दोरी गुंडाळूं लागला; आणि पतंग पडल्यावर मोठ्या

उत्साहानें तो उचलून म्हणाला, ह्याला कांहीं धक्का लागला नाही, हा फार चांगला उडाला. तो चुलत्यास म्हणाला, काका, उद्यां आमचा धडा झाल्यावर आपण बाहेर येऊना! आणि पतंग उडविण्याचा फिरून यत्न करून पाहूना?

चुलता म्हणाला, माझ्या लाडक्या, पाऊस नसला तर मी खुशीने येईन. आतां आजच्या खेळापासून तूं काय शिकलास हें आपण घराकडे जातां जातां मला सांग.

गोविंदा म्हणाला, मी आपला पतंग चांगल्या रीतीने उडवावयास शिकलों. रामा म्हणाला, दादा, ह्या गोष्टीविषयीं तूं काकाचा आभारी आहेस, कांतर फिरून यत्न करून पाहण्याविषयीं जर त्यानें तुला समजाविलें नसतें, तर त्यां खेळ केव्हांच टाकून दिला असता.

चुलता म्हणाला, होय माझ्या लाडक्यांनो, केवळ पतंग उडविणें ह्यासारखें लहान जरी काम असलें तरी धैर्य धरण्याचा मोठा उपयोग आहे, हें तुम्हांस शिकविण्याची माझी इच्छा आहे. चांगलें काम करण्याविषयीं जर तुमचे उद्योग कधीं कसले, तर फिरून यत्न करून पहा, हें माझे वाक्य तुमच्या ध्यानांत असावें.

वामनी श्लोक.

सीतास्वयंवरांतिल.

त्रिशंतगण शिवाचे सत्वरें त्या धनुष्या ॥

उचलिति नढळे जें अन्यदेवां मनुष्यां ॥

परि बहु बहु कष्टीं आणिलें चाप रंगीं ॥

दचकति नृप सारे देखतां अंतरंगीं ॥ १ ॥

वाटे तयां परम दुर्लभ ते नवोढां ॥

जेव्हां पुरोहित म्हणे धनु कां न ओढा ॥

कोणी धरुनि बसले बसल्याचि ठाया ॥

उत्साह बुद्धि न मनाप्रति दे उठाया ॥ २ ॥

१ नानशें. २ नहाले. ३ शिवगणाहून निराळे. ४ धनुष्य. ५ समेत. ६ चि-
त्तन. ७ नवरी. ८ उपाध्याय. ९ बुद्धि, मनास उठायला उत्साह देईना.

तौ दशकंठ अकुंठं विसांभुजि तें विषकंठधनु उचली ॥
 कष्टत कोष्ठवरी द्विज ओष्ठहि चावुनि ज्या जरिने खचली ॥
 त्याउपरी दडपे झडपे मग आननपंक्ति धरे रचली ॥
 वासुनि दांत मुखांत दहांत पडे मति गांढतमीं पचली ॥ ३ ॥
 म्हणे विश्वामित्र स्वमनि सकळांचे भरंवसे ॥
 कळें आले आतां मजजवळि विश्वंभरवसे ॥
 तथा या श्रीरामाविण जनकजा अन्य नवरी ॥
 म्हणोनी बोले कीं उठिं रघुपती साधि नवरी ॥ ४ ॥

श्रीराम तेव्हां मुनिपादपद्मा ॥
 वंदी जयाचे स्वपदींच पद्मा ॥
 आज्ञा गुरुची म्हणऊन सांची ॥
 करीन बोलोनि उठे तसाची ॥ ५ ॥
 शृंगारवीर करुणादि नवां रसांची ॥
 लीला जगद्गुरुचिया पदसारसांची ॥
 स्वप्रेमंतो दशम त्यासह त्यानवांतें ॥
 दावी सभेसि उठतां सुरमानवांतें ॥ ६ ॥
 लज्जावती फार तथापि त्याची ॥
 शंका न सीता धरिहो पित्याची ॥
 म्हणे अहा तात अशा पणातें ॥
 केलें तुवां संकट आपणातें ॥ ७ ॥
 बहु कठोर म्हणे धनु जानकी ॥
 निंपट कांसवष्टसमान कीं ॥
 रघुपती तरि हा लघु आपण ॥
 अंहहदारुण तांत तुझा पण ॥ ८ ॥
 मदनशत्रु शंरासन हें महा ॥

१ रावण. २ बळकट. ३ शिवाचें धनुष्य. ४ पोट्यापर्यंत. ५ दांत. ६ दोरी.
 जरीनेली. ७ मुखाची ओळ. ८ भुईवर. ९ मोठ्या दुःखांत. १० रामचंद्र.
 ११ हाय-
 १२ दुसऱ्याला. १३ लक्ष्मी. १४ खरी. १५ शांतिरस. १६ केवळ. १७ हाय-
 हाय. १८ हे पित्या. १९ शिव. २० धनुष्य.

मदन मूर्तिच केवळ राम हा ॥
 करिल सज्ज कसा धनु आपण ॥
 अहह दारुण तात तुझा पण ॥ ९ ॥
 छात्रा उठे दशरथप्रभुदिग्गंजाचा ॥
 घे चाप इक्षुसम ते पति भर्ग ज्याचा ॥
 शूंडास्ववाहु उचलोनिच चालिलाहो ॥
 घेती समस्त नयनीं प्रभूचाचि लाहो ॥ १० ॥
 घे इक्षु वारण जसा करपुष्करानें ॥
 श्रीराम चाप उचली करपुष्करानें ॥
 मोडि सर्वेची सकळांसाहि लाज आणी ॥
 गेलें नृपालमुखिचें उतरोनि पाणी ॥ ११ ॥
 गजगतीजगतीप्रति दाविते ॥
 वसुमती सुमती सुख भौविते ॥
 स्वतनुजातनु जाणतसे धरा ॥
 नवरि ते वरिते मणि कंधरा ॥ १२ ॥
 अर्पीगळांहारजयासुकाळीं ॥
 सीतासुखाच्यापडली सुकाळीं ॥
 विचित्रवाद्येंजनवाजवीती ॥
 सीतापतीचें यशगाजवीती ॥ १३ ॥

पांडवप्रतापांतील अभिमन्यूचें युद्ध.
 भौव्या.

युद्धासगुंतलाअर्जुन ॥ इकडेकायज्ञालेंवर्तमान ॥
 चक्रव्यूहगुरूद्रोण ॥ रचिताज्ञालाअद्भुत ॥ १ ॥
 सर्पव्यूहपांडवरचिती ॥ धर्मासिअवघेचिरक्षिती ॥
 युद्धमांडिलेंअद्भुतरिती ॥ द्रोणेंआणिभीमसेनें ॥ २ ॥

१ बालक. २ दशरथराजा हाच ऐरावत त्याचा. ३ जंस. ४ सदाशिव
 ५ लाभ. ६ हत्ती. ७ शूंडाग्रानें. ८ हस्तकमलानें. ९ तत्काळ. १० गजासहि-
 वी मंदगती. ११ पृथ्वीप्रति. १२ पृथ्वी. १३ मानते. १४ कन्या. १५ रामातें
 १६ सुमुहूर्ती. १७ स्वस्ताईन १८ श्रीरामाचें. १९ गरुडाकार व्यूह.

नकुळसहदेवपांचाळ ॥ अवघेयुद्धकरितीसत्रळ ॥
 परीचक्रव्यूहभेदावयात्रळ ॥ कोणासहीदिसेना ॥ ३ ॥
 धर्महणेअसतापार्थ ॥ तरीहाव्यूहभेदितानिश्चित ॥
 तोंपुढेंयेऊनसुभद्रासुत ॥ धर्मरायासविनवीतसे ॥ ४ ॥
 तुम्हीमजआज्ञाद्यालजरी ॥ तरीहाव्यूहभेदीननिर्धारी ॥
 धर्महणेल्याअत्रसरीं ॥ तूंबाळककींसुकुमारा ॥ ५ ॥
 मगबोलेपार्थनंदन ॥ आम्हाक्षत्रियारणतेंचिधन ॥
 तातातुमच्यादयेंकरून ॥ व्यूहभेदूनिजाईनमी ॥ ६ ॥
 परमसुंदरसुभद्रासुत ॥ रूपाशींतुळितांउणामन्मथ ॥
 दुसराश्रीकृष्णचिभासेजनांत ॥ विराटजामांताजोहोय ॥ ७ ॥
 श्यामवर्णरांजीवनयन ॥ आजानबाहूसुहास्यवदन ॥
 जोपांडवांसिप्राणांहून ॥ आवडतापांचांसीही ॥ ८ ॥
 ऐसातोउत्तरावर ॥ रथावरीचढलासत्वर ॥
 उदयाद्रीवरीदिनकर ॥ तैसातेजाळदिसतसे ॥ ९ ॥
 केलाधर्मासिनमस्कार ॥ युद्धानिघालापार्थकुमार ॥
 तोंसहस्रावधीराजेवीर ॥ व्यूहाप्रतीरक्षिती ॥ १० ॥
 व्यूहभेदीतजायसौभद्र ॥ दहासहस्रमारिलेकुंजर ॥
 एकअयुतमहावीर ॥ अश्वासहितपाडिले ॥ ११ ॥
 दळांसहितराजकुमार ॥ एकल्यावरीसोडितीशर ॥
 परीतोआंनक्रदुंदुभीकन्याकुमर ॥ तितुकेतोडीक्षणमात्रें ॥ १२ ॥
 तितुक्यांचेंबाणजाळ ॥ एकसरेंभेदीसुभद्राबाळ ॥
 जैसेउगवतांसूर्यमंडळ ॥ भंगणेंसर्वलोपवी ॥ १३ ॥
 एकउठतांपक्षिनीयक ॥ असंख्यसंहारितोदंदेशूक ॥
 कींसुटतांचंडवातदेख ॥ जळदजाळवितुळवितो ॥ १४ ॥
 कींमूढाचेंवागजाळसमस्त ॥ एक्याशब्देउडवीपांडित ॥
 कींएकसिंहनांगत्रहुत ॥ पडतीगतप्राणहोउनी ॥ १५ ॥
 हृदयींप्रकटतांबोधें ॥ सहपरिवारेंपळतीकामक्रोध ॥

१ अर्जुन. २ अभिमन्यु अर्जुनपुत्र. ३ व्यासमयीं. ४ अभिमन्यु. ५ मदन.
 कमलनेत्र. ७ गुडघ्यांपर्यंत लांब व्याचे हात. ८ सूर्य. ९ तेजस्वी. १० हत्ती.
 ११ दहासहस्र. १२ सैन्यासहित. १३ वसुदेव कन्येचा पुत्र. अभिमन्यु.
 १४ नक्षत्रसमूह. १५ गरुड. १६ सर्प. १७ मेषपटल. १८ गज. १९ ज्ञान.

क्रीं प्रत्ययायेतां ब्रह्मानंद ॥ क्षुद्रानंदविरमती ॥ १६ ॥
 तैसा एकलाचधनंजयकुमार ॥ परीसैन्येकेलीं अवधीं जर्जर ॥
 कोणही उचलितां आपुलाकर ॥ शस्त्रासहितछेदीपै ॥ १७ ॥
 दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण ॥ त्याशीं युद्ध करीनिर्वाण ॥
 घेतलाताकाळत्याचा प्राण ॥ शिर उडवनि पाडिलें ॥ १८ ॥
 बाण सोडीत धांवला कर्ण ॥ दोबाणीं विंधिलेत्याचे कर्ण ॥
 आंगकाढूनि भानुनंदन ॥ पळता झाला एकीकडे ॥ १९ ॥
 दशबाणीं सुयोधन खिळिला ॥ द्रोण पांचबाणीं विंधिला ॥
 जयद्रथ दूर पळविला ॥ एकाबाणें करोनी ॥ २० ॥
 अश्वत्थामा कृपाचार्य ॥ हेही पळती गत वीर्य ॥
 देखूनि अभिमन्यूचे शौर्य ॥ द्रोण मस्तक डोलवी ॥ २१ ॥
 व्यहामा जीसांपडला पार्थकुमार ॥ सहाजण महावीर ॥
 सोडिते झाले निर्वाण शर ॥ एकलिया वाळावरी ॥ २२ ॥
 सुकुमार तो सौभद्र ॥ एकल्यासी हाणिती महावीर ॥
 चहूंकडे पाहे सुंदर ॥ आपलें कोणी दिसेना ॥ २३ ॥
 एकला युद्ध करि अभिमन्य ॥ कर्णें सोडिले निर्वाण बाण ॥
 हातीं चें धन तोडन ॥ बाणभाते छेदिले ॥ २४ ॥
 सारथी घोडे ते वेळे ॥ द्रोणाचार्यें मारिले ॥
 मग अभिमन्ये खड्ग घेतलें ॥ रथाखालीं उतरला ॥ २५ ॥
 जैशीवी जलवोनि जाये ॥ तैसा अभिमन्य तळपताहे ॥
 तों दुर्योधने खड्ग लवलाहे ॥ एके बाणें छेदिलें ॥ २६ ॥
 मग गदाघेऊनि पार्थसुत ॥ अमित वीरांतें पाडित ॥
 तों दुःशासन वरित ॥ गदा छेदिली हातींची ॥ २७ ॥
 मग घेतलें रथचक्र ॥ रणींत लपे सुभद्राकुमार ॥
 जैसा कृष्णचक्र धर ॥ तैसा वीर दिसतसे ॥ २८ ॥
 कर्ण द्रोण दुर्योधन ॥ सोडितो बाणापाठीं बाण ॥
 हातीं चें रथचक्र जाण ॥ अश्वत्थामियानें छेदिलें ॥ २९ ॥
 तों दुःशासन पुत्र दुःशासनी ॥ वेगें आला गदाघेउनी ॥
 विकळ सौभद्र पडलियारणीं ॥ त्याचे मस्तकीं घातली ॥ ३० ॥

तेणें चूर्ण झालें शिर ॥ पडलापार्थाचाकुमार ॥
 तोंअशरीरिणीवदलीउत्तर ॥ धर्मयुद्धनव्हेहें ॥ ३१ ॥

खरें धैर्य.

दोन लहान मुलगे भाऊ भाऊ होते, त्यांच्या एका खेळगड्या-
 चा वाढदिवस आला होता, म्हणून त्याचे घरीं मुलांची चार
 पंडळी बोलाविली होती; ह्यास्तव ह्यांस बोलावणें आल्यावरून हे
 दोघे मुलगे त्या आपल्या खेळगड्याच्या घरीं गेले. त्यांच्या आई-
 वापांनीं, आठवाजतां घरीं परत यावें, म्हणून त्यांस ताकीद केली
 होती. मुलांचा मोठा जमाव त्यांच्या खेळगड्याच्या घरीं
 मिळाला होता.

मुलें जमल्यावर पहिल्यानें त्यांनीं घराबाहेर खेळून कांहीं वेळ
 घालविला; त्यांस जसा हा सुखाचा वेळ गेला तसा त्यांस कधीं
 गेला नव्हता. त्यांनीं झाडांला वळघा मारिल्या; झोल्यांत वसून
 झोके घेतले; व नाचतां वागडतां आणि नानाप्रकारचे खेळ खेळतां
 भानंदाच्या आरोळ्यांनीं तें सर्व ठिकाण त्यांनीं दणाणविलें. पुढें
 घराबाहेर त्यांस खेळतां येईना इतका काळोख पडल्यावरं ते घ-
 राच्या आंत गेले, आणि दिवाणखान्यांत चांगली रोषनाई केली
 होती तेथें त्यांनीं नवेनवे खेळ मांडिले.

मोठ्या आवडीचा जो आंधळ्याकोशिविरीचा खेळ त्या खेळा-
 च्या भरांत ते असतां, कोणी आत येऊन म्हणाला, मेवामिठाई
 आतां यावयाची आहे, ह्यासाठीं तुम्ही सर्वांनीं अंपळ बसावें.
 चाकर दार उघडून मेवामिठाईनें भरलेलें तबक घेऊन आंत येत
 आहे इतक्यांत आठ वाजले.

आठवाजतां घरीं यावें, म्हणून ज्या दोन मुलांस आईवापांची
 ताकीद झाली होती, तीं फार खिन्न झालीं. राहण्याविषयीं जो
 त्यांस मोह झाला त्याचें निवारण करण्यास त्यांस मोठें संकट पडलें.
 तरीं वडील भावानें धैर्य धरून आपल्या शेजारच्या मुलाच्या का-

नांत सांगितलें कीं, मला गेलें पाहिजे. इतकें तो बोलतांच दिवाणखान्याभर लागलाच गलबला होऊन जो तो मोठ्यानें त्याचा निषेध करूं लागला.

एकजण बोलला, मला माझी आई म्हणाली, तुला नऊवाजत तोंपर्यंत बाहेर राहण्याची परवानगी आहे. दुसरा बोलला, माझी आई मला घरीं येण्याविषयीं कांहींच बोलली नाहीं, पाहिजे तितका वेळ ती मला बाहेर राहूं देईल. एक दांडगा मुलगा दूर बसला होता तो म्हणाला, आईनें मला आपल्या कमरेशीं बांधिलें तरी मी घरीं रहावयाचा नाहीं. एक भित्रा मुलगा होता तो त्या उभयतांच्या घराशेजारीं राहत असे, तो त्यांजवळ येऊन तोंड बेंगाडून म्हणाला, अहो, अमळसे थांबाना बरें, मी साडेआठ वाजतां घरीं जाणार आहे; मग आपण बरोबरच घरीं जाऊं; एकद्वानें अंधारातून घरीं जाणें मला चांगलें वाटत नाहीं. घरची आई देखील येऊन म्हणाली, मुलांनो, तुम्ही अंमळसे थांबून थोडीशी मेवा-मिठाई खाऊन गेलां असतां तुमची आई तुम्हांला रागें भरेल, असें मला वाटत नाहीं.

असें झाल्यावर त्या बापड्या मुलांनीं काय करावें बरें ? सर्वांची इतकी विनवणी त्यांनीं कशी लोटावी बरें ? क्षणभर राहूनराहूं केलें, आणि त्या मोहाला कांहींसे ते बच झाले. तरी त्यांची सद्गुणाकडची बुद्धि क्षणमात्र ढळते तों लागलेंच त्यांनीं आपलें संपूर्ण धैर्य धरून म्हटलें, आम्हांला गेलेंच पाहिजे. मग लगबगीनें जातोहो म्हणून सर्वास सांगून जितकी त्वरा करवली तितकी करून निघाले. त्यांस हें भय पडलें कीं, जर आपण गमलों तर मोहाच्या पाशांत पडूंच. निघाल्यावर लखलखित खिडक्यांकडे व आंतिल आनंदी मुलांच्या मंडळीकडे पहावयास क्षणभर देखील ते उभे राहिले नाहींत. एकमेकांचा हात धरून जितकें त्यांच्यानें लवकर धांवलें तितकें आपल्या घराकडे धांवत गेले.

ते घरीं पोहोचले तेव्हां त्यांच्या आईबापांनीं हास्यवदन करून, मुलांनो, आलां, बरें झालें, असें त्यांस म्हटलें. आपला हुकूम

मोडण्याविषयीं त्यांस जो मोहाचा प्रसंग पडला होता तो जेव्हां आईवापांनीं ऐकिला, तेव्हां त्यांनीं मुलांकडे इतके आनंदानें डोळे भरून पाहिलें कीं त्या पाहण्यानें मुलांच्या मनांतील तें दुःख दूर झालें. बग रानीं ते मुलगे निजावयास गेले तेव्हां, आम्हीं आपला पुत्रधर्म पाळिला, व आम्हीं आपल्या आईवापांस सुख दिलें, असें त्यांच्या मनांत आलें, आणि आईवापांनीं ज्या वेळेची परवानगी त्यांस दिली होती, त्यावेळेच्या पलीकडे आपल्या खेळगड्यांवरोंवर राहून जो आनंद त्यांस व्हावयाचा होता, त्याहून अधिक आनंद ह्या मनांत आलेल्या गोष्टीनें झाला.

वाचणाऱ्या मुलांनो, ह्या लहान मुलांच्या धैर्याचा आणि आपला पुत्रधर्म पाळण्याच्या निश्चयाचा जो हा उत्कृष्ट दाखला ह्याचा तुम्हांला आनंद व्हावा; आणि तुम्हांस तसा प्रसंग पडला असतां तुम्हीं तसेंच वागावें. म्हणजे तुम्हांस तसेंच फळ मिळेल.

इंग्लंड वर्णन.

प्रकरण चवथें.

इंग्लंडाच्या राज्यव्यवस्थेचा प्रकार.

इंग्लंडांतील राज्याच्या व्यवस्थेचा प्रकार चमत्कारिक आहे. तेथें राज्य चालविणारा राजा आहे, व त्याची सत्ताही चालते, परंतु एकाच्या राजाच्या मनास येईल तसें राज्य चालत नाहीं. तेथें पार्लमेंताच्या दोन सभा आहेत. त्यांत एक सभा बडेलोकांची, आणि एक रयतलोकांच्या प्रतिनिधींची. कायदा ठरवायाचा असला, तर राजा, बडेलोकांची सभा, व प्रतिनिधींची सभा, ह्या तिघांच्या संमतीनें कायदा ठरतो. कोणत्या गोष्टीला ह्या तिघांतून जर एक प्रतिकूल झाला, तर तो कायदा सिद्ध होत नाहीं. ह्याप्रमाणें राजाच्या सत्तेला पार्लमेंताच्या सभा प्रतिबंधक आहेत.

राजास राज्याभिषेक होतो तेसमयीं राजा विधिपूर्वक शपथ करितो कीं, पार्लमेंताच्या संमतीनें जे कायदे ठरले किंवा ठरतील

त्यांप्रमाणें व देशाच्या मामूलांशिरस्त्याप्रमाणें मी राज्यकारभार चालवून. प्रातेस्तंत * धर्माचा संभाळ करीन. तसेच धर्माध्यक्ष आणि धर्ममंडळी ह्यांचे जे कायद्याप्रमाणें अधिकार आहेत त्यांचें मी रक्षण करीन.

आरमाराचे सरदार आणि लष्करांतील सरदार ह्यांची नेमणूक करणें राजाकडे आहे. दुसऱ्या देशाशी युद्ध करणें, सल्ला करणें, तसेच पार्लमेंताची सभा जमविणें किंवा कांहीं दिवसपर्यंत तहकूब करणें, किंवा आहे ती मोडून नवी जमविणें, ह्या सर्व गोष्टींचा अधिकार राजास असतो; तरी पार्लमेंतांतील दोन्ही सभांच्या संमतीवांचून त्याच्यानें कायदा करवत नाहीं, व नवा कर वसवत नाहीं.

राज्याधिकार वंशपरंपरेनें चालतो. गादीवर बसलेला जो राजा त्याचे मागून बसणारा जो राजपुत्र तो जर प्रातेस्तंत धर्मास अनुसरणारा नसला, तर त्यास राज्याधिकार मिळत नाहीं. मग त्याच्या खालचा वारसदार जो प्रातेस्तंत धर्मास अनुसरणारा असेल त्यास तो अधिकार मिळतो. राज्याधिकाराविषयीं प्रथम पुत्र, तो नसेल तर कन्या, कन्या * नाहीं तर भाऊ किंवा त्याचा वंश, ह्या रितीनें सत्ता चालते.

इंग्लंडांतील बडे लोकांस लार्ड ही पदवी आहे, म्हणून बडे लोकांची जी सभा तिला लार्डांची सभा असें म्हणतात. बडे लोकांमध्ये द्यूक, मार्किंस, अर्ल, वैकौंत, आणि वारन अशा किताबांच्या पांच पदव्या आहेत. ह्या पदव्यांच्या बडे लोकांची संख्या एकसारखी * नियमित राहत नाहीं. राजाची

* प्रातेस्तंत धर्म म्हणजे इसवी शकाच्या सोळाव्या शतकांत धर्माच्या चालीची सुधारणूक झाली त्या सुधारलेल्या प्रकाराला प्रातेस्तंत ही संज्ञा आहे.

* हल्लीं जी गादीवर राणी आहे ती मागील राजाची औरस कन्या नव्हते; ती पुनर्जा आहे.

* सन १८५२ ह्या वर्षी लार्डांच्या संभेन बसणारे बडे लोक इंग्लंडांतलि द्यूक २०, मार्किंस २२, अर्ल १११, वैकौंत २२, आणि वारन २००, आर्च-बिशप २ व बिशप २५, त्यांशिवाय स्कातलंड देशांतलि बडे लोक ह्यांचे १३ प्रतिनिधि आणि ऐर्लंडांतलि बडे लोकांचे प्रतिनिधि २८ आणि धर्माध्यक्षांचे प्रतिनिधि ४ इतके होणे.

खुशी असेल तर त्यास कोणाला कोणत्याही पदवीवर चढविण्याचा अखत्यार आहे. ह्या सगळ्या पदव्यांच्या वडेलोकांस लार्दांच्या सभेत बसण्याचा वंशपरंपरेने अधिकार असतो. ह्याशिवाय मुख्य दोन धर्माध्यक्ष, ज्यांस आर्चाविशप म्हणतात. त्यांस आणि त्यांच्या खालचे धर्माध्यक्ष, ज्यांस विशप म्हणतात, त्यांस लार्दांच्या सभेत बसण्याचा अधिकार आहे. गादीवर बसलेला राजा व त्याच्या मागून बसणारा राजपुत्र ह्यांस लार्दांच्या सभेत बसण्याचा अखत्यार नाही. इतर राजपुत्रांस बसण्याचा अखत्यार आहे. देशांतील सर्व कोर्तांवर लार्दांची सभा हे मुख्य कोर्त आहे, ह्याच्या पुढे अपील करण्यास दुसरे कोर्त नाही. लार्दांच्या सभेत जो निवाडा होईल तो शेवटला आहे. कांहीं विशेष विषयांबद्दल मुख्य कोर्त म्हटले, तर राजा दर इजलास कौन्सिल ह्या नावाचे कोर्त आहे. त्या कोर्तापुढे त्या मुकदम्याबद्दल दुसरे स्थळ नाही. ह्या देशांतून विलायतेस जाणे अपिले जातात तीं राजा दर इजलास कौन्सिल ह्या कोर्तात जातात.

प्रतिनिधींची सभा म्हणजे देशांतील प्रजा आपले तर्फेने बोलणे बोलवें, व आपले हित वाढववें, म्हणून ज्याची योजना करतात ते जे प्रतिनिधि त्यांची सभा. साधारण सर्व लोकांस प्रतिनिधि नेमण्याच्या कामांत संमति देण्याचा अधिकार असतो. ज्यांच्या पदरीं घर, दार, शेतवाडी, उदीम, व्यापार, किंवा वजनदारी, ह्यांतून कांहींतरी असेल त्यांस मात्र असतो. तसेंच लार्दांच्या सभेत बसणारे जे वडे लोक त्यांसही प्रतिनिधि नेमण्याच्या कामांत संमति देण्याचा अधिकार नाही. प्रतिनिधींच्या सभेला इंग्लंडांत कामन्स लोकांची सभा असे म्हणतात.

सगळ्या देशाचे प्रांत ५२ आहेत. त्यांतून प्रतिनिधि पाठवितात. त्यांत जे मोठे प्रांत आहेत त्यांतून चहूंपासून सहांपर्यंत पाठवितात, आणि लहान आहेत त्यांतून दोन दोन पाठवितात. तशींच जीं मोठीं शहरे आहेत त्यांतून तीन किंवा चार पाठ-

वितात, आणि त्यांहून लहान आहेत त्यांतून त्यांच्या मोठेपणा-
प्रमाणे एक किंवा दोन पाठवितात.*

पार्लमेंताच्या सभेत जाऊन वसण्याबद्दल कोणास खर्च किंवा
वेतन मिळत नाही. तरी प्रतिनिधींच्या सभेत सभासद होणे ही
मोठी अन्नूची गोष्ट आहे म्हणून मोठेमोठे लोक ह्याची वळें
इच्छा करितात. प्रतिनिधींच्या सभेत वसण्याची योग्यता सर्वास
नाहीं. कायद्याप्रमाणे ज्याच्या पदरीं अमुक शेतजमीन आहे
त्यासच ती मिळते. म्हटलें असतां ह्या कामास उत्कृष्ट बुद्धीचे,
चतुर, निस्पृह, आणि अन्नूदार असे पुरुष प्रजांनीं प्रतिनिधि नेमावे,
परंतु ह्यांचा कांहीं नेम राहत नाही. जो लोकांचीं मनं वळवि-
तो त्यास ती पदवी मिळते. कायद्याप्रमाणे सात सात वर्षांनीं
प्रतिनिधींची पहिली सभा बदलून नवी सभा मिळाली पाहिजे.
मध्ये राजाची मर्जी असली तर ती सभा बदलण्याचा अखत्यार
राजाला आहे.

पार्लमेंताची सभा बहुतकरून ज्यान्युआरी महिन्यापासून आ-
गस्त महिन्यापर्यंत भरत असते. परंतु काम पडल्यास पाहिजे
तेव्हां ती सभा भरविण्याचा अधिकार राजास आहे. ह्या सभे-
मध्ये ज्या विषयाचे विचार होतात ते विषय दोन प्रकारचे
आहेत. म्हणजे थोड्या लोकांकडे ज्यांचा संबंध असे कांहीं
विषय आणि सर्व लोकांकडे ज्यांचा संबंध असे कांहीं विषय
आहेत. पहिल्या प्रकारचे विषय म्हटले म्हणजे, कालवे
खणणे, नवे रस्ते बांधणे, रानाला अवार घालणे, कांहीं कामा-
करितां मंडळी जमविणे, असल्या गोष्टींचा कायदा करून परवा-
नगी देणे, इत्यादि आहेत. दुसऱ्या प्रकारांतले विषय म्हटले
तर, राज्यांतिल व्यवस्था करणे, उदमाची व्यवस्था ठेवणे, जे
लोक दुसऱ्या देशांत जाऊन तेथे वसाहत करितात त्यांचा
बंदोबस्त करणे, आणि कर व जकात वसविणे हे आहेत.

कायदा करण्याची रीत येणेप्रमाणे आहे. कोणा सभा-

* इसवी सन १८५६ च्या वर्षी इंग्लंड व वेल्स ह्याजकडून आलेले ४९६
प्रतिनिधि, स्कात्लंडाकडून आलेले ५३, आणि ऍल्सदाकडून आलेले १०५
एकंदर ६५४ प्रतिनिधि वसन होते.

सदास कांहीं नवा कायदा करावा, किंवा, पहिला एखादा कायदा फिरवावा, असे वाटल्यास तो किंवा त्याच्या तर्फेने दुसरा कोणी सभासद सभेस सूचना करितो कीं, मी कायद्याविषयीं बोलणार आहे. मग त्याच्या मनांत ज्या प्रकारचा कायदा करावयाचा असेल त्या प्रकारचा मजकूर कागदावर लिहून तो * कागद सभेस देतो. तो वाचून त्याचा विचार तेथे तीन वेळां होतो. पहिल्या वेळेस वादविवादाच्या अंतीं सर्व सभासदांचे अनुमत घेतात. बहुतांनीं अनुमत दिलें तर दुसऱ्यानें त्याचा विचार होतो. त्यावेळेसही शेवटीं फिरून सर्वांचे अनुमत घेतात. त्यांत बहुतांनीं मान्य केल्यावर तिसऱ्यानें विचार होतो, तेव्हांही बहुतांनीं मान्य केला म्हणजे सभेतून पार पडला, मग तो कागद दुसऱ्या सभेकडे पाठवितात; तेथेही त्याचप्रमाणें त्याचा तीन वेळां विचार होऊन बहुसंमतानें पसंत झाला तर तो राजाकडे पाठवितात. तो राजानें पसंत केला म्हणजे चालू होतो. मुळांच जर तो पहिल्या सभेनें नापसंत केला तर पुढे जात नाही. कदाचित् पहिल्या सभेत पसंत झाला पण दुसऱ्या सभेनें नापसंत केला, तरी रद्द होतो. तसेंच दोहों सभांनीं पसंत केला असतांही राजानें जर नापसंत केला, तर तो कायदा चालावयाचा नाही. एरूण दोनही सभा व राजा ह्या तिघांस पसंत झाला तरच नवा कायदा कायम होतो, किंवा पहिला फिरतो.

नव्या कायद्याविषयीं कधीं असें होतें कीं जो विषय नवा करावयाचा असेल तो लोकांच्या हिताचा असतो, परंतु त्याचे बीज कोणाच्या मनांत येत नाही; म्हणून त्याविषयीं प्रथम अनुमत कोणी देत नाही. तेव्हां तो तसाच राहतो. फिरून दुसरे वर्षीं तो सभेपुढें आणितात, तरी नापसंत होतो असा बहुतवेळां जरी नापसंत झाला तरी वारंवार सभेत तो विषय प्रगट करण्यास सभासदांस किंवा त्यांच्या तर्फेनें दुसऱ्यास अधिकार आहे. शेवटीं काळेंकरून त्या गोष्टीचे बीज लोकांस समजल्या-

* त्या कागदास इंग्रजी भाषेंत बिल म्हणतात.

जर त्याविषयीं अनुमतें बहुत पडतात, आणि तो कायदा ठरतो. नवा कायदा करण्याविषयींच्या मजकुराचा कागद कोणत्याही सभेपुढे प्रगट करण्याचा सभासदांस अधिकार आहे. तरी लोकांपासून पैका घेणे, किंवा कर पट्टी बसविणे, ह्या गोष्टीचा विचार प्रथम प्रतिनिधींच्या सभेमध्ये मात्र होतो, प्रतिनिधींच्या सभेकडून आल्यावांचून लार्दांच्या सभेत ह्याविषयीं कोणाला कागद देण्याचा किंवा विचार करण्याचा अधिकार नाही.

झोंप.

झोंप ही ईश्वराच्या मोठ्या कृपेची देणगी आहे. बहुत वेळां झोंप घेऊन तुम्हांस विश्रांति झाली आहे, तरी ह्या अवस्थे-विषयीं विचार करण्यास तुम्हांला कदाचित् ही पहिलीच वेळ असेल. कोणजण, ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं, असें तुम्हांस वाटत असेल; परंतु ईश्वराच्या कृपेच्या ज्या करामती आहेत त्यांतील झोंप ही एक करामत आहे, आणि तिचे मनन करण्यांत हांशील आहे.

आपणांस नकळतां आपणास झोंप लागते, हे ईश्वराच्या शहाणपणाचें प्रमाण होय. झोंप लागण्याच्या प्रकाराचा विचार जर आपण करावयास लागलों, तर त्यानेंच झोंपेचें निवारण होतें. आपण विचार करण्याचें काम सारें बंद केल्यावांचून आपणास झोंप लागायची नाही. झोंप नवोलावितं येते, ह्या अवस्थेंत विचाराचा कांहीं संबंध नसतो. झोंप आणण्या-विषयीं आपला जितका जितका प्रयत्न अधिक, तितकी तितकी झोंप आपणापासून दूर होते. झोंप मनुष्यास आवश्यक असून सुखकारक अशी ईश्वरानें करून ठेविली आहे, आणि ही झोंप मनुष्याच्या ज्ञानशक्तीच्या व इच्छेच्या पलीकडेस आहे.

हा विचार अंमळ पुढें चालवून, झोंप लागल्यावर आपली किती चमत्कारिक अवस्था होते ती पहा. जागृत असतां जे जे पदार्थ आपण पाहतों ते ते पदार्थ आपणांस नाहीं-तसे होतात, आणि आपण जिवंत असून जिवंत आहों हे

आपणास समजत नाहीं. हृदयाचें उडणें, रक्ताचें वाहणें, भ्र-
 शिव्याचें पचणें, निरनिराळ्या रसांचें उत्पन्न होणें, अशीं शरीरां-
 तौल सर्व कामें खळ नपडतां व अव्यवस्था नहोतां, यथास्थित
 चालतात. आपला जीवात्मा झोंपित अगदीं स्तब्ध, म्हणजे
 व्यापार शून्य होतो; आणि जागृतअवस्थेमध्ये जे विषय मनांत
 भिन्नभिन्न रूपांनीं भासत असतात, ते विषय जशीं जशीं झोंप लागत
 जाते तसे तसे एकमेकांत मिसळत जातात. इंद्रियें मंद होत
 होत आपला व्यापार सोडितात. स्नायूंची गति मंद होतां होतां
 शेवटीं शरीराचा सर्व ऐच्छिक व्यापार बंद राहतो. एकून
 झोंपिं गेलेल्या मनुष्याची अवस्था सर्वप्रकारें चमत्कारिक आहे.
 तितकी चमत्कारिक दुसरी अवस्था मनुष्यास भिळावयाजोगी बहु-
 तकरून एकच राहिली आहे. जो कोणी ह्या झोंपेचा विचार
 करील त्याला त्या दुसऱ्या अवस्थेची आठवण होईलच होईल.
 ती दुसरी अवस्था कोणती म्हणाल तर महानिद्रा, म्हणजे मृत्यु होय.
 तुम्हांला नकळतां आतां जशीं झोंप येते, तसें तुम्हांला पुढें नकळ-
 तां मरण येईल. त्याच्या येणाच्या पूर्वीं तुम्ही तयार असा;
 राहिलेल्या वेळांचें सार्थक्य करा, आणि तुमचीं चित्तें ज्ञानमार्गा-
 कडे वळतील असा तुम्हीं आपल्या आयुष्याच्या दिवसांचा
 तुमार पहा.

बंधुप्रीति.

इंग्लंड देश ग्लान्विल साहेब ह्या नांवाचा एक प्रख्यात
 श्रील होता, त्याची गोष्ट अशी आहे कीं, त्याच्या बापापाशीं
 मालमत्ता पुष्कळ होती, ती वडील मुलास द्यावी असा त्याचा वेत
 हाना; परंतु तो मुलगा दुर्गुणी निघाला, व फिरून तो वाटेवर
 येईल अशी आशाही राहिली नव्हती म्हणून म्हाताऱ्यानें मरतेस-
 मयीं ती सर्व मालमत्ता धाकटा मुलगा जो हा ग्लान्विल साहेब
 ह्याला दिली. बाप जिवंत असतां तो वडील मुलास त्याच्या
 वर्तनावरून म्हणत असे कीं, मी तुला दौलत देणार नाहीं, धाक-
 च्यास देईन; परंतु तें त्यास खरें वाटत नसे. त्याला वाटे कीं,

म्हातारा रागावून जें बोलतो तें उगीच धाक दाखविण्याकरितां आहे; परंतु बाप मेळ्यावर तें सारें खरेंच, असें त्याच्या अनुभवास आलें; म्हणून तो फार खिन्न झाला, आणि पश्चान्नाप पावून, दुर्व्यसन सोडून, चांगल्या रितीनें वागं लागला.

हें धाकटा भाऊ जो ग्लानविल साहेब ह्यानें पाहून एकेदिवशीं आपल्या मित्रांस मेजवानीस बोलाविलें; त्याजबरोबर आपल्या वडील बंधूसही भोजनास बोलाविलें. मग पक्कानांनीं वाढलेलीं ताटे सर्वांपुढें ठेविल्यानंतर एक झांकलेलें ताट होतें तें वडील भावापुढें ठेवून, हें ताट आपण उघडावें, असें भावास सांगितलें. त्यानें ताट उघडून पाहिलें तों तें कागदपत्रांनीं भरलेलें असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्या वडील भावास किती आश्चर्य वाटलें असेल !

ग्लानविल साहेब आपल्या भावास म्हणाला, बापानें जी दौलत ठेविली तिचे हे कागद पत्र आहेत. प्रस्तुत तुझी वर्तणूक चांगली झाली आहे हें आम्ही सारे पाहत आहों. अशीच तुझी वर्तणूक बाप जिवंत असतां जर त्याच्या दृष्टीस पडती, तर जी काय व्यवस्था तो करता म्हणून मला ठाऊक आहे ती व्यवस्था आज मी करणार, ह्यास्तव बापानें दिलेली सर्व मालमत्ता मी आपल्या खुशीनें तुझ्या स्वाधीन करितों. असें म्हणून सर्वांदेखत सारी मालमत्ता त्यानें वडील भावास दिली.

दुसरी गोष्ट. गोंवें हें हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज लोकांच्या मोठ्या भरभरीचें स्थान होतें. त्या गोंव्यास जाण्याकरितां सन १५८५ ह्यावर्षीं पोर्तुगीज लोकांनीं लिसबोन नांवाच्या शहरापासून गलबतें हांकारिलीं; त्यांपैकीं एका गलबतावर खलाशी व नोर देऊन जाणारे लोक मिळून वाराशें मनुष्यांत कर्मी नव्हतीं. गलबत निघून चालतें झाल्यावर तें प्रथम सुरळीत चाललें होतें, परंतु फार दिवस गेल्यावर त्या गलबतावरच्या सुकाण्याच्या हैकडपणामुळे तें गलबत खडकावर लागलें, तेव्हा तक्षणींच त्या लोकांवर मृत्यूनें डोळे वटारिले, म्हणजे एका क्षणांत आपणांस मरण येतें असें त्यांस वाटलें. असें होतें तों

इतक्यांत जहाजावरील कपतानानें, समुद्रांत होडी टाका म्हणून हुकूम देऊन, होडी टाकविली, आणि तींत काहीं अन्न टाकवून एकोणिस मनुष्यांनिशीं आपण होडींत उडी घातली. नजाणो होडी बुडेल, ह्या भयानें त्या मनुष्यांनीं हातांत तरवारी घेऊन होडींत दुसऱ्या मनुष्यांस येऊं दिलें नाहीं.

ह्याप्रमाणें त्यांचा सरंजाम थोडा, मार्ग शोधून काढायस साधन होकायंत्र जवळ नाहीं, दैवशात जो पाऊस पडणार त्याखेरीज गोडेंपाणी होडींत नाहीं, असें असतांही त्यांनीं हिंदीमहासागरांत ती होडी हांकारिली. चारपांच दिवस झाले तों कपतान आजारी पडून मृत्यु पावला; तेव्हां अव्यवस्था न व्हावी, आणि कोणीएक नियंता असावा, म्हणून त्या मनुष्यांस आपणांपैकीं कोणाएकास मुख्य नेमणें जरूर पडलें. मग नव्या नेमिलेल्या कपतानानें पाहिलें तों बहुतेक अन्न खर्चिलें, आतां फार तर तीन दिवस निभावतील इतकें उरलें आहे; असें पाहून त्यानें ही युक्ति काढिली कीं, चिठ्या टाकून दर चवथ्या चिठ्ठीस ज्याचें नांव निघेल त्याला होडीवरून खाली पाण्यांत लोटवें. हें त्याचें म्हणणें सर्वांनीं मान्य केलें. तेव्हां नवा कपतान, एक उपाध्या, आणि एक सुतार, ह्या तिघांस सर्वांच्या अनुमतानें माफी मिळाली होती, म्हणून राहिलेले सोळाजणांतून चारजणांस मरणें भाग पडलें.

चिठ्या निघाल्यावर तीन मनुष्यांनीं दुर्दैवानें जें काय प्राप्त झालें तें भोगिलें, म्हणजे पाण्यांत उज्या टाकून मृत्यु पावले. चवथी पाळी पोर्तुगाल देशचा एक गृहस्थ त्यांत होता त्याजवर आली, तेव्हां त्याला होडींतून ढकलणार इतक्यांत त्याचा धाकटा भाऊ त्याच होडींत होता त्यानें मोठ्या कळवळ्यानें आपल्या भावाच्या गळ्यास मिठी घातली, आणि डोळ्यांत आंसवें आणून त्याला विनंती केली कीं, तुझ्याबद्दल मला मरण्याची आज्ञा दे.

त्याविषयीं त्यानें बहत कारणें दाखविलीं कीं, तुझ्या मार्गें कुटुंब आहे, आणि गोंव्यास तुशी बायको मुलें वाट पाहत असतील; ह्याखेरीज आपल्या तीन बहिणी आहेत त्यांचा सर्व

भार तुजवर आहे, त्यांचा संभाळ तुलाच केला पाहिजे. मी काय एकटा फटिंग आहे, वायकोनापोर. मी मेलों तरी कांहीं चिंता नाही; आणखी तुझ्यावांचून म्यां जगावें त्यापेक्षां मरावें हें वरें. असें बोलून तुझ्याबद्दल मला मरणाची परवानगी दे, म्हणून भावाला त्यानें शपथ घातली.

असें त्याचें औदार्य व धैर्य पाहून वडील भाऊ थक झाला, आणि गहिवर येऊन म्हणाला, ईश्वरच्छेनें हें मरण माझ्या वांच्यास आलें आहे, तर माझ्या मरणाबद्दल दुसऱ्यानें मरावें हें अनुचित आहे; तशांत तूं माझा भाऊ, तुझे मजवर फार उपकार आहेत, तेव्हां माझ्याबद्दल तुला मरण्यास मी कसें अनुमोदन देईन ? इतकें सांगितलें तरी तो धाकटा भाऊ ऐक्रेना. त्यानें वडील भावाच्या पायांस इतकी बळकट धिठी मारिली कीं त्या सर्व मंडळीच्यानें ती सोडवेना.

ह्याप्रमाणें कांहींवेळ संभाषण झाल्यावर वडील भावानें धाकच्यास समजावून सांगितलें कीं, आतां माझ्या मुलांचा तूंच वाप हो, आणि माझी वायको व बहिणी ह्यांचा संभाळ तूंच कर. असें त्यानें सांगितलें तरी तो धाकटा भाऊ आग्रह सोडीना. शेवटीं वडीलभावानें आपल्या धाकच्या भावाचा वंधुधर्म पाहून आपला आग्रह सोडिला, आणि आपल्याबद्दल शूर व तरुण अशा आपल्या धाकच्या भावास मरावयास आज्ञा दिली. तदनंतर धाकच्या भावास होडीवरून खालीं पाण्यांत लोकांनीं लोटून दिलें. आतां ही गोष्ट सांगणें योग्य आहे कीं, हा वंधुधर्मतत्पर मनुष्य पाण्यांत लोटिला असतां मरण पावला नाही; ह्यास कारण असें झालें कीं, ह्यास पाण्यांत लोटिल्यावर लागलीच जमीन दुरून दृष्टीस पडली. इतक्यांत मंडळीनें त्याला होडीवर घेण्याविषयीं यत्न करून वर घेतलें; नंतर थोड्याच वेळानें मोजांत्रिक सामुद्रधुनीच्या तिरास ते सारे सुरक्षित येऊन पोहोंचले.

सदाचरणाचें धैर्य.

हिंवाळ्यामध्ये कोणे एके दिवशीं हरिनेना आपले घरीं आला ते-हां मोठ्या रागानें आपली पाटी खालीं टाकून देऊन तो खिडकीजवळ बसला. त्याच्या आईस त्याची चर्चा नीट दिसली नाहीं, म्हणून ती त्याच्याशीं कांहीं बोलली नाहीं. तुला काय झालें, असें आई आपणास विचारील असें पहिल्यानें हरीस वाटलें होतें; पण ती कांहींच बोलली नाहीं तेव्हां त्याच्यानें बोलल्याशिवाय राहवेना. मग तोच बोलूं लागला.

हरी. विठू गोरा हा फार खऱ्याळ आहे; त्याचें मला पुन्हा दर्शन देखील नको.

आई. कोण विठू गोरा ? आणि त्यानें तुझें काय केलें ?

हरी. तो नुकताच शाळेंत येऊं लागला आहे; त्याला येऊन पुरते पंधरा दिवस देखील झाले नाहींत. तो कोठें तरी निघून जाईल तर फार बरें होईल; कारण त्याचें पुन्हा दर्शन घेऊं नयेसें मला वाटतें. आज सकाळीं मी त्याला बोललों कीं, तुझा भोंवरा क्षणभर मला दे; तेव्हां तो मला म्हणाला कीं, मीं भोंवरा दिला तर तुला शाळेंत यावयास उशीर होईल, ह्याकरितां मी देणार नाहीं. मला उशीर झाला तर, आई, त्याचें काय बरें गेलें ? बरें तें असो; मग आम्ही हिशेब करावयास लागलों तेव्हां माझा हिशेब झाला नव्हता म्हणून मीं त्याला म्हटलें कीं, त्वां हिशेब कसकसा केला आहे तो मला पाहूं दे. तो म्हणाला कीं, एकमेकांच्या पाऱ्या पाहून उतरणें हें बरोबर नाहीं, ह्याकरितां मी आपली पाटी तुला दाखविणार नाहीं. त्याच्या मनांत काय होतें तें मी समजलों. त्याला वर्गामध्ये पहिला नंबर पाहिजे होता, म्हणून त्यानें आपला हिशेब मला पाहूं दिला नाहीं.

हरीच्या आईनें त्यावेळेस कांहींच उत्तर केलें नाहीं; पण जेव्हां तो वृत्तीवर आला, आणि निजायाला जाऊं लागला, तेव्हां तिनें सकाळची गोष्ट काढून मोठें प्रियकर भाषण केलें. ती म्हणाली कीं, कायरे हरी, सकाळीं विठूनें तुला भोंवरा दिला

असता तर तुझे मन खेळाकडे गुंतून तुला शालेंत जाण्याचे वेळाचे भान राहिलें नसतें, ह्याकरितां त्यानें केले तें बरोबर केले. आणि त्यांच्या पाटीवरून हिशेब उतरला असता, तर पंतोजीला फसविल्याप्रमाणें झालें असतें; ह्याकरितां त्याचे मनांत तुझ्याविषयीं कांहीं वाईट नसून त्यां त्याजवर रागावून त्याची कागाळी सांगितली, तें नकारितां उलटा त्याचा उपकार मानावयाचा होता, कारण सकाळीं तूं दोनवेळां वाईट काम करण्याचे वेतांत होतास, तरी त्यानें तुला तें करूं दिलें नाहीं. खेळण्याचे वेळेस तुला भोंवत्याची गरज लागेल तर तूं विठू गोरा ह्यापाशीं माग, आणि ज्या वेळीं तुला हिशेब करितां येणार नाहीं त्यावेळेस त्याला विचार, पण दुसऱ्याचे पाटीवरील हिशेब कधींही आपले पाटीवर उतरून घेऊं नको.

झोपीं जाण्याचे पूर्वीं आईनें सांगितलेल्या गोष्टींचा हरीनें पुष्कळ विचार केला, आणि विठू हा खऱ्याळ नाहीं अशी आईचे बोलण्यानें त्याची पक्की खातरी झाली नाहीं ह्याकरितां दुसरे दिवशीं त्याची परीक्षा पाहण्याचा त्यानें निश्चय केला. दुसरे दिवशीं शालेंत गेल्यावर त्याला जे हिशेब तयार करावयाचे होते, त्यांतला एक त्याला फार कठीण पडला, तेव्हां त्यास वाटलें कीं विठूची परीक्षा पाहण्याला ही संधी बरी आहे. मग तो विठूपाशीं जाऊन, हा हिशेब मला समजावून सांग, म्हणून बोलला. विठूनें लागलाच फार खुशीनें आपले शक्तीप्रमाणें हरीला तो हिशेब समजावून सांगितला, आणि त्याला त्या दिवसाचा धडा समजण्याविषयींही त्यानें त्याला मदत केली. मग विठू हरीशीं बोलूं लागला.

विठू० रे हरी, मला असें वाटतें कीं, मी काल तुझ्याशीं तुटकपणानें वागलों, असें तुझ्या मनांत येऊन तुला राग आला असल. पण मी तसें केले नाहीं. तूं असें समज कीं, मला जें करावयास योग्य दिसलें तेंच मात्र मीं केले. अशा मार्गानें वागणें हें कधीं कधीं फार कठीण पडतें खरें तरी तसें वागण्याचा यत्न करावा असा निश्चय मीं केला आहे.

मीं पहिल्यानै मुलांस बहुतकरून आवडणार नाहीं, पण ते मला वास्तविक आवडतात. आणि जें काम मला अयोग्य वाटतें तें जेव्हां ते करावयास सांगतात तेव्हां मात्र मीं त्यांचें ऐकत नाहीं, असै त्यांस लवकरच दिसून येईल, मग मी त्यांला आवडेन. रे, हरी, तुझा भोंवरा मोडला आहे तो उद्यांपर्यंत नीट होणार नाहीं, हें मला ठाऊक आहे, म्हणून तूं आतां माझा भोंवरा घेऊन दोन प्रहरीं खेळ. मी तुला फार खुशीनें भोंवरा देतो.

मग कांहीं दिवस लोटल्यावर हरीच्या आईनें त्यास विचारिलें, कायरे हरी, हल्लीं तुझें आणि विठू गोरा ह्यांचें कसें आहे? मग हरी बोलला, आई, विठूसारखा तर मुलगा ह्या पृथ्वीवर विरळा. आपले सर्व कृत्यांचा परमेश्वरापाशीं झाडा द्यावा लागेल, असा विचार केल्याशिवाय तो कोणतेंही काम करीत नाहीं. पहिल्यानै मुलें त्याला हांसत असत व नांवें टेवीत असत, पण हल्लीं तो सर्वास फार आवडतो, कारण तो इतका धार्मिक व गुणी असून शाळा सुटल्यावर खेळावयाला नेहमीं तयार असतो. आम्ही आपले धडे तयार करण्याकरितां झटल्यावर जें जें आम्हांस समजत नाहीं तें तें तो समजावून देतो; पण आम्हीं मुळींच यत्न केला नाहीं, तर तो कांहींच सांगत नाहीं. तो शाळेंत आहे म्हणून आमचा तेथील वेळ फार सुखानें जातो.

विठू गोऱ्याप्रमाणें सर्व मुलें धैर्य धरून सन्मार्गानें चालण्याकरितां झटतील, तर फार चांगलें होईल. कांहींवेळ त्यांना हें फार कठीण जाईल; त्यांच्या मनांतला हेतु नकळल्यामुळें पहिल्यानै इतर मुलें त्यांस हांसतील; पण शेवटीं त्यांच्या शाळेंतील सर्व मुलें त्यांचा सन्मान राखून त्यांच्यावर प्रीति करतील, ह्यांत संशय नाहीं, ते ज्या ज्या शाळेंत जातील त्या त्या शाळेंतील इतर मुलांस सुख होईल; आणि त्यांच्या चांगले वर्तणुकेमुळें परमेश्वराचीही त्यांवर फार कृपा होईल.

अंद्रोक्लीज आणि सिंह.

प्राचीनकालाचे ठायीं यवन लोकांच्या देशामध्ये अंद्रोक्लीज ह्या नांवाचा एक मनुष्य एका गृहस्थाच्या घरीं गुलाम होता. त्याचा धनी त्यास फार छळीत असे, ह्यामुळे तो अगदीं त्रासून गेला होता; आणि त्यास असे वाटूं लागलें होतें कीं, आतां मला मरण येईल तर फार बरें होईल. त्यास आपल्या दुःखाचें निवारण करण्याचा कांहीं उपाय सुचेना, तेव्हां त्यानें मनांत असा विचार केला कीं, आपण आतां येथून पळून जावें हाच उपाय चांगला आहे. तो आपले मनांत म्हणाला कीं, सरकारांतून मला धरणें येईल त्यावेळीं मी सांपडलों तर सरकार माझे हाल हाल करून मला ठार मारील हें मला पकें ठाऊक आहे; पण जिवंत राहून हाल सोसावे ह्यापेक्षां एकदम मरावें हें फार बरें. सांपडलों नाहीं तरी मला रानांतच राहिलें पाहिजे; आणि तेथें तर भयंकर श्वापदांशिवाय दुसरे कोणाची वस्ती नाहीं; पण मनुष्य माझे जे हाल करितात त्यांपेक्षां तीं श्वापदे खचीत अधिक करणार नाहींत; ह्याकरितां लोकांचा गुलाम होऊन हाल सोसावे ह्यापेक्षां त्या पशूंवरच विश्वास ठेवावा हें बरें.

असा निश्चय केल्यावर सवड साधून तो आपले धन्याचे घरांतून निघून पळून गेला, आणि कांहीं कोसांवर मोठें अरण्य होतें त्यांतील झाडींत लपून राहिला. त्या ठिकाणींही त्या विचाऱ्याची अशी अवस्था झाली कीं, एका संकटांतून पार पडून आपण दुसरे संकटांतच पडलों असें त्यास वाटूं लागलें. त्या रानामध्ये मनुष्याचें वारें देखील नव्हतें. त्यांतून दिवसभर फिरत असतां त्यास वरचेवर कांटे वाचत असत, व त्याला भूक लागली, पण त्या ओसाड रानांत खावयास कोठून मिळणार ? शेवटीं तो फार थकला, आणि अगदीं निराश झाल्यामुळे, आतां मरण येईल तर फारच बरें, असें त्यास वाटूं लागलें. पुढें दैवशात एक गुहा त्याच्या दृष्टीस पडली. तींत जाऊन तो स्वस्थ निजला.

हा वापुडा गुहेत जाऊन फारवेळ झाला नाही तों त्याला मोठा भयंकर शब्द ऐकू आला. तेव्हां, ही एका मोठ्या श्वापदाची गर्जना आहे असें त्यास वाटून तो फार घाबरला. तो दचकून उठला, आणि कोठें तरी पळून जावे. अशा बेतानें गुहेच्या तोंडाशीं आला, तों एक मोठा भयंकर सिंह आपणाकडे येत आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. मग आपणास आतां कोठें पळून जातां येणार नाही, अशी त्याची पक्की खातरी झाली. त्या विचारांच्यास असें वाटलें कीं आपण आतां प्राणास खचीत मुक्तों; पण तो सिंह अगदीं सावकास आपणाकडे येत आहे, आणि त्याची मुद्राही क्रूर नाही, असें त्यानें पाहिलें, तेव्हां त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या सिंहानें दीनवाणा शब्द काढिला, त्यावरून त्याला मनुष्याचे साह्याची गरज आहे असें अंद्रोक्लीजास दिसून आलें.

अंद्रोक्लीज हा जात्या धारिष्टवान् होता आणि सिंह गरीब आहे असें पाहिल्यावर तर त्याला फार धीर आला. त्या सिंहास काय होत आहे हें तो निरखून पाहूं लागला तेव्हां त्याच्या दृष्टीस असें पडलें कीं तो सिंह एके पायानें लंगडत आहे, आणि तो पाय जखम लागल्यामुळें अगदीं सुजून गेला आहे. जसजशी सिंहाची सौम्य वर्तणूक त्याच्या दृष्टीस पडूं लागली तसतसें त्याचें भय अगदीं जात चाललें. मग सिंहाच्या जवळ जाऊन वैद्य रोगाची परीक्षा करितो त्याप्रमाणें त्यानें त्या दुखावलेल्या पायाची परीक्षा केली, तेव्हां त्यास असें समजलें कीं त्या पायांत एक मोठा कांटा शिरला आहे, आणि त्यामुळेंच तो पाय सुजून लंगडा झाला आहे. तो पाय हातानें धरून अंद्रोक्लीज परीक्षा करूं लागला तेव्हां त्या सिंहाला कांहीं क्रोध न येतां तो ह्याशीं लाडीगोडी करूं लागला. त्यावरून आपले पायांतला कांटा मींच काढावा असें त्याचे मनांत आहे, हें अंद्रोक्लीज समजला. मग त्यानें त्या सिंहाचे पायांतला कांटा काढिला, आणि सूज आली होती त्या ठिकाणीं दाबून तेथून पुष्कळ पू काढिला; तेव्हां सिंहास जें प्रथम दुःख होत होतें तें अगदीं होईनासें झालें.

आपला पाय वरा झाला असे त्या सिंहास समजतांच तो कुठ्याप्रमाणे मोठ्या आनंदाने उज्या मारु लागला. तो आपले मोठे शेपूट हालवून अंद्रोक्लीजाचे हातपाय चाटू लागला, आणि आपणावर त्याचे फार उपकार झाले असे तो त्यास नाना प्रकारांनी दर्शवू लागला. तेव्हापासून तो अंद्रोक्लीजाचा पाहुण्याप्रमाणे आदरसत्कार करित असे. तो शिकारीस जात असे तेव्हां जे कांहीं त्यास मिळे त्याचा वांटो तो आपल्या मित्राला दिल्याशिवाय खात नसे. ह्याप्रमाणे त्या सिंहाचे पाहुणचाराचा उपभोग करित करित अंद्रोक्लीजाने त्याच रानटी स्थितींत किती एक दिवस घालविले. पुढे एकेदिवशी तो रानामध्ये असावधपणाने फिरत असतां कांहीं शिपायांनी त्याला धरून नेऊन त्याचे धन्याचे स्वाधीन केले. जे मुलाम आपले धन्याचे घरांतून पळून जातील त्यांचे पुष्कळ हाल करून त्यांस जिवें मारवें असा त्या देशांतल्या कायद्याचा ठराव होता, त्याप्रमाणे त्याची तेथे चौकशी होऊन आपले धन्यापासून पळून गेल्याचा त्याजवर अपराध लागू झाला; मग तेथील सरकारचा असा हुकूम झाला कीं, एक मोठा भयंकर सिंह आणून त्याला पुष्कळ दिवस उपाशी ठेवावें, आणि त्याला पुष्कळ तेष येऊन तो कावरावावरा झाला, म्हणजे अंद्रोक्लीजाचे शरीर फाडून त्याचे तुकडे तुकडे करण्याकरितां तो सिंह त्याच्यावर सोडावा.

सर्व तयारी झाल्यावर त्या विचाऱ्या मनुष्यास मोठे पटांगणांत उघडें बोडकें यावें लागले. त्यावेळेस चौहों बाजूंच्या भित्तविर हजारां लोक ह्या घोरकृत्याचा तमाशा पाहण्याकरितां जमले होते.

मग एक भयंकर क्रिकालीं ऐकू आली तेव्हां सर्व लोकांच्या आंगांवर शहारे आले, आणि ते पाहू लागले तों एका पिंजऱ्याचे तोंड उघडें केले होते त्यांतून एक सिंह चवताळून बाहेर आला. ज्याचे रूप अकराळ विकराळ, केश उभारलेले आणि डोळे लालभडक, असा तो भयंकर सिंह जेव्हां तोंड पसरून धांवत आला तेव्हां, अंद्रोक्लीजाचे पुढे मृत्यु मूर्तिमंत

येऊन आ करून उभा राहिला आहे, असें सर्व लोकांस वाटलें. मग सर्व गलबला एकदम बंद झाला, आणि सर्वांनीं अंद्रोक्लीजा-कडे डोळे लाविले. हा आतां खचित प्राणास मुक्तो, असें सर्वांस वाटलें, म्हणून सगळे लोकांस त्याची दया आली, पण काय फळ? इतक्यांत असें झालें कीं, तो सिंह त्या वापड्या मनुष्याचा प्राण न घेतां उलटें त्याच्या पायांशीं दबून बसला. आणि विश्वासूक कुत्रा आपले धन्याचे हातपाय जसा चाटितो तसा तो सिंह त्या मनुष्यास चाटून त्याजबरोबर लाडिकपणानें वागूं लागला. चुकलेलें मूल एकाएकीं दृष्टीस पडलें म्हणजे जसा आईला आनंद होतो त्याप्रमाणें अंद्रोक्लीजास पाहून त्या सिंहाला आनंद झाला. त्यासमयीं तेथें जितके लोक मिळाले होते तितक्यांस हा चमत्कार पाहून मोठें आश्चर्य वाटलें. त्यावेळेस त्या शहरचा सुभेदारही तेथें होता तो अंद्रोक्लीजास मोठ्यानें हाक मारून बोलला, हा अपूर्व चमत्कार कशानें घडला हें आम्हांस कांहींच समजत नाहीं, तर सिंह हा जात्या फार क्रूर व निर्दय असून एके क्षणांत आपला मूळचा स्वभाव कसा विसरला, आणि गरीब निरुपद्रवी प्राण्याप्रमाणें कसा आचरण करूं लागला, हें तूं आम्हांस नीट समजावून सांग.

अंद्रोक्लीजानें त्या मंडळीस रानांतलें सर्व वर्तमान सांगितलें, आणि तो शेवटीं असें बोलला कीं, ज्यानें रानामध्यें मला मित्र मानून माझे पाहुणचार केले तो हाच सिंह होय. ही गोष्ट जेव्हां त्यानें सांगितली तेव्हां असले क्रूर प्राणी देखील उपकार जाणतात, आणि त्यांस दया येते, हें पाहून सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें, आणि फार आनंद झाला. मग, ह्या गरिबाचे अपराधाची क्षमा करावी, म्हणून सर्व लोकांनीं एकत्र होऊन तेथील सुभेदाराची प्रार्थना केली; तेव्हां तो त्यांचे अर्जास मान्य झाला. मग ज्या सिंहानें अंद्रोक्लीजास दोनदां जीवदान दिलें होतें तो सिंह त्या सुभेदारानें त्यास बक्षीस देऊन त्यास सोडून दिलें.

आवश्यक पदार्थांचा अभाव आणि

अंगवैकल्य ह्यांविषयीं.

जो पदार्थ श्रम केल्यावांचून सहज प्राप्त होतो त्याची वास्तविक योग्यता मनुष्याच्या ध्यानांत येत नाही, असा साधारण नियम आहे. पहा बरें, हवा, पाणी, उजेड, उष्णता, इत्यादिक पदार्थ विशेष मेहनत केल्यावांचून सर्वास प्राप्त होतात, त्यामुळे त्यांची वास्तविक योग्यता कोणी समजत नाहीत. परंतु ह्या पदार्थांपैकीं एखादा पदार्थ ज्या ठिकाणीं मिळत नाही त्या ठिकाणीं कोणा-एकास कांहीं वेळपर्यंत नेऊन ठेवावें, म्हणजे त्या पदार्थाची वास्तविक योग्यता त्याच्या ध्यानांत येईल.

सुमारे १०० वर्षांमागे बंगाल प्रांतांत सुराजउदवला म्हणून एक नवाब होऊन गेला त्यानें १४६ इंग्लिश लोकांस कैद करून एका लहानशा खोलींत कोंडून एक रात्रभर तेथेंच ठेविलें. त्या खोलींतली हवा मोकळी नसल्यामुळे सर्व लोक अगदीं गुदमरून गेले, आणि उजाडल्यावर नवाबाच्या लोकांनीं पाहिलें तों १४६ सां पैकीं १७ असामी आतां मरतील वंटकेनें मरतील असे होऊन पडले होते; बाकीचे तर हवा नसल्यामुळे तडफडून मरून गेले होते. ह्या अनर्थांतून जे लोक त्यावेळेस वांचले होते त्यांस, मोकळ्या हवेची वास्तविक योग्यता काय, हें विचारिलें असतें तर ते मात्र खरी योग्यता सांगते. कारण मोकळी हवा मनुष्याला नसली तर त्याचा जीव कसकसा तडफडतो, ह्या गोष्टीचा अनुभव त्यांस पक्का आला होता.

पाण्याची वास्तविक योग्यता काय हें मारवाड प्रांतांनीं लोकांस पुशिलें पाहिजे. ते लोक पाणी म्हटलें म्हणजे तेल, तूप ह्यांप्रमाणें मानितात. तेंच पाणी ज्या लोकांस मनमुराद मिळतें त्यांस पुसा बरें; ते असें म्हणतील कीं, पाणी सर्वास अवश्य पाहिजे, त्यावांचून कोणाचें चालणार नाही, इतकेंच.

परंतु त्यांस मारवाडांतील लोकांप्रमाणे प्रसंग नाही, ह्यामुळे त्यांच्या मनांत पाण्याची वास्तविक योग्यता यावयाची नाही.

हवा, पाणी, अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी ईश्वराने मनुष्यास सुख होण्याकरिता दिल्या आहेत. फार लांब कशाला, मनुष्याचे हात, पाय, इंद्रिये, हीं त्यास दिलीं आहेत त्यांपासून रात्रांदिवस त्याला किती सुख होत आहे ह्याचा विचार करा बरे. ह्या अवयवांपैकी किंवा इंद्रियांपैकी एकास जरी यत्किंचित् दुःख झालें, तरी मनुष्य अगदीं भांबावून जातो, त्यास कांहीं सुचेनासें होतें. ह्या गोष्टीचा अनुभव थोडाबहुत सर्वासच आहे. असें असतांही ज्या ईश्वराने मोठ्या कृपालूपणाने हीं साधनें दिलीं त्याचे उपकार मनुष्य मनांत कधीं तरी आणतो काय ? इतकेंच कीं जेव्हां एखादा व्यंग पुरुष दृष्टीस पडतो, आणि तो व्यंग असल्यामुळे त्याचे फार हाल होतात असें त्याला वाटतें, तेव्हां मात्र, त्या पुरुषापेक्षां मी फार सुखी आहे हें मनुष्याच्या ध्यानांत येऊन तो ईश्वराचे उपकार स्मरला तर स्मरतो. कोणी एखादा व्यंग पुरुष दृष्टीस पडला असतां पाहणारा विचारी असला तर त्यास, आपण व्यंग मनुष्यापेक्षां किती सुखी आहे, हें समजतें. पाहणाऱ्यानें ह्याहीपेक्षां पुढें विचार केला तर, आपण फार सुखी आहे, इतकेंच समजून तो स्वस्थ वसणार नाही; तर तो स्वतः आपल्या मनाला म्हणेल कीं, मला जे हे अवयव व जीं हीं इंद्रिये प्राप्त झालीं आहेत त्यांचे मुख्य उद्देश निराळेच आहेत; ते असे कीं तोंडाने ईश्वराचे गुण गावे, डोळ्यांनीं ईश्वराचे ह्या सृष्टींतलें कौतुक पहावे, कानांनीं त्याचे गुणानुवाद ऐकावे, हातांनीं गरीब गुरीब, अनाथ, व्यंग, इत्यादिकांस आपणापासून होईल तितकी मदत करावी; आपणापाशीं द्रव्य असल्यास त्याचा सद्ब्रय करावा; अंतःकरणाने सर्वकाळ परमेश्वराविषयीं विचार करावा, आणि मनुष्यास सुख देण्याकरितां त्यानें काय केले आहे हे सूक्ष्मदृष्टीनें पाहून त्याचे उपकार मानावे, अशा रितीचे आहेत. तो आपल्या मनाला असें विचारील कीं, आजपर्यंत मीं ह्या डो-

व्यानीं जें जें पाहिलें, कानांनीं जें जें ऐकिलें, तोंडानें जें जें बोललों, व हातांनीं जें जें केलें त्यांत वर सांगितल्या उद्देशानुरूप कांहीं तरी आहे, किंवा सर्वत्र व्यर्थ आहे ? अशा प्रकारचा विचार मनुष्यानें सर्वकाळ करीत असावें. आणि तो जर नकरील, तर त्याच्या मनांत आतां कांहीं येणार नाहीं; परंतु ईश्वरापुढें ज्याय होईल तेव्हां मनुष्याला आपआपल्या पापपुण्याचा झाडा यावा लागेल, ह्यांत संशय नाहीं.

आंधळ्यांविषयीं.

ह्या सृष्टींत कितीएक लोकांस डोळे नाहींत, कितीकांस कान नाहींत, कितीकांस वाणी नाहीं; असे व्यंग लोक बहुत आहेत. असल्या लोकांविषयीं विचार करूं लागलें असतां, किंवा ते दृष्टीस पडले असतां, त्यांजविषयीं दया उत्पन्न होऊन अंतःकरणास फार वाईट वाटतें; परंतु अलीकडे आंधळे, मुक्रे, व बहिरे ह्यांसही लिहिणें, वाचणें, वगैरे गोष्टींचें ज्ञान होण्याचे मार्ग कितीएक बुद्धिमान व दयालु पुरुषांनीं काढिले आहेत, हें ऐकून त्यांजविषयीं कळवळा वाळगणाऱ्या लोकांस अत्यंत आनंद होईल ह्यांत संशय नाहीं.

आंधळ्या मनुष्याचें लक्ष्य दृश्यपदार्थांकडे मुळींच जात नाहीं, ह्यामुळे ते इतर इंद्रियांच्या विषयांकडे विशेष लागतें, म्हणजे डोळस माणसापेक्षां आंधळ्या माणसाचीं दुसरीं इंद्रियें तीक्ष्ण असतात, ह्यामुळे त्यास डोळस माणसापेक्षां स्पर्शानें ज्ञान चांगलें व लवकर होतें, त्यास कानांनीं शब्दज्ञान चांगलें होतें. आणि नाकानें गंधज्ञानही चांगलें होतें. ह्याप्रमाणें, डोळस लोकांस नेत्रेन्द्रियापासून ज्या गोष्टींचें ज्ञान होतें त्यांपैकीं पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान आंधळ्यास दुसऱ्या इंद्रियांपासून करून घेतां येतें.

लेखन, वाचन, भूगोलविद्या, इत्यादि विद्यांचें ज्ञान आंधळ्यास मुख्यत्वेकरून स्पर्शेन्द्रियाच्या योगानें करून देतां येतें. ह्या खेरीज कागद वगैरे छापणें, सूत काढणें, वस्त्रे विणणें, बुरुडकास करणें, वगैरे पुष्कळ गोष्टी त्यांस शिकवितां येतात.

आंधळ्या लोकांस शिकविण्याची युक्ति काढिली आहे ती मोठी नामी आहे. ज्या कृपाळू पुरुषानें ती काढिली असेल त्याला मेहनत किती पडली असेल, व काळ किती लागला असेल, हें त्याचा तोच जाणे. ती युक्ति जर निघाली नसती, तर आंधळ्यांस वर सांगितलेल्या गोष्टींचें ज्ञान होण्याचा दुसरा मार्गच नव्हता.

इंग्लंड, स्कात्लंड, ऐर्लंड, व युरोपखंडांतिल फ्रान्स वगैरे दुसरे देश ह्यांमध्ये आंधळ्यांस विद्या व कलाकौशल्य शिकविण्याच्या शाळा घातल्या आहेत.

आंधळ्यांस स्पर्शद्रियाच्या योगानें छापिल पुस्तक वाचतां यावें ह्यासाठीं मोठी चमत्कारिक तजवीज काढिली आहे.

मूलाक्षरें लोखंडाचीं ओतलेलीं असतात. त्यांच्या कडा फार तीक्ष्ण असतात, त्या अशा कीं त्यांस बोटानें स्पर्श करितांच ही अमुक आकृति आहे असें स्पर्श करणाऱ्याच्या ध्यानांत यावें. लांकडाच्या चार तसू खोलीच्या मोठमोठ्या पेठ्या करून त्यांस औरस चौरस दोन तसूंचे पुष्कळ खण केलेले असतात, आणि एका खणांत वर सांगितलेल्या प्रकारच्या एकाच अक्षराचे किंवा चिन्हाचे अनेक ठसे ठेविले असतात, एका पेटींत लहान आकृतीचीं अक्षरें व दुसऱ्या पेटींत मोठ्या आकृतीचीं अक्षरें असतात. स्पर्शद्रियाच्या योगानें आंधळे अक्षरें ओळखण्यास शिकतात; त्यांस अक्षरओळख झाला म्हणजे छापखान्यांतिल कारखानदार असतात ते त्यांस शब्द जुळण्यास सांगतात; आणि शब्द जुळतां आले म्हणजे त्यांजकडून वाक्यें जुळवितात. इतक्या गोष्टी त्यांस आल्यानंतर त्यांजकडून छापखान्यांत पाहिजे तो मजकूर जुळण्याचें काम करवितात.

आंधळे लोकांसाठीं जीं पुस्तकें छापतात तीं जाडी आणि वळकट अशा कागदावर छापितात. प्रथमतः ते कागद खूब भिजवितात, त्यामुळे अक्षरांचे ठसे त्यांजवर चांगले उठतात, म्हणजे ज्या आंगानें कागद ठशांवर टाकावा त्याच्या दुसऱ्या आंगास अक्षरें चांगलीं स्पष्ट हाताला लागावयासारखीं उठतात.

आंधळे पूर्वी अक्षरें ओळखण्यास शिकलेले असतात, म्हणून कागदावर ज्या ओळी उठल्या असतात त्यांवर बोट फिरविलें म्हणजे त्यांस छापिलेला मजकूर साफ वाचतां येतो. ह्या युक्तीमुळे त्यांची स्वभाषा त्यांस वाचतां येऊन दुसऱ्या भाषा वाचण्यांत व बोलण्यांतही ते तयार होतात.

आंधळ्यांस लिहितां यावें म्हणून त्यांचा कागद चौकटींत बसविलेला असतो. कांहीं दिवसांमागें असें होतें कीं ते जें लिहित तें त्यांस वाचतां येत नसे, परंतु एका आंधळ्याच मनुष्यानें अशी युक्ति काढिली कीं कागद लिहितेवेळेस त्याच्या खालच्या आंगास एक रेशमी कापडाची घडी घालावी, म्हणजे कागदावर जीं अक्षरें लिहावीं त्यांचे ठसे त्या रेशमाच्या कापडावर उठतील. मग त्यावरून बोट फिरविलें असतां जें असेल तें सहज वाचतां येईल. ह्या युक्तीप्रमाणें आंधळे हल्लीं आपण लिहिलेला मजकूर वाचतात.

त्यांस भूगोलविद्या शिकविण्याकरितां जाडी कागदांवर नकाशे तयार केलेले आहेत, ते असे कीं निरनिराळ्या देशांच्या मर्यादांच्या ठिकाणीं तारा बसविल्या आहेत. शहरें, बेटें, पर्वत, नद्या, सरोवरें, रेतीचीं मैदानें, इत्यादिकांच्याही निरनिराळ्या खुणा केल्या आहेत.

गायनाचीं पुस्तकें त्यांस वाचतां यावीं म्हणून आरोह अवरोह ज्याप्रमाणें असतात त्याप्रमाणें लांकडाच्या फळांवर रेघा काढिलेल्या असतात.

पारिस शहरांत एक शाळा आहे तेथें छापण्याचें काम आंधळ्यांस फार उत्कृष्ट रीतीनें शिकविलें आहे. आंधळ्यांविषयीं एक पुस्तक झालें आहे तें दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय केवळ आंधळ्यांनींच छापिलें आहे.

बहिरे आणि मुके ह्यांविषयीं.

नेत्रांच्या द्वारानें जें ज्ञान ज्ञावयाचें तें आंधळ्यांस स्पर्शद्रियाच्या द्वारानें करून देतां येतें. त्यांस वाचतां येण्यासाठीं

जाडी कागदावर ठ सेछाप उठवून पुस्तकें तयार केलीं आहेत, तीं वाचून त्यांतील मजकूर त्यांस समजतो. ह्याप्रमाणें बहिरे व मुके ह्यांकरितांही खुणांची एक भाषा काढिली आहे, ती त्यांस नेत्रांच्या द्वारा समजते.

जे मुके कांहीं एक शिकले नसतात तेही आपल्या मनांतील स्थूल गोष्टी दुसऱ्यांस समजाविण्याकरितां कांहीं खुणा करित असतात, त्या खुणाच त्यांची जन्मभाषा म्हटली तरी चिंता नाही. ह्या खुणा सर्व देशांतल्या बहुतकरून सारख्याच मिळतात. त्यांस रात्र अथवा झोंप हिची खूण करणें झाल्यास, ते डोळे मिटून एक क्षणभर हातावर डोकें टेंकतात; मुकेची खूण करणें असल्यास अंगड्याला चारी बोटें लावून तोंडाशीं हात नेतात; पाणी पिण्याची खूण करणें असल्यास, पांची बोटें जुळून तोंडाला लावितात. आणखीही अशा बहुत प्रकारच्या खुणा आहेत; परंतु अशा खुणांनीं त्यांस ठोकळ ठोकळ गोष्टीमात्र समजावितां येतात. त्यांस कोणत्याही गोष्टीचें विशेषज्ञान होत नाही; कारण त्यांस शब्द वगैरे कांहींच समजत नाहीत.

कांहीं कृपालू व बुद्धिमान् लोक होऊन गेले त्यांस ह्या व्यंग लोकांचा कळवळा येऊन त्यांनीं हातांनीं व बोटांनीं खुणा करण्याचा एक नवीन प्रकार काढिला आहे. त्यांत अमुक खूण केली म्हणजे अमुक वर्ण समजावा, अशा रितीनें सगळे मूलवर्ण बसविले, आणि ते मूलवर्ण बसतांच शब्द बसवितां येऊं लागले. अशा रितीनें ती युक्ति सिद्ध झाली.

एखाद्यास असें वाटेल कीं, ही खुणांची भाषा लोकांस समजाविण्याविषयीं व स्वतः समजण्याविषयीं फार उशीर लागत असेल; पण असें नाही. मुके लोकांस खुणा करितांना ज्यांनीं पाहिलें आहे ते त्यांच्या जलदीचें मोठें आश्चर्य करितात. ते पाहिजे त्या विषयावर झराझर व विनचूक ह्या खुणांच्या द्वारे बोलतात; कारण अभ्यासाच्या योगानें त्यांचीं बोटें नेमकीं मडतात.

मुलें एक उलटी भाषा बोलत असतात, तींत दर एक शब्दाच्या प्रारंभीं अकार घालितात, आणि शब्दांचें पहिलें अक्षर असेल तें शेवटीं आणितात; उदाहरण, “तिकडे कशाला जातोस ” हें उलट्या भाषेन “अकडेती अशालाक अतोसजा ” असें बोलतात. दुसरी एक मिताक्षरी भाषा लोक बोलत असतात, तींत, अमुक अक्षर अमुक अक्षराच्या ठिकाणीं योजावें असा नियम आहे. त्या भाषेंत “तिकडे कशाला जातोस ” हें वाक्य “पिअजे अयासा डापोल ” असें होतें. तिसरी करपळवी भाषा आहे, तींत बोटांवर खुणा वसविल्या आहेत. ह्या सर्व भाषा लहान मुलें देखील बोलतात. नवेपणीं अमळशीं तीं अडखळत बोलतात; परंतु एकदां सवय झाली म्हणजे खूब जलद बोलतात. आणि ज्याला अभ्यास नसेल त्याला ती मोडणी ठाऊक असली तरी त्या भाषेंतलें कांहीं समजत नाहीं. त्याप्रमाणेंच मुकेही आपल्या मनांतील सर्व गोष्टी ज्यांस आपली भाषा येत असेल त्यांस फार जलद समजावितात, व त्यांच्या मनांतील गोष्टी आपण तेव्हांच समजतात, व मोठमोठ्या विषयांवर देखील बोलतात.

एलंद बेटांत दब्लिन शहराजवळ ग्लासनेविन म्हणून एक स्थळ आहे तेथें मुक्यांकरितां एक शाळा घातली आहे, तींत सुमारें १३० मुक्यांस जेवायास घालून त्यांजकडून विद्याभ्यास करवितात. दब्लिन शहरांतही एक मुक्यांचा शाळा आहे. ह्या दोन्ही ठिकाणीं मुके विद्यार्थ्यांस लिहिणें वाचणें, नकाशे काढणें, वगैरे उपयुक्त गोष्टी बहुत शिकवितात.

आतां वर लिहिल्यावरून ध्यानांत येईल कीं, आंधळ्यांस बहुतकरून सर्व सृष्ट पदार्थांचें ज्ञान श्रोत्रेन्द्रिय व स्पर्शेन्द्रिय, ह्यांपासून होतें. ह्यांखेरीज त्यांस वाणी असते तिच्या योगानें कोणतीही गोष्ट विचारण्यासवरण्यास त्यांस मोठी सोय असते.

मुके व बहिरे ह्यांस वाणी नाहीं, त्यांस सर्व ज्ञान कायतें दृष्टीपासून होतें. म्हणजे आंधळ्याचे कान आणि त्वचा हीं डोळ्यांचें बहुतेक काम करितात, आणि बहिऱ्या माणसाचे डोळे कानाचें काम करितात, अशी उलटापालट आहे. परंतु ह्या सृष्टींत असेही

थोडेसे लोक आहेत कीं ज्यांस डोळे नाहीत, कान नाहीत, व अर्थात वाणीही नाही. त्यांस सृष्टपदार्थांचें ज्ञान कसे व्हावें ? त्यांस कायतें स्पर्शेद्रिय आहे. दुसरें साधन मिळून काहींच नाही.

इंग्लंड वर्णन.

प्रकरण पांचवें.

इंग्लंडांतील लोक व त्यांचें परस्पर दळणवळण.

ह्या देशांतील लोकांपेक्षां इंग्लंडांतील लोकांचा शरीराचा बांधा उंच, व हाडगातही मोठें आणि वळकट असतें, त्यांची छाती विशाल असते. तिकडून आलेले लोक पाहून त्यांचा रंग गोरा आहे हें तर सर्वांस ठाऊकच आहे. जे इंग्लिश लोक नेहमीं इंग्लंड देशांत राहतात, आणि ज्यांची प्रकृति चांगली असते, त्यांच्या गालांवर टवटवीत लाली आली असते, व त्यांचे डोळे अनेक रंगांचे असतात. कोणाचे निळे, कोणाचे अस्मानी, कोणाचे घारे, कोणाचे पिंगट, व कोणाचे भारे. आंग्लोसाक्सन, म्हणजे इंग्लंडांतील मूळचे लोक, ह्यांचे डोळे अस्मानी रंगाचे असतात, अशी लोकांत प्रसिद्धि आहे. तसेच त्यांचे केंसही अनेक रंगांचे असतात. कोणाचे पिंगट, कोणाचे भारे, कोणाचे काळे. काळे डोळे व काळे केंस हे बहुतांस नसतात, थोड्यांस असतात; आणि ज्यांस असतात त्यांचीं देखील बुबुळें फार पांढरीं, व आंगाचा रंग फार गोरा असतो. इंग्लिश लोकांमध्ये जातीचा काहीं भेद नाही: ते आपण एकच आई-बापांचीं लेकरें, व सर्व आपण भाऊवंद आहों, असें मानितात. वडे लोकांतील पहिल्या प्रतीचा सरदार, किंबहुना राजाही, सर्वांहून खालच्या पदवीच्या हलक्या नीच मनुष्याच्या हातचें पाणी प्याला असतां त्याला कोणी दोष ठेवीत नाही, व त्यालाही, मी वाटलों, असें वाटत नाही. त्या लोकांत जातीचा भेद जरी

नाहीं तरी पदवीचा भेद व कुळाचा भेद मोठा आहे. पहिल्या प्रतीचे बडे लोक म्हटले म्हणजे राजाच्या वंशातील पुरुष, म्हणजे त्याचे पुत्र व भाऊ, व भावाचे पुत्र व चुलते, वगैरे हे आहेत. त्यांस प्रिन्स, आणि त्रायकांस प्रिन्सेस, असा किताब आहे. प्रिन्स म्हणजे राजकुमार असा अर्थ होतो. त्यांच्या खाली दुसऱ्या पदवींत झूक, मार्किंस, अर्ल, वैकौंत, आणि बारन, ह्या पांच पदव्यांचे बडे लोक आहेत. ह्या बडे लोकांच्या खाली मध्यम प्रतीचे लोक आहेत, त्यांमध्ये वारोनेत, व नैत, हे किताबवाले आहेत. ह्यांशिवाय ज्यांस वर सांगितलेले किताब नसून पिढीजादे श्रीमंत, ज्यांपाशीं वडिलोपार्जित जमीन किंवा पैका पुष्कळ आहे ते, व धर्माधिकारी म्हणजे लोकांस धर्मोपदेश करणारे, व कायद्यांचा अभ्यास करून कोर्तांत वकिलाचें काम चालविणारे, व वैद्यशास्त्राचा अभ्यास करून वैद्यकी करणारे, व आफिसांतील मोठ्या पगाराचे कारकून, व साऱ्यांनै पुष्कळ जमीन घेऊन शेतकीचा धंदा करणारे, तसेच परदेशांशीं उदीम व्यापार करणारे, व हाताखालीं कारागीर ठेवून हरएक शिल्पाचा कारखाना चालविणारे, आणि फौजेतील व आरमारावरील सनदी हुद्देदार, हे मोडतात. ह्या मध्यम पदवींतील लोकांस जेन्वी म्हणजे गृहस्थलोक म्हणतात. ह्यांचें सामान्य लक्षण पाहिलें असतां, जे लहानपणापासून विद्याभ्यास करितात, व जे गृहस्थांशीं सहवास ठेवितात, सभ्यरितीनें वागतात, हलक्यांची संगत धरित नाहींत, व ज्यांचा धंदा हातच्या कसबाचा नव्हे पण बुद्धिकौशल्याचा असतो, अशा योग्यतेचे लोक तेच ह्या गृहस्थलोकांत गणिले जातात. त्यांच्या खालीं कनिष्ठपदवीचे लोक आहेत. कनिष्ठपदवींत थोडीशी जमीन साऱ्यांनै घेऊन शेतकी करणारे, दुकानदार, आपल्या हातानै शिल्पाचें काम करणारे, आफिसांतील हलक्या पगाराचे कारकून, घरांतील चाकरलोक, आणि सर्व प्रकारचे मजूरलोक, हे आहेत. खालच्या पदवींतील कोणी मनुष्यांनै आपल्या उद्योगावर किंवा कसबावर वराच पैका मिळविला, तर तो खालची पदवी सोडून मध्यम पदवींत शिरतो. हा पद-

वीचा भेद सांगितला. ह्याशिवाय दुसरा भेद आहे, तो कुळाचा भेद आहे. तो असा. ज्याचे पूर्वज बहुत दिवसांपासून बडे लोकांत आहेत, किंवा ज्याच्या कुळांत बहुत पिढ्यांपासून कोणी चाकरी केली नाही, व उदीम व्यापार केला नाही, व हाताने काम धंदा केला नाही, केवळ घरचे सुखी असून घरच्या पैक्यावरच प्रपंच चालवितात, त्यांस कुलीन म्हणतात. ह्यांची अवरू नुसत्या पदवीवाल्यांच्या अवरूपेक्षां मोठी आहे. कारण राजाच्या मनांत येईल त्यावेळीं त्यांस कोणालाही मोठी पदवी देतां येईल, परंतु त्याच्याने कुलीनपणा कोणाला देवणार नाही. खालच्या पदवीच्या मनुष्याने मोठी शिपाइगिरी करून दाखवून बडे लोकांची पदवी मिळविली, अशी गोष्ट बहुत वेळां घडून आली आहे.

इंग्लंडांत बडे लोकांची व श्रीमंत गृहस्थलोकांची अवरू मोठी आहे खरी, तरी तेथे सदाचरणाची इतकी मातवरी आहे कीं कोणी बडेलोकाने किंवा कुलीन मनुष्याने कुमार्गाचा अंगीकार केला, असे लोकांस समजले, किंवा त्याविषयीं संशय आला, तर त्याला लोक आपल्या पंगतीस घेत नाहींत. ह्या गोष्टीचे तारतम्य खालच्या पदवीचे लोक देखील ठेवितात. कोणी मनुष्य अवरूदार, श्रीमंत, कुलीन, असा असूनही कुमार्गाने वर्ततो, तर त्याची चाकरी करण्यापेक्षां जो ह्यापेक्षां हलका आहे पण सदाचारसंपन्न आहे त्याची चाकरी खुषीने व लवकर पतकरितात.

ह्या हिंदुस्थान देशांत अशी चाल आहे कीं बापाची जिंदगी स्थावर किंवा जंगम असेल ती सर्व पुत्रांस सारख्या विभागाने मिळते. तेणेंकरून वंशपरंपरागत जमीन, धन, किंवा वृत्ति ह्यांचे विभाग होतां होतां कालगतीने तीं क्षीण दशेस पावतात. आणि त्याचे वंशज दारिद्री होतात. इंग्लंडदेशांत तशी चाल नाही. वडिलोपार्जित जो जमीन वगैरे स्थावर माल असतो तो वंशपरंपरेने वडील पुत्रासच मिळतो, त्याचे विभाग होत नाहींत. बापाने स्वतां मिळविलेले जे द्रव्य असते त्याची व्यवस्था करणे हे मात्र बापाच्या खुशीवर आहे. सर्व पुत्र लहान आहेत तोंपर्यंत बाप त्यांज-

कडून विद्याभ्यास करावितो. मग ज्येष्ठ पुत्र खेरीज करून बाकी-
चे पुत्र तितक्या वयांत आले म्हणजे कोणाला वैद्यकीचें, कोणाला
कोर्तातील वकिलाचें, कोणाला धर्मोपदेशकाचें, अशी कामे
शिकण्यास लावितो, अथवा लष्करांतील किंवा आरमारावरील
सनदी हुद्याचें काम मिळवून देतो. त्याप्रमाणें ते निरनिराळ्या
धंद्यांवर पैका मिळवून आपापला संसार करितात. बापापार्शीं
द्रव्य असतें तें तो मरतेवेळेस आपल्या खुशीप्रमाणें पुत्रांस वांटून
देतो. त्याविषयीं कोणी कुरकूर करीत नाहीं. अशा रितीनें
जीं कुळें पहिल्यापासून संपन्न असतात तीं दरिद्रदशेस पावत ना-
हींत. व नवीन उद्योग करून संपत्ति मिळविणें सर्वास भाग पडतें.
आणि देशामध्ये पिढी दरपिढी चांगले सधन घरचे सुखी अशा
श्रीमंत लोकांची, बडे लोकांची, व गृहस्थ लोकांची, मंडळी
चिरकाल कायम राहते. आणि देशकल्याणाकरितां विद्वान व युक्ति-
वान, उद्योगी लोकांस द्रव्यद्वारा आश्रय देण्यास ते समर्थ असतात.
तेणेंकरून उद्योगी लोकांस मोठाले उद्योग करण्याविषयीं उत्तेजन
येतें. स्थावरजिंदगीविषयीं विभाग न करावे अशी रीत जर
नसती, तर मोठमोठालीं कुळें थोडक्याच पिढ्यांनीं दरिद्रदशेस
पावून त्यांचें भोठेपणाचें नांवमात्र राहिलें असतें. व नांवाचे बडे लोक
ह्यांची प्रतिष्ठा जाऊन, राजाची खुशामत करून तो देईल त्यानें
आपली उपजीविका करावी, असें करणें त्यांस प्राप्त झालें असतें.

वर सांगितलेल्या विषयांचें निरूपण विस्तारेंकरून करूं लाग-
ल्यास, लोक फार सुधारून उत्तम अवस्थेस पोहोंचले त्यांच्या
पैशाचा परंपरेनें कसा व्यय होतो ह्याविषयीं मोठा ग्रंथ होईल.
इतकेंच मात्र सांगतों कीं, ज्या देशांत बहुत प्रकारच्या पदार्थांचा
निरंतर खप होतो, मग ते पदार्थ त्या देशांत उत्पन्न झालेले अ-
सोत किंवा बाहेरून आणिलेले असोत, तसेंच ते देहनिर्वाहाचे
असोत, किंवा ऐषभारामीचे असोत, ते पदार्थ आपल्या देशांत
उत्पन्न करण्याचें किंवा बाहेरून आणण्याचें काम त्या देशांत बहुत

मनुष्यांस मिळून त्यांचें उपजीवन चालतें, हें उघडच आहे. तसेंच श्रीमंतलोकांस जे ऐषआरामीचे व सुखोपभोगाचे पदार्थ लागतात, ते तयार करून देण्याच्या व आणून देण्याच्या कामांकडे जे लोक गुंततात, त्या लोकांसाठीं अन्न वस्त्र इत्यादि पदार्थ उत्पन्न करण्याच्या व तयार करण्याच्या कामांस दुसरे लोक लागून त्यांचा उदरनिर्वाह होतो.

बाहेरून पदार्थ आणावे लागतात, असें सांगितलें, तर ते पदार्थ आणण्यास गलबतें पाहिजेत; तेव्हां तीं गलबतें बांधण्याच्या कामांत बहुत कारागीर लोकांस काम मिळून त्यांचा चरितार्थ चालतो. तसेंच, गलबतें तयार झालीं म्हणजे तीं चालविण्यासाठीं नावाडी लोक पाहिजेत, ते त्या कामास लागून बहुतांस खावयास मिळतें. आणि अन्य देशांहून जे पदार्थ आणावयाचे असतात त्यांच्या मोबदला आपल्या देशांतून दुसरे पदार्थ नेले पाहिजेत. ते पदार्थ उत्पन्न करण्यास बहुत लोकांस कामें मिळून त्यांची उपजीविका सुखानें चालते. ह्या रितीनें बडेलोकांचें व गृहस्थलोकांचें द्रव्य हें देशाचे कल्याणास कारण होतें. असें कीं, ते लोक देहनिर्वाहाच्या व ऐषआरामीच्या पदार्थाकरितां जें द्रव्य खर्च करितात, त्या द्रव्यानें उदम्यांस व शिल्पकारांस व शेतकऱ्यांस उत्तेजन होऊन त्यांचा निर्वाह चालतो. अशा रितीनें तें द्रव्य सर्वास परंपरेनें उपयोगीं पडतें. ह्या देशांत अशी चाल आहे कीं कुटुंबांतील सर्व पुरुष आपआपल्या मिळकतीचें द्रव्य एकत्र करितात, आणि सर्व मिळून त्याचा उपभोग घेतात तशी चाल इंग्लंडांत नाही. तेथें एका कुटुंबांतील पुरुष वयांत आल्यावर वेगळे होतात. मग बापानें दिलेलें द्रव्य किंवा आपण मिळविलेलें द्रव्य जो तो आपापल्या खुशीप्रमाणें खर्चितो, किंवा सांठवितो, किंवा मनास येईल त्याप्रमाणें त्याची व्यवस्था करितो. ह्यांत कोणास वाटेल कीं, ह्या रितीनें हरएकाची स्वार्थवृद्धि वाढत असेल, व जो तो आपापलेंच कल्याण करूं पाहत असेल, तर असें नाही. वास्तविक पाहिलें असतां ह्या गोष्टीचा परिणाम

अगदीं निराळाच होतो. ते भाऊ जरी वेगळे राहिले तरी त्यांच्या मनांतील बंधुप्रेम सुटत नाही. व ते जाणतात कीं एका आईबापाच्या पोटीं जे जन्मले त्यांनीं एकमेकांस मदत करावी, एकमेकांच्या उपयोगीं पडावें, हा त्यांचा धर्म होय. म्हणून कोणाएकाद्या भावास मदत पाहिजे, तर दुसरे भाऊ प्रेमभावानें व बंधुधर्मानें त्यास मदत करितात. व ज्यास मदत केली तो तरी असें समजतो कीं, ही मदत माझा हक्क आहे म्हणून मला मिळाली असें नाही, तर बंधुप्रेमानें ही मदत मिळाली ह्यामुळे मी ह्यांचा उपकारी आहे. येणेंकरून मदत करणाऱ्यांची व मदत मिळविणाऱ्यांची प्रीति उत्तरोत्तर अधिक वाढत जाते. अशा करण्यांत बंधु एकत्र राहून आपापलें द्रव्य एकेठायीं केल्यानें जो कलहरूप आणि द्वेषरूप परिणाम व्हावयाचा तो होत नाही.

ज्या लोकांची पदवी समान आहे ते लोक बहुतकरून एकमेकांची संगत धरितात. कारण, सारखा प्राति, सारखा उद्योग, आणि बहुतेकांचे विवाहादिसंबंधानें कुटुंबाचें नातें, हीं स्नेहास कारणें होतात. बडेलोक, व पार्लमेतांच्या सभेंत बसणारे प्रतिनिधि, आणि घरचे संपन्न गृहस्थ, हे वर्षांतून कांहीं दिवस लंदन राजधानींत असतात, व कांहीं दिवस आपआपल्या गांवीं असतात. गांवांतील त्यांच्या हवेल्या सर्वप्रकारें सोईच्या व ऐषआरामीच्या, आणि सुखोपभोगाच्या पदार्थांनीं भरलेल्या असतात. त्या लोकांची जशी संपत्ति असते तसतशा त्यांच्या हवेल्या व हवेल्यांचे भोंवतालचे बागवगीचे, रमणा, वगैरे जमीन, व घरांतील सामान, व घोडे, गाड्या, रथ, व त्यांचे पोशाख, असतात.

बडेलोक व संपन्न गृहस्थ ह्यांचीं सुखें दोन प्रकारचीं असतात. एक विषयोपभोगापासून सुख आणि एक परस्पर संगतीपासून सुख. विषयोपभोगाचें सुख म्हटलें म्हणजे नाच, तमाशे, नाटकें, घोड्यांच्या शर्यती, अनेकप्रकारच्या हरजितीचे खेळ, ह्यांपासून झालेलें सुख. कितीएकांचें खाण्यापिण्याच्या सुखाकडे लक्ष फार असतें, त्यांत नवे नवे प्रकार काढावे व

त्यांची रुचि घ्यावी. परस्पर संगतीचें सुख म्हटलें तर चार इष्टमित्र मंडळी एकत्र मिळून ज्या गोष्टींविषयीं सर्वांची आस्था असते अशा गोष्टींवर परस्पर वादविवाद, भवति न भवति, इत्यादि संभाषण झाल्यानं एकमेकांचें मन एकमेकांस कळतें, व परस्परांची प्रीति एकमेकांवर लागते, ह्यापासून जें सुख होतें तें. पार्लमेन्ताचे सभासदांपैकीं चार मंडळी एखाद्याचे घरीं मिळाली तर राज्यप्रकरणाच्या गोष्टी सहज त्यांच्या बोलण्यामध्ये निघतात. ज्या दिवसांत पार्लमेन्तसभा चालू असते त्या दिवसांत तर विशेषेंकरून त्या गोष्टींची वाटाघाट चालते. परंतु एखाद्याचे घरीं मित्र मंडळी, म्हणजे निरनिराळ्या धंद्याचे पुरुष व तशा त्यांच्या बायका अशी मंडळी, मिळाली असतां तींत सदाचरणाविषयीं व धर्माविषयीं आपल्या देशाची व अन्य देशांची स्थिति कशी आहे, व सदाचरण आणि धर्म ह्यांची वृद्धि कशी करावी, व आपल्या शेजारीं गरीबगुरीब लोक राहतात त्यांची स्थिति कशी सुधारावी, व अलीकडे नवीन युक्ति, नवें कौशल्य कोणतें कसें निघालें; व अलीकडे कोणकोणतीं नवीं बुकें छापिलीं, ह्या गोष्टी निघतात, व त्यांविषयीं बहुत प्रकारचें संभाषण होतें, तेणेंकरून सर्वांचीं मनें रंजतात. अशा मंडळींत बहुतकरून सुशिक्षित बायका कांहीं वाद्यें वाजवितात, व कांहीं गाणें म्हणतात तेणेंकरून त्या मंडळीला फारच उत्साह होतो. मेजावर जिकडे तिकडे चित्रें, नकाशे, तसविरा व दुसरे मौजेचे चमत्कारिक पदार्थ मांडलेले असतात त्यांजकडे पाहून सहजच त्यांविषयीं संभाषण होतें, तसेंच त्यांच्या कलेविषयीं व नामांकित चित्रकाराविषयीं संभाषण चालतें.

जे गृहस्थ घरचे सुखी आहेत, म्हणजे ज्यांच्या पदरीं जमीन पुष्कळ असून सारा मिळतो, किंवा नक्त पैक्यावर व्याज मिळतें, म्हणून उपजीविकेसाठीं ज्यांस धंदा करावयास नलगे, असे जे आहेत ते आपल्या शेजारीं जे गरीबगुरीब राहतात त्यांची सुधारणूक करण्याविषयीं आणि त्यांचें कल्याण वाढविण्याविषयीं काळजी धरून बरेंच लक्ष लावितात. ते व त्यांच्या बायका व

त्यांच्या कन्या गरीबगुरीब लोकांच्या मुलांसाठी शाळा घालून त्यांच्या खर्च चालवितात. आपण स्वतां जाऊन त्या शाळांची देखरेख ठेवितात, व कधी कधी स्वतां मुलांस शिकवितात. तसेच गरीब लोकांमध्ये परस्परांकरितां वस्त्रे व हिवाळ्यांत कोळसे, सर्पण, व दुखणाइतांस औषधपाणी, व ते दुखणाईत आहेत तोपर्यंत त्यांच्या पोटास खर्च, इत्यादि कामांस मदत करणाऱ्या निरनिराळ्या मंडळ्या आहेत त्यांची देखरेख करितात, व त्यांच्या हिशोब ठेवितात, व गरीब लोकांच्या झोंपड्यांत जाऊन त्यांच्या समाचार घेतात, व त्यांस वृद्धिवाद सांगतात. व त्यांच्या अडचणी दूर करितात. ह्या रितीनें परस्परांचा परस्परांविषयीं मनोभाव उत्तम प्रकारचा होतो. ह्या देशांत गरीब लोकांचा आणि श्रीमंत लोकांचा संबंध पाहिला असतां श्रीमंतांपासून आपणांस कांहीं लाभ होईल ही आशा धरून गरीब लोक त्यांचे आर्जव करितात, आणि त्या आर्जवांमुळे मात्र श्रीमंत गरिबांस कांहीं देतात, इतकेंच काय तें. परंतु इंग्लंडांत तशी गोष्ट नाही. तेथे गरीब लोकांची दया श्रीमंत लोकांस फार येते, व ते श्रीमंत लोक गरिबांस संकटसमयीं हरएक प्रकारें मदत करितात, व त्यांच्या दुःखानें आपण दुःखी होतात. ह्यामुळे गरीब लोकही आपल्या शेजारच्या श्रीमंतांचे कल्याण पाहून परमसंतोष पावतात. आणि श्रीमंतांस जर दुःख किंवा संकट प्राप्त झालें तर ते वास्तविक दुःखी होतात. तसेच पूर्वी कोणी श्रीमंत असून कालेंकरून गरिबीस आला असतां त्यांच्यानें मदत करवत नाही; तरी त्याचा मान सत्कार पाहिल्याप्रमाणें ठेवितात, किंबहुना ह्यावेळीं विशेष ठेवितात. ह्यामुळे परस्परांच्या प्रीतिसुखाची उत्तरोत्तर वृद्धि होत जाते.

समाप्त.